

EÖTVÖS KÁROLY MUNKÁI

VI

EMLÉKEZÉSEK

BUDAPEST MDCCC
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET R-T.

EÖTVÖS KÁROLY

EMLÉKEZÉSEK

RÉVAI TESTVÉREK
BUDAPEST
MDCCCCI

IRODALMI INTÉZET R.-T.
VIII., ÜLLŐI-ÚT 18. SZÁM.

AZ ÖSSZES JOGOK FENTARTÁSÁVAL,

Révai és Salamon könyvnyomdája, Budapest, VIII., Üllői-út 18.

RÉG ELMÚLT IDŐKBŐL.

Naplót soha sem vezettem. Rendszeres és összefüggő emlékiratot készíteni nincs szándékom. Pedig talán érdemes volna. Az én emlékirataim talán érdekesebbek s talán fontosabbak volnának, mint sok apróbb és nagyobb ember emlékirata, a mely nálunk vagy másutt megjelent.

De bizony nem önmagam miatt. Hiszen nagy dolgot végezni kevés alkalmam volt, a nemzet sorsát intézni nem engedték végzetem és vidám természetem és erőmben való komoly kétségeim. Nagyra vágyódásom se volt elég erős és elég kitartó.

Születésem, származásom, családom se elég ok arra, hogy emlékiratokat tákolgassak össze. Az én családom egyike ama tíz ezer köznemesi magyar családnak, melyből áll a magyar nemzet és a mely ha egykor elpusztulna: kihalna vele az igazi, a történelmi magyar nemzet. Mind a tíz ezer családnak külön-külön annyi joga van emlékiratot írni, mint nekem.

Hanem hát én mégis sokat láttam, sokat észleltem, sok dolgot és embert nagyon megfigyeltem, sokat éreztem és sokat gondolkoztam. Három nemzedék élt és él szemeim előtt. Az 1848 előtti kor, a nemes emberek küzdelmes világa, Verbőczy nemzetének haldokló korszaka, melynek nagy és kis alakjait én még színről-színre láttam. Ez az egyik nemzedék.

A másik a velem egyidejű és egykorú. A melylyel a tanintézetekben, a vármegyében, az egyházban, a törvényhozásban s az irodalomban együtt dolgoztam s gyakran keserű harcban is állottam.

A harmadik maradék, a mely mostanában serdül, a mely nyomunkban jár s a mely joggal és erővel tolakodik utánunk s tol bennünket hol előre, hol félre, S inkább félre mint előre.

Nagy munka s bizony érdemes munka megírni azt, a mit erősen figyelő lélek e három nemzedék életéből szépet, dicsőt, tanulságost észre tudott venni.

Ezt cselekszem én.

Egész irodalmi működésem nagy része abból áll, hogy különböző alakok, tünetek és események czímén és alkalmán megfigyeléseimet rakom le a papír betűibe. S a ki szemeivel minden soromat végigszántja: az megtudja az én történetemet is, családom történetét is.

De megismeri a közelmúlt és múltó nemzedékek életét is.

S ez a célom.

Sok fenség és sok vidámság, nagy érzések és nagy ábrándok töltik meg a magyar társadalom szellemét.

Bűnök és gyöngeségek is, de én ezeket nem értem, s mikor ezekre gondolok, makacs tollam mindig megtagadja az engedelmességet.

Én csak arról írok, a miben magam is gyönyörűségem találok. Jobban szeretem a napsugaras világot, mint a sötétséget.

A HÁZATLAN ZSÖLLÉR.

I.

A rókának van barlangja, az égi madárnak van fészke, de némely embernek nincs háza. Még a fővárosban is akad ember, a kinek háza nincs. Félszázad előtt, 1848 előtt, egész osztály volt az országban, melynek nem volt háza. Ezt az osztályt hazátlan zsöllérnek nevezték.

Hol lakott hát a hazátlan zsöllér?

Az uraság házában. Rendesen volt az uraságnak olyan korhadt, régi, félreeső, düledező háza, a melybe se cselédet, se lábas jószágot nem lehetett elhelyezni, mert hátha leroskad s cselédet s lábas jószágot agyoncsap? Az ilyen ház jó volt a hazátlan zsöllérnek.

Apámnak nem volt ilyen háza, hazátlan zsöllérje azonban volt. Az egyiket Szombatinak hívták. Ezen úgy segített apám, hogy a gyümölcsös kert végében adott neki egy kis gyöpöt s megengedte, hogy ott putrit építhessen magának, feleségének s öt gyerekének. Ott lakott a Szombati.

A putri építése érdekes. Kissé ódon építészeti iskolához tartozik s azért a műszaki egyetemeken nem is tanítják. De gyakorlatilag fontos és nevezetes. Háború idején, télben, fagyban, esőben, zivatarban nagyon jól esik a szegény katonának. Annyit nem ér ugyan, mint a laktanya, noha ennél tisztább, de a sátornál és a^gunyhónál csakugyan többet ér. Csőszök, halászok, nyájörző emberek ma is használják országszerte.

Ásnaak egy nagy gödröt. Három öl a hossza, két öl a szélessége, fél öl vagy valamivel nagyobb a mélysége. Széleire földélfákat ültetnek, azok hegyét fönt az ormozaton összecsíptetik, a tetőt nádból vagy szalmából, vagy gyékény sásból megcsinálják; hátul falat, elől ajtót csinálnak hozzá s kész a putri-palota.

Egy teremből áll az egész, mint az egyiptomi piramisok belseje. Ez a terem a konyha s egyúttal a műhely, a nappali és a hálószoba. Egyik sarka a tűzhely, a rag alja az éléstár és a ruhatár. Tulipános láda, egy pár fejős szék, egy föstetlen fenyőasztal az egész bútort. Néhány konyhaedény az ajtó mellett. Agynak híre sincs. Jó széles, meleg, puha szalmavaczkok. Ezen fekszik a zsöllér, a felesége, meg öt gyereke. Azután itt fekszik még a kutya is, meg két-három malaez is. A macska, a kakas és néhány tyúk föltelepedik a tető sarkába a rag alá.

Sok előnye van a putri-palotának.

Szomszédja nincs. Nincs tehát kivel viszálykodni.

A villám nem üt bele s azért villámhárítóra nincs is szüksége.

Katonát ide be nem szállásolnak. Adót ettől fizetni nem kell. Lakásbérlővel se kell negyedévenként vesződni. Ha elégne is, nem ég bele semmi, mert hiszen nincsen benne semmi.

Ilyenforma putri-palotája volt a Szombati zsöllérnek is. Csakhogy kissé különb a többinél. Ennek volt egy kis rakott fala is, volt ablakja is; teteje pedig épen olyan tisztes volt, mint akármelyik telkes jobbágy házának teteje. Apám se a fát, se a nádat, de még a meszet se sajnálta. Szép fehérre ki volt mázolva a belseje. Csakhogy ezt kívülről természetesen senki se látta.

Bútorféle is több volt benne, mint a csőszök putri-jában. Hiszen a mi zsöllérünk, az öreg Szombati tanult, tapasztalt, világlátott ember volt s egyes kézműiparos. Neki tehát szerszámának is kellett lenni.

A putri-paloták közös kellemetlenségét azonban itt se lehetett kikerülni. Ha az ajtó felől fűjt a szél vagy az idő esőre állt: ebben a putriban is akkora volt a tűzhely és pipa füstje, hogy úszni lehetett benne, mint a tengerben s a benne lakónak olyan kisírt, piros szeme támadt, mintha apját-anyját siratta volna egy hét óta. De már ezen segíteni nem lehetett.

És én mint gyerek, mégis szerettem a putri körül ácsorogni s az öreg Szombati mesélgetését áhítatos lélekkel hallgattam. Többet tudott, mint a papunk.

Száz esztendő s fűzfák szegték be a gyümölcsöst. A falubeliek csak úgy hívták ezt a portánkat: »A fűzfák alja». Óriás törzsökök s valamennyi odvas. Minden

odúba befért egy-két gyerek, csak hogy sokáig mulatni benne nem volt tanácsos, mert tele voltak öreg hangyával s a hangya kegyetlenül megmarta bennünket. Néhány fűzfának csonka ágán egy-egy gólyafészek is állt s a gólyával én is csak úgy voltam, mint Petőfi s mint a hogy Petőfi megénekelte.

Óriás határunkon fának, hegynek, magasságnak semmi nyoma. Egy hatalmas szilfa állt az udvaron s ezen kivüli a természetnek fenségesebb alkotását mint ezek a fűzfák, akkor még nem ismertem. Kint a határban a legmagasabb fa apám egyik kaszálóján egy kökényfa volt. Magasba vágyik a gyermeki lélek. A hol a felhő bujdosik. A hol a madár repül. A hol a fák lombja susog. A hol esténként és hajnalonként a darvak és vadludak vonulnak el. Hányszor néztem el órákig a fűzfák levelének örökös mozgását. Millió falevél, valamennyi mozog, mind egyenlőn mozog. Miért és mitől mozog? Ki magyarázza meg a természet titkait? Ki magyarázza meg a mélységet és a magasságot? Felhőnek járását, madárnak repülését, szelek támadását, mendörgésnek eredetét, néma villám esti villogását ki magyarázza meg?

Megmagyarázta Szombati.

De minden magyarázat után megkért, hogy vigyek neki vagy egy kalapnyi gyümölcsöt, vagy tíz-tizenöt cső tejes kukoriczát, vagy egy szakasztó-kosárnyi burgonyát. Nekünk volt, neki nem volt s szívem repesett örömeiben, ha vihettem neki. A sült burgonyából vagy főtt kukoriczából nekem is mindig adott. Jól esett,

gyerekei körbe ültek, úgy ették s én közibük álltam s velük együtt ettem.

Hogy ne esett volna jól szívemnek, ha vihettem nekik valami enni valót? Hiszen vittem én orvul ennivalót a csikónak, borjúnak, baromfinak s galambnak is; — a hazátlan zsöllér pedig csak úgy apám gazdaságához tartozott, mint a csikó, borjú, baromfi.

Az öreg Szombatinak három mestersége volt.

Volt ő saru varga.

Volt ő pecsenyeforgató.

Volt ő gyalogpostás.

Ez a három mesterség ma már nincs meg, mind kiveszett a világból. E három mesterséggel szolgálta le évenként zsöllérszolgálatát.

Sarut ma már senki nem visel. Czipő, csizma, papucs, topánka, bocskor van már csak a világon, de saru nincs. Csak egy pár van még, az is rossz, viselni már senki se tudja. Ez Szent István király saruja. Közel kilencz-száz éves. Ott őrzik a szent korona mellett, a királyi palást társaságában; minden embernek s minden alkalommal meg se lehet látni. Mostani királyunk már föl se húzhatta lábára. Ferdinánd király még viselte koronázáskor ez előtt hatvanöt évvel, de már akkor is olyan rossz volt, hogy selyem madzaggal kötözték fel lába fejére és bokájára.

Gyerek koromban a béresek szegődségéhez tartozott még évenként egy pár saru. Rövid volt a szára, fénytelen volt a bőre, a talpára kívülről volt rá varrva a fejbőre, sámfa kellett hozzá, de fordítófa nem kellett

hozzá. Remekes csizmadiamester szégyennek tartotta volna sarut készíteni. A német varga se vesződött vele. Csak a saruvarga készítette. Remekelni nem kellett vele, mert a saruvargák nálunk már czéhbe se állhattak.

Az öreg Szombati csinálta a mi cselédeink szegődött saruit.

Ő volt a pecsenyeforgató is. Szüreten, névnapon, nagy ünnepen, a nemesség gyűlésein.

Pecsenyeforgatás sincs ma már. Vagy gép végzi, vagy senki se végzi. A takaréktűzhelyek véget vetettek az igazi pecsenyének. Ma már csak párolt hús van, nem pedig sült pecsenye. Mártással készítik a legtöbb húst s az emberek nagy része még csak nem is sejti, minő isteneknek való étel volt egykor a nyárson sült pecsenye.

Nyitott konyhában volt a sütő kemencze. Kemencze tetején a nyitott tűzhely. Tűzhelyen a vaskutya. Mellette a nyárs, a csípővas, a rostély, a vaslábas, a tepsi, — mindegyik a maga helyén.

Az öreg Szombati a szabad ég alá szokta vinni a vaskutyát. Ott tüzelt alatta. A nyárson sült pecsenye egy kissé füstös ízű szokott lenni. Ízének csak finomsága gyarapodott ezzel. Ma egy kissé rothadt szagának kell lenni a nagyúri pecsenyének.

Hízott kappan, hízott lúd, hízott pulyka, gyöngö malacz, marha-vesés fele, egész nyúl, őzczomb, őzderék egyaránt ott piroslott a nyárson. Ki megtűzdelve szalonával, ki a nélkül. A mi zsöllérünk volt a leghíresebb pecsenyeforgató. Úgy tudta a vaskutyát állítani, a tüzet biztatni, a parazsat halomba gyűjteni, a szelet ír-

győzni, hogy piros lett, de füstös nem lett a pecsenye. Híre volt annak messze vidéken. A szilasbalhási és fcüngösi atyafiak, ha híres lakodalmat tartottak, ha szép lányt adtak férjhez: mindig elkérték a zsöllérjét apámtól.

Még Festetich Antal is elkérte egyik déghi vadászata, a ki még csak köznemes volt, de volt jó negyven ezer hold földje s francia szakácsa. A francia szakács kotyvalékához hozzá se nyúlt senki. Szombati pecsenyéje után pedig az ujjait is szopogatta maga az uraság is. Ki is lépett nagy duzzogva a szakács azonnal a szolgálatból s úgy el-kiment az országból, meg se állt Prágáig.

Legszebb mestersége volt azonban Szombatinak a gyalogposta. Ebben már aztán csakugyan nem volt versenytársa a világon.

II.

Hajdan kevés posta járt a mi országunkban. Igaz, hogy a levélírás gyöngye oldala volt a nemes embernek. Esztendő is eltelt, míg egy levelet megírt. Eljegyzés, esküvő, haláleset, keresztelő vagy ilyesmi ha előfordult a családban: vagy maga ült kocsira hírt adni, vagy üzenethordót küldött élő szóba foglalt üzenettel.

A királyi postát nem használta.

Először is meg kellett volna írni a levelet. Nehéz dolog az. Íródiáknak való, nem nemes embernek.

Azután be kellett volna küldeni a postamesterhez, a ki gyakran az ötödik-hatodik faluban lakott.

Azután a postamester ki nem hordatta a levelet senki fiának. Levélhordó nem volt a világon. A kinek levele volt a postán, menjen utána, ha el akarja olvasni. Az uraságok hetenként kétszer-háromszor csak küldtek embert a postamesterhez: van-e levél? De közönséges nemes ember ezt nem csinálta utánuk. Néhol annyit megtett a nemesség, hogy a családok összebeszéltek s minden család hetenként egyszer a csöszt, vagy a mindenest, vagy a belső cselédet lóra ültette s elküldte a postamesterhez a levelekért. A mit ez hazavitt: azon aztán a családok megosztottak.

Kerkapoly Károly volt miniszter 1847-ben Berlinben lakott. Ott mindennap megkapta a naponként megjelenő pesti újságot. De a mikor haza jött jurátusnak Zala vármegyébe az alispán mellé: itt hetenként csak egyszer kapta meg napilapját. Kisfaludy Sándor a költő 1810-ben József nádor kedves embere és főtisztje volt Budán; feleségének levele Sümeghről sohase ért előbb hozzá kilenez napnál, rendesen azonban tizenöt nap alatt ért Budára. Ma Amerikába is előbb odaér. Csak-hogy ha a királyi postamesternek mezei munkája, szüretje vagy jó vadászata akadt: vigye manó a leveleket, nem törődött velük.

Egészen természetes volt tehát, hogy a nemes ember nem gyakorolta magát a levélírásban.

Ha pedig messze földre mégis hírt kellett adni valamiről valakinek: ott volt a gyalogposta.

Napkeleti országokban tatárnak nevezik a levélhordót. Ma is így nevezik Orosz- és Törökországban. Nálunk a cigány volt a tatár. Csakhogy a napkeleti országokban a tatár lóháton járt, nálunk a cigány gyalog.

Van kóbor cigány és megszállott cigány. A kóbor cigány csak tolvaj, kolompáros vagy teknővájó, míg a megszállott cigány csak muzsikus, vályogvető vagy gyalogposta. A cigány, ha akarja, olyan gyorsan jár, mint a szél, de Szombati olyan gyorsan járt, mint a szélvész. Mellette semmiféle cigány a levélhordásból és üzenethordásból meg nem élhetett.

Mert a cigány mezítláb járt, Szombati pedig papucsban s mikor sietős volt az útja, papucsát tíz ölnyire előre rúgta s aztán utána ugrott, hogy kezével elkap hassa. Mi a nyúlnak és agárnak gyorsasága ehhez képest? Nyúl és agár csak perczekig tud gyorsan futni, a papucsot pedig előre lehet rúgni egész nap.

Egykor a főszolgabíránk Hollóssy Fülöp László jó négy lovas kocsival indult haza Budapestről, a hol valami pörében informálni járt. A mint napköltekor a budai vámnál kihajt: csak eleibe ugrik Szombati s leveszi kalapját.

— Szerencsés jó reggelt kívánok tekintetes uram. Én is megyek haza.

A főszolgabíró jó szívű ember volt s oda szólt hozzá:

— Ülj fel oda a bakra, ne fuss egész nap, mint a kutya.

— Csókolom a kezét tekintetes uram, nem ülhetek föl, mert sietős az utam.

A főszolgabírónak négy jó lova, Szombatinak pedig csak két rongyos papucs. A főszolgabíró indulatba jön:

— No hát csak lógasd a nyelved egész nap.

Megy a kocsi, csak úgy porzik s megy utána Szombati.

Mikor a főszolgabíró Tétény körül a Libadöglő csárdához ér, Szombati már ott üldögél a lóczán, akkorra ki is pihente magát. Oda ugrik a kocsi mellé:

— Szerencsés jó napot kívánok a tekintetes urnák. A főszolgabíró el se fogadja a köszöntést.

Üget a négy ló, porzik a kocsi, lépeget a Szombati.

A főszolgabírónak Baracskán meg kell állani, a lovakat meg kell etetni, az atyafiakhoz egy órára be kell nézni. De azért a mint a lovak ettek-ittak: nem mulat, nem késik, hajtat előre, estére otthon kell lenni Mezőszentgyörgyön, ez pedig Budapesthez jó tizenkét mér-föld, sőt még föle is van.

Hát a mint Nyéken elkoczog a Balassa-kuria előtt: csak ugrik ám eléje Szombati megint.

— Még egyszer szerencsés jó napot kívánok tekintetes uramnak.

A főszolgabíró megint nem fogadta el a köszöntést, hanem oda szólt kocsisának.

— Hejh, ez a Szombati szemünk elé ne kerüljön ám ma még egyszer, mert különben leszállasz a bakról!

Hajtott is a kocsis nyakló nélkül. Csakhogy Fehérváron megint meg kellett etetni-itatni; a négy lónak nem volt kedve étlen-szomjan futni. A ló másként van szoktatva, mint a papucs.

Nem is látták többé Szombatit sötét estélig. De a mikor haza értek s a nagy kapun befordultak, hát csak oda ugrik ám megint a kocsi mellé Szombati. Ott üldögélt már régen a kapu kerékvető kövén; ki is pihente, ki is aludta már magát.

— Szerenesés jó estét kívánok tekintetes uram.

A főszolgabíró rá rivall:

— Megállj gazember, el ne menj innen, míg a kocsi-ról le nem szállok.

Nem tudta hamarjában, a deresre húzassa-e Szombatit, vagy egy jó ital bort adjon neki, a miért az ő négy lovát így csúffá tette.

Természetes, hogy egy jó ital bort adott neki.

1848-ban békén ment át Szentgyörgyön Jellasich bán az ő dúló seregével. Se nem öltek, se nem raboltak, se nem gyújtogattak.

Este felé összejöttek házuknál a nemes atyafiak a nap eseményéről beszélgetni. A beszélgetésből vacsora, a vacsorából poharazás lett. Ott érte őket a reggel.

Anyám két kisebb öcsémmel a horvátok elől balatonfüredi szőlőkbe vonult, nem volt otthon. Azt mondja egyik rokon apámnak:

— Jó lenne a húgomasszonyt Füreden értesíteni, hogy mindnyájan élünk, nincs semmi baj.

— Igaz a! Hol a Szombati?

Futok a putrihoz, hívom a Szombatit. Jön a Szombati, papucs a lábán.

Eredj Füredre, mondd meg a feleségemnek: nincs semmi baj, holnapután megyek érte. De siess!

Sötét este volt már, de Szombati rögtön indult. Heggel felé megy ki apám a konyha felé, ott látja Szombatit. Eszik mind a farkas s iszik nagyokat.

— Hát te akasztófa, még most se indultál el?

— De bizony már meg is jöttem. Éjfélkor bezörgtettem a nemzetes asszonyomhoz s átadtam az izenetet.

Oda-vissza legalább ötven vagy hatvan kilométer s ezt az utat befutotta egy őszi éjszakán.

A gyalogposta kezén biztos volt a levél. Se el nem késett, se el nem tévedt, se a bécsi kormány kezébe nem került.

Maga Deák Ferencz is Kehidáról, ha csak lehetett, nem királyi postán küldte leveleit Kossuth Lajoshoz, Wesselényi Miklóshoz, Beöthy Ödönhöz. Ő ugyan gyalogpostát nem tartott, de volt vidékén két derék zsidó, a ki leveleit Pestre hordta. Az egyik a szentgróti Steiner, a másik a keszthelyi Báron. Az egyik elszegényedett, a másik milliomossá lett, de Deák Ferencz levele biztosabb volt az ő kezükön, mint a királyi posta kezén.

De mi lett Szombatiból, a mi jó hazátlan zsöllérünkből?

Az lett belőle, hogy egy napon nagyon nyugtalan volt; hol lefeküdt, hol fölkelt; tízszer is kifutott putri-jából. Utóbb összehívta gyerekeit egy csomóba s azt mondta nekik:

— Gyerekek, aligha nem hosszú útra megyek, talán a másvilágra. Van-e valami üzeni valótok?

A gyerekek nevettek.

De az öreg belelépett papucsába s nagy gyorsan el-kiindult a fehérvári országút felé.

Útjába esett apámnak egy kaszálója. Július végén volt, a szénaboglyák még ott feküdtek a réten. Jártában-keltében legkedvesebb pihenője volt az öregnek a szénaboglya töve. Ha meleg volt: az árnyékában. Ha hideg szél fúj: az enyhe oldalán. Kihúzott egyikét nyaláb szénát, ráfeküdt, fejét a boglya tövének támasztotta, úgy nyugodta ki magát.

Most is úgy tett, pedig alig végzett néhány percnyi utat. Elnehezedett s szokott módja szerint ledőlt a boglya tövébe. A déleesti napsugár odasütött öreg redős arczára. Egyszer csak homlokát megtörölte s szemeit lehunyta.

Lehuny szemeit nem is nyitotta fel többé. Körülötte szöcskék ugrándoztak. Elszálló lelke ezekbe költözött. És én, ha ott járok, most is jól látom őt a zöld pázsiton, ugráló szöcskében, ragyogó napfénynek sugarában!

A MAGYAR ASSZONY.

Az én német barátom, a lipcsei egyetemi tanár, húsz év óta először jutott eszembe. Egy napiglan való barátom ugyan, de mégis barátom. Vasúti barátom ugyan, de jól esik rá emlékezni. Most mégis csak azért jutott eszembe, mert barátaim arra szólítottak, írjak valamit a magyar családról.

Ennek története van.

Külföldön és vasúton utaztam. A vasúti, kocsiban rajtam kívül egyetlen utazó volt. Ez nem tett egyebet, csak olvasott szakadatlanul. Egy kopott táblás, fakó papirosú könyvet le nem tett kezéből s szemét le nem vette a lapokról. Falu jött, város jött, állomás jött: ő csak olvasott. Rekkenő volt a hőség, izzadott erősen, az állomásokon hűs ivóvizet kiabáltak: ő se látott, se hallott, csak olvasott.

Kíváncsi lettem rá is, könyvére is. Egy kissé irigykedtem is, boszankodtam is. A cseh Érczhegyek legszebb szakadékein dübörgött át vasutunk, ő ki sem nézett az ablakon. Vizesés harsogott le a szikláról, mókus ugrott a faágon, sötét fenyves borult reánk: ő nem vett

észre semmit. Csak olvasott örökké, még pápaszemét ge jutott eszébe megtörülni.

Elvégre megszólítottam. Udvariasan könyvének tartalmát kérdeztem.

Előzékenyen, szívesen felelt s könyvét kezembe adta. A könyvnek címére biztosan nem emlékszem. Német könyv volt, Münchenben jelent meg 1844 körül. Körülbelül ez volt címe is, tartalma is: »A német nép, bölcsészeti szempontból megvilágítva.« Belepillantottam előbeszédébe s ebben hegeli műszavakat láttam. Véletlenül egyik lapjára nyitottam, ott meg egy bajorországi paraszttasszony szoknyaránczainak elrendezését találtam a hegeli bölcsészet világánál megmagyarázva.

Némi szájalommal tekintetem a fiatal, alig harmincz éves utazóra. A könyvet összecsuktam s visszaadtam neki. Azt kérdezé: mit szólok hozzá?

— Ostobaság ez a könyv egészen.

— Bocsánat, uram, — a német etnográfiai irodalomban ez egyike a legjobb műveknek.

— Sajnálom, hogy más véleményben kell lennem, ön uram, úgy látszik, Hegel iskolájának hive s én ön előtt is vállalkozni merek bebizonyítani, hogy ez a könyv ostobaság.

— Kíváncsi vagyok rá.

Kértem, hogy véletlenül nyissa föl a könyvet s én az ott talált legelső mondatot fogom e célból megvitatni.

A könyvet fölnyitotta s nekem átadta. A fejezet címe volt: »A német család.« A fejezet e mondattal kezdődött:

»A német család nem úgy épül meg, mint a román épület, tudniillik: kívülről befelé, hanem úgy épül meg, mint a góth épület, tudniillik: belülről kifelé.«

— No itt álljunk meg, — így szóltam. S erre elkezdtem neki magyarázni, hogy az egészséges német család csak úgy a férfi és a nő vonzalmán alapszik, mint minden más egészséges család. Gyermekei csak úgy születnek s azokat csak úgy neveli föl a hazának, a jó erkölcsnek s a kenyérkeresetnek céljaira, mint a francia, vagy a kirgiz, vagy a kaffer. Sőt épen a hegeli spekulatív gondolkodás törvényei szerint a német család csak ép oly naturális intézmény, mint a fecskék és galambok szerelmes párzása, amikor összeállnak, közös fészket raknak s kicsinyjeiket kiköltik és fölnevelik.

Láttam az én utazótársam arcán, hogy kezdetben bizonyos kicsinyléssel figyelt az én parasztos eszem járására s azért, hogy jobb véleményre bírjam, tele-tömtem beszédemet Hegel műszavaival, a logika és metafizika frázisaival, az Ítéletek és következesek szabályaival, a meghatározások és kategóriák tömegével, az eszmének és a létnek a különbözőesek és ellentétek talaján felnőtt tovafejlődésével s e fejlődés örök törvényeivel, a valóság és lehetőség egységével, az ideálnak kezdetleges és végzetleges alakzataival s több efféle katedrái haszontalansággal.

Ez aztán hatott. Komoly figyelemre egyesült arcának minden vonása s amikor szavaimat befejeztem, zsebébe nyúlt, elővette tárczáját, két ujjával kivett egy látogató jegyet, átadta s udvariasan bemutatta magát. Heilbrun-

ner Ottó lipcsei egyetemi magántanár a bölcsészeti szakban, de reményli, hogy pár év múlva nyilvános rendes professzor: ha Lipcsében meglátogatom, szívesen kalauzol a gyűjtemények megtekintésében. És hát neki fcihez van szerencséje?

Én is megmondtam nevemet s mely országból és miféle nemzetből való származásomat.

— Örömmel sejtem, — úgymond, — hogy professzor kartárshoz van szerencsém.

Ez örömét, fájdalom, el kellett oszlatnom s be kellett előtte vallanom, hogy én bizony csak mezei gazda vagyok s ahhoz se értek sokat, mert nincs hozzá elég pénzem.

Bizalom fejlődött ki köztünk. Csodálkozását adta ugyan tudtomra a fölött, hogy a magyar gazda némileg Hegel bölcsészeteivel is foglalkozik, de azt meg egészen természetesnek találta, hogy a magyar gazda Hegel bölcsészeteének magaslatára egészen még sem tud fölszállani s amikor ezt én is egészen természetesnek találtam: ő visszatért az eredeti kérdésre.

— Lássá, tisztelt uram, — monda, — ha ön e könyvet elolvasná, mégis rájönne talán arra, hogy a német család és például a magyar család közt mégis csak van valami különbség.

— Tisztelt uram, ön nem ismeri a magyar családot, én pedig nem ismerem a német családot, tisztába tehát úgy se jönnénk a kérdéssel. Hanem Hegel szerint tökéletesen igaz, hogy ha a német család különbözik a magyartól: akkor a magyar család is különbözik a né-

mettől. Hogy a két család közül melyik a bazilika és melyik a gót templom: azt se én nem tudom, se az ön könyve, se Hegel. Hanem azt mégis tudom, hogy az a család a tökéletesebb, a melynek kebelén tisztább, bensőbb s magasztosabb a férfi és nő boldogsága. Es azt is tudom, hogy a családi boldogság annál a népnél legfenségesebb, a mely a nőt legjobban tiszteli. De nem jobban és nem magasabban mint a magyar. Nincs a kerek föld népei közt alkotmány és jogrend, a mely a feleségnek annyi nemes és szép jogot biztosítana, mint a magyar. S így van ez ezer esztendő óta. Pedig a magyar keletről jött, ahol a nő nem családtag, hanem családi vagyon. S már keletről is magával hozta a nő magas tiszteletét. S ha szilaj haragjában kitör s mosdatlan szájára veszi a vallás jelszavait: még akkor is az Istent és a Krisztust és a Jehovát káromolja, de soha szűz Máriát.

S utána tettem: Mit jelent mindez, professzor úr, Hegel bölcsészetének világánál?

Azzal váltunk el, hogy én őt meg fogom látogatni Lipcsében, ő pedig engem Mező-Szent-Györgyön. Ez is megeshetik még.

A KORTES.

Teher alatt nő a pálma — monda egykor saját nyelvén valamelyik római bölcs. Ha a pálma alatt a kortest értette: igaza volt. A kortes annál vidámabb: minél több a dolga, minél nagyobb a feladata, minél súlyosabb a terhe. Még ha nincs is reménye a győzelemhez: a valódi kortes annál nagyobb önfeláldozással, annál rózsásabb kedélylyel végzi el a mindennapi feladatot. Hoffmann Pál kortese sokkal szerencsésebb, mint Deák Ferenczé. Ez csak egy helyen ül; sört iszik ha ébren van, és sört ihatnék, mikor alszik. Unja magát, mint a szobaczigya, a mely nem mehet ki egerészni, (valahogy a szobaczigyust ne tessék érteni, a ki rendszerint ki mehet egerészni.) De Hoffmann Pál kortese: az már egészen más. Van annak dolga éjjel-nappal, reggeltől estig és estétől reggelig. Keze, nyelve, két villogó szeme, két penegő sarkantyúja: mind-mind talál foglalkozást szünet nélkül, fáradság nélkül, örökkön örökké. Mint-hogy Hoffmann Pál nagy tudós, egyetemi tanár, tanult szónok, ennél fogva mindig nehezen kap választókerületet.

Tiszta vérű jó magyar kortes részére még nem született meg az a kalendáriumcsináló, a ki meg tudná mondani, mikor kel fel a nap és mikor nyugszik. Ő csak ama folyadékok színe, szaga, mennyisége és minémúsége után képes magát naprendszerünk különböző titkai iránt tájékozni, melyeket időszakonként önmagába vagy másokba töltöget. Van olyan időszak, a mikor a jó szilvapálinka kerül elő valahonnan. Ez az időszak kezdődik körülbelül akkor, a mikor a kondás kihajtja a csürrét és tart addig, a mikor a menyecske tűz mellé teszi a leveses fazekát. Csillagászok és világtutatók meg tudnák mondani, mi minden történhetik égen és földön ez időszak alatt. Ennek eltelével, ha melegek járnak, rákerül a sor a jó kettős márcziusi sörre; ha pedig szilaj, hideg, fergeteges időjárás köszönt be, a még sokkal jobb borlevesre tojással vagy paprikával, langyosan vagy égetően. Aztán jön a papramorgó appetitoriuma, aztán jönnek a borok, néha egy kis hűtő vízzel keverve, néha fekete kávé, vagy thea által félbeszakítva, mint mikor a folyóvíz néha elbúvik és ismét előtör. — Mint az eocén, miocén, pliocén, kréta, jura, márgakorszak a földnek történetében: úgy következik a szilvórium, sör, bor, fekete kávé és theakorszak a kortesnek választási történetében. — Es valamint a földnél is van pihenés, a mikor még a Vezúv sem okádja a tüzet: azonképen a kortes is megpihen néha, a mikor nem szórja a jelszót, a dalt, a programot, a káromkodást. Ez rendesen akkor szokott bekövetkezni, mikor a feleség megcsípi valahol,

hogy váltson egyszer már tiszta inget, vagy ha nyelvéről a szivar és pipa vagy a bagó leszedi a bőrt. Ez utóbbi a legbiztosabb jel, mely a kortest arra inti, hogy most már ideje egy kevésbé megpihenni.

Csodálatos életerő lakik a kortesben. A kortes örökké ól, mint az isteni irgalom vagy a deákkori adósság. És miként ól! Ismer minden embert, minden asszonyt és minden titkot. Jövendőt mond; tenyérből olvas; beteg marhát gyógyít. Esküvő, keresztelő és disznótor nélküle meg nem esik. Atyafiságban áll három várme-gyével. Minden választásnál betörte valakinek fejét s minden választásról hozott magával valami csatajelt. Vagy az orrán, vagy a fogán, vagy a fokosán. Büszke, mint egy szolgabíró s kezet szorit vele még a főispán is. Sógora és komája van annyi, mint akármelyik teréz-városi képviselőnek. Mindig tudja: ki halt meg és ki született s ki fog meghalni és mi fog születni, fiú-e vagy lány? A huszárnak és kolduló barátnak minden erényét gyakorolja férfiak és nők körül. Verekszik és hízelkedik, adakozik és kéreget. Öltözete mindig egy-forma, szava mindig más. Országos vásár és heti vásár, korcsma és faluháza rendes tanyája. Birtoka kevés, adóssága sok, hitele semmi, hitelezője mindenki, de neki is vannak adósai. A muzsikus cigányt nagyon szereti, de a papot ki nem állja. Templomba azért eljár, ha az üzlet azt hozza magával. Törvényt nem ismer, prókátornak nem adózik. Isten nevét hiába föl nem veszi, mert nem imádkozik soha. Szíve jó, szereti az embereket, a szép asszonyt és a disznóhúspecsenyét.

Néha megél atyafilátogatással. Dalol és toasztoz, mint akármelyik kálomista pap. A múltakról szeret megemlékezni, de nem úgy, mint a katona, a ki mindig csak azzal dicsekszik, hol mulatott jól; de nem is úgy, mint a barát, ki mindig azt panaszolja föl, hol koplalt leg-többet. Ő jót-rosszat egyaránt elbeszél, mikor se követ-választás, se tisztújítás nincs előtte. Ha van: akkor csak győzelmeit ismeri a világ.

Ez a kortes, tudniillik az öreg kortes. Az ő idejében még nem volt választási törvény, hanem volt választási szokás. A szokást ő jobban megtartotta, mint utódja a törvényt. És ez természetes. A törvényt tudósok készítik, a szokást pedig ő csinálja. A tudósokat különben sem nagyon tiszteli. Azt hiszi, tőlük ered minden veszedelem, ők hoznak törvényt az etetés-ítás ellen, a mi sehogy se megy a fejébe. Ő csak annyit tud, hogy a katona, ha éhes, elszalad az ellenség elől, ha pedig jól van tartva, megveri azt. Étlen-szomjan becsületes tisztújítást vagy követválasztást képzelni sem tud. Az idealisták és materialisták küzdelmét ő nem ismeri.

Darwin, Liebig, Vogt és Tyndall ő előtte mit sem nyom. Ő materialista szükségből, de idealista elvből, mint ez már bevett szokás a jó hazafiaknál. Materialismusa mérsékelt. Szénát, zabot a lovának, jó vacsorát önmagának: ez az egész kívánsága. Házat építeni, jószágot venni, örökséget hagyni ő nem akar. Nem igazi kortes ki kizsákmányolja a maga jelöltjét.

Hanem koplalni és szomjúhozni: ez már csakugyan

nem az ő világa. Ha ezt meg kell érnie: megbetegszik, pipája kialszik, agara világnak fut s ő maga kiballag a temetőbe. Czudar világ, nem érdemli meg, hogy az ember beléköpjön.

Most már fenyegeti a kihalás veszedelme, mint az ó-világi bölényt. A bölény helyett ma nyulakra vadásznak s a kortes helyét kezdik elfoglalni a lóto-futó nap-számosok, az élősdí kapczabetyárok. Sok konkurrens akadt. Papok a szószékből, tisztviselők az irodából, zsidók a korcsmából, nagy hazafiak az országházból, újságok a postáról — mind-mind az ő kenyerét akarják elenni. És eleszik. Neki nem marad egyéb teendője, mint számba venni az embereket, lajstromba szedni alphabet szerint a neveket s őrizni őket, mint a birkát. És a mi legszomorúbb, csak minden harmadik, negyedik esztendőben. Még verekednie sem szabad. Katona útját állja, bíró megárestálja, újság ki-prédikálja.

Elvet kell tartania, szint kell vallania. Jobboldal, baloldal, középpárt, szélsőpárt — hogy veszett volna bölcsőjében valamennyi. Nincs ő ahhoz szokva, hogy egy jászol mellé álljon, mint az ökör. Nem barát ő, hogy fogadást tegyen és azt meg ne tartsa. Péter vagy Pál: ez az ő jelszava. Vagy az egyik, vagy a másik s egyszer az egyik, másszor a másik, a hogy illendőbb. így marad meg a becsület mind a két félnél. De a párthoz állani és annál megmaradni csak azért, mert az elv úgy hozza magával: ki látta azt? És szidni az ellenfelet, noha becsületes ember és szidni a papot,

noha keresztkomája. Ezt ő nem szereti. Hajdanában is voltak pártok, míg a választásra mentünk s azt be nem végeztük. Akkor is voltak összeütközések, csak úgy hevert a bevert fő szerteszélyvel, de csak addig tartott a háborúság, míg haza jöttünk. Akkor békesség lett és jövő alkalommal másként szólt a nóta.

És aztán azok a követjelöltek — ha rájuk gondol, a háta is borsószik bele. Jön egy tudós, jön egy újságíró s azt mondja, hogy őt küldte a központ. (Központ — miféle központ? Bánja is ő, akármiféle központ.) Jön vasúton, hajtát fogadott kocsin, beszáll más házába, hoz magával nyomtatott levelet s még azt kívánja, hogy a választók adjanak neki társas ebédet. A helyett, hogy befogatná jó négy lovát, bakra ültetné a Pista huszárt, oldalára kötné a sáranynyal kivert fringiót s azt mondaná: »Atyafiak, holnap szívesen látlak beneteket barátságos ebédre«, a helyett hoz magával esernyőt, papol órahosszant s elmondja: hogy van, mint van angol, francia, talián országban a világ sora. Törődik is ő azzal. Úgyis az a baj, hogy angolt, francziát, németet oltottak már belénk ötven esztendő óta.

Hejh nem így volt ez hajdanában. Ismerte követjelöltjét szopós korától kezdve. Ismerte apját, anyját, egész úri familiáját. Szolgabírája volt, viceispánja volt, nemes birtokostársa volt. Ha hazajött az országgyűlésről, akkor sem volt más, mint mikor oda küldték. De hiszen próbálta volna csak megváltoztatni jó magyar erkölcsét, soha se lett volna egyéb, mint világ csúfja. Ma már azt sem szégyenli a követjelölt megvallani,

hogy ő kormánypárti. Csak azt szeretné tudni, mi szükség van odafönn Pesten kormánypárti követre? Meg van a kormány anélkül is s legalább nem szükséges fejét törnie a fölött, mit csináljon saját pártjával. Tud annak okozni elég bajt az is, a ki nem támogatja, minek még oda támogató is? — Kormánypárti! Úgy beszél a kormányról, mintha valami nagy becsület volna ahhoz közel állani! Csak legalább meg ne vallaná. A követ lehet kormánypárti, de a kortes nem. Még mikor a pénzügyminiszter mellett dolgozik is: akkor is a stemplit szidja meg a finánczot. Ez már annak a rendje. Kortes gyomra utálja a kormánypártiságot, mint a fürdővizet.

— Igazad van öreg barátom! Szomorú ez a világ most a fenekéig. A választási törvény egész perrendtartás, a képviselő szegény ember, a zsidó földes uraság, a kortes ütött-kopott öreg legény. Prókátor és patika falura is kerül immár s a felköszöntést, szerelmes verset és kortesnótát csak úgy árulják kinyomatva, mint az álmoskönyvet, vagy Zöld Marczi szomorú históriáját. Te vagy a lenyugvó múltnak utolsó sugara, a politika költészetének utolsó lélekzetvétele. Hunyd be szemeidet. A te világod nem e földről való. A hol te és á te apáid vadruczára vadásztak: vöröshagymát nem tudsz te ott termesztetni. Pedig ma már ebben rejlik az életnek bölcsesége. Nem a becsület adja a pénzt, hanem a pénz adja a becsületet. Hunyd be szemeidet, mert bizony még meg kell szoknod a vízívást is. Ezt pedig már csakugyan meg nem érdemletted.

MAGYAR RUHA, MAGYAR PAP.

Hogy a magyar katolikus papság, kiváltképen pedig az alsó papság, mindig hazafias volt és most is az: erről beszélni egészen fölösleges, mivel hogy ezt Magyarországon mindenki tudja. Sőt hogy a főpapok közt is minden időben találkozott hol egy, hol több kiváló hazafi: erre is megoktat bennünket a történelem. A mi pedig annyival inkább épületes dolog, mert a magyar főpapnak a király adja a hivatalt és uraságot, még pedig valóságos uraságot, tehát azt egészen emberi dolognak kellene tartanunk, ha főpapjaink inkább járnának kedvében a bécsi udvarnak, mely a királyt tanácsával vezeti, mint a nemzetnek, a mely bizony a bécsi udvar előtt nagyon ritkán s akkor is nagyon rövid ideig állott kedvességben.

Másfelől azonban az is egészen igaz, hogy kivált Kolonich óta a bécsi udvarnak sem igen lehetett panaszja úgy »nagyban és egészben« a magyar főpapság ellen.

De hát végre is én nem a főpapokról vagy legalább

főleg nem azokról akarok most egyet és mást megjegyezni.

Hanem megjegyzem azt, hogy a katolikus alpapság a magyar ruhához mindig hű maradt s hogy a magyar társadalom mívelt osztályai között egyedül a katolikus alpapság az, mely soha egy pillanatig se vált meg a magyar ruhától. Sem a nemzeti elszunnyadásnak a bécsi kongresszus utáni idejében 48-ig, sem a vad abszolutizmusnak idejében 50-től 59-ig. Volt idő, a mikor ügyvéd, tisztviselő, nemes urak, bérlők, birtokosok, mind letették a zsinóros nadrágot s mind felvették a plundrát és pantallont, csak a plébános, ispán és paraszt maradt meg az ősi öltöny mellett.

A plébános persze csak annyiban, a mennyiben az egyházi öltöny megengedte a magyar ruha használatát.

A corpus juris és a tripartitum Könyves Kálmán királyunk óta természetesen nem szól arról, hogy a papok minő ruhát viseljenek. És ez talán szerencse. Ha e jó, régi törvények a magyar ruha viselését parancsolnák: Bécsben bizonyosan gondoskodtak volna már arról, hogy e törvények eltöröltessenek.

Az érsekek, püspökök és apáturak, ha emberek szeméi elé kerülnek, ősi idők óta szakadatlanul a hosszú, bő papi reverendát viselik, hol színeset, hol feketét, a hogy egyházi állásuk vagy ízlésük hozza magával. De a hosszú, bő öltöny alatt rendszerint ott volt régebben a zsinóros magyar nadrág s a feszes csizma.

Kopácsy József esztergomi érsek s primás szenvedélyes gazda volt s ha ideje engedte, szeretett a gazda

ságnak utána nézni. Veszprémi püspök korában egy tábla lucznavetést nagyon sokba kerített a tiszt s a püspök saját szemével akart a következő évben meggyőződni, mennyit ér a luczerna. Kiment a földre s a pantallonos kasznár az útról mutogatta, mily szép a vetés.

— Nem ér az semmit, kasznár uram, tessék csak velem bejönni a közepébe, ott kell azt megnézni.

Eső után volt, a luczerna harmatos volt s a kasznár féltette czipőjét és új pantallonját.

— Kegyelmes uram, harmatos lesz a reverenda.

— Nem lesz az kasznár uram, csak jöjjön.

A püspök felhúzta a reverendát s alól olyan zsinóros nadrág és fényesre mázolt magyar csizma volt, hogy magára vehette volna a csizmadia czéh-mester is.

Kovács Zsigmond egykori veszprémi püspök se tette le a hosszú szárú csizmát és a magyar nadrágot. Ebben járt még az ostendei tenger partján is, mikor ott fürdőzött.

Furcsán is járt e miatt egyszer.

Ugyanis sok orosz és lengyel zsidó is jár ott s ezek nagy része is hosszú szárú csizmában, noha nem magyar szabásúban. Tudni kell pedig, hogy az ostendei nép épen nem szereti a zsidót s a rakonczátlan, siheder kölykek gúnyolni, boszantani, kavicscsal dobálni szokták a zsidókat. A zsidó bajuszt, szakált s gyakran halantékfürtöt is visel, a minek Kovács Zsigmond püspök arczán nyoma se volt. A kölykek csak csizmáját nézték s mert ez a zsidókéhoz hasonló volt, őt is megdobálták. A rendőrségnek kellett beavatkozni. No hiszen lett ebből derűlség, a mikor otthon egyházmegyéjében megtudták az esetet.

A kálvinista papok időnként jobban elhanyagolták a magyar öltönyt, mint a plébánusok. És ez annál csodálatosabb, mert hiszen a kálvinista egyház hívei képviselték szakadatlanul a tős-gyökeres magyarságot s náluk volt a nemzeti érzelem a leggondosabban kultiválva.

A protestáns egyház s annak mindkét nagy felekezete különösen József császár idejében viseltetett Bécs és az udvar iránt nagy hódolattal. József császár bocsátá ki a türelmi parancsot, a püspökök és katolikus földes urak ellenében ő engedé meg protestáns templomok építését: a protestánsok külsőleg is törekedtek egybenmásban hálájukat és elismerésüket kifejezni.

Így jött sok protestáns s kivált kálvinista templom tornyára azon időben a kétfejű sas. Ez azonban még hagyján, de némely kálvinista templomban még belül a falra is felfestették ama kétfejű madarat, a mi annál furcsább, mert a kálvinistáknál a templomban még Jézus-Krisztus képének festménye se foglalhat helyet, épen Kálvin szigorú tanai miatt.

A magyar ruha viselése országszerte a szolferinói csata után jött divatba. Először Pesten s aztán az egész országban. Először a jogászoknál s aztán mindenkinél-

Még a pinczéreknel is, a mi pedig nagy szó.

Ez év őszén Sopronban jártam iskolába az ágostai lyceumban. A maturitásra készülendő nemes ifjúság kebelében akkor három párt állott fenn. A magyarok pártja, kiknek zömét a kemenesaljiak és alföldiek képezték a kálvinistákkal együtt. A németek pártja, kiknek

sorai a vasi és soproni Kraxelhuberekből újonczoztattak, de a kik azóta elszánt magyar emberekké alakultak át. És végre a tótok pártja holmi Sturok, Hodsák és Balthazárok akkor, részben magyarok, részben pánszlávok most.

Olvastuk az újságban, hogy Pesten magyar ruhát viselnek.

Nagy szeget ütött ez a magyarok fejébe. El kezdtünk a fölött tanakodni: milyen lehet az a magyar ruha?

Mert hogy az a pötyögős nadrág és kurta dolmány, melyet a rábavidéki és hansági paraszt visel, nem valami különös szép s a maturitásra készülő ifjú Magyarországhoz épen nem illendő, a fölött nem volt semmi kétség.

Különösen nagy gondot okozott az a kérdés, hogy a testhez simuló feszes nadrág fekete posztóból vájjon miként állhat az ember fián s vájjon a sétányon mit szólnának ehhez a soproni menyecskék!

Elhatározottat, hogy ilyféle nadrág fölött szemlét kell tartani úgy, a hogy az élő emberen szemlélhető.

De hát hol található ilyféle nadrág?

Hol másutt, mint a czenki plébánoson, a jó Tolnay Antal on, a ki a legnagyobb magyarnak, gróf Széchenyi Istvánnak, a döblingi szenvedőnek oly kedvencz papja?

Dictum-factum. Küldöttség ment Czenkre, hogy szemlét tartson a plébánosnál a magyar nadrág fölött, hogy ennek mintájára új öltönybe bújhasson a maturitásra készülő nemes fiatalság.

Szegény jó Tolnay Antal!

A czenki templom, roskadozó állapotban volt akkor. Ép úgy, mint patrónusa, a legnagyobb magyar. Széchenyi ez után néhány napra, épen új évre, írt egy levelet a czenkiekhez s e levelet Tolnayhoz küldé.

E levélben így szólítá a czenkieket, kiket 1848 óta nem látott s aztán sem láthatott soha:

»Drága hazafiak, tisztelt magyar polgártársak, egykori hűn szeretett jobbágyaim!«

E levélben arra hívta fel a czenkieket, hogy vele közös erővel építsenek új templomot.

»Mi czenkiek — úgymond — édes és egykor oly boldog hazánk véghatárán állunk. Czenk nyugot felé első hely, hol drága anyaföldünknek szívünk és lelkünkbe beleszótt nyelvén dicsértetik a királyoknak királya, a nagy Isten.«

»A nyomorultak szívrepedt fohászait meghallja ugyan Isten mindenünnen és a lakosok erénye erdő közepett és a nyílt mezőn is oltárt képez, melynek áldozata felhat az egekben«

Ez volt Széchenyinek a nagy pusztulás után első levele, melyet a bécsi kormány kinyomatni nem engedett. Minő nyelven írtak és írnak az igazi nagyok!

Tolnay oly buzgósággal látott a dolog után, hogy kegyura óhajlásának eleget tehessen és pár hó múlva oly keserű zokogással temette el a legnagyobb magyart!

— — De végre mi ifjabb nemzedék e plébánuson láttuk akkor a legelső divatos magyar nadrágot. A világiaknál divatos, a papoknál százados öltöny volt az.

Divatos!

Gonosz szó ez. Ez ölte meg a magyar ruhát. Ez és a fényűzés és a mi jó fajunknak oly sokszor emlegetett szalmalángja.

Akkor azt hittük: örökké tart a magyar ruha és azt soha többé le nem tesszük.

Midőn a hírlapok tudtul adták, hogy az attilát és feszes nadrágot Bécsben is széltében viselik: midőn Eugénia császárné divatba hozta nők számára a kis pörge kanászkalapot; midőn külföldi divatlapok, még a Bazár is, zsinórral ékítették a női felöltönyöket: azt hittük, mi fogjuk ezentúl Európára ráparancsolni a divatot.

Kemény Farkas is azt monda, midőn Szebent bevette Bem: »új mappát csinálunk Európának.«

Hajh azóta nagyot kopott, nagyot fogyott a magyaroknak önbizalma. Alig van belőle valami.

A magyar »divatnak« is vége van. Gróf Károlyi Ede akkor is váltig integetett bennünket, ne csináljunk a magyar öltönyből divatot és fényűzést, mert különben divat-divat s egyik a másikat kiszorítja.

Úgy lett.

Szegény gombkötőkre megint bekövetkeztek a rossz napok. A vitézkötésnek nincs keleté ma.

Egy győri gombkötő monda az 50-es években, ki nagyon szerette a bort:

— Ha egy kis jó bor, meg a tisztelendő urak nem volnának, a gombkötőnek éhen kellene meghalni.

Most is elmondhatná.

Ám a tisztelendő urak csak tartsák meg a százados divatot s im a katolikus lelkészeket kövessék, ha még nem követnék, a többi lelkészek is.

Nagy Napóleon, mikor nagyon lenézte az olasz nemzetet, azt monda róla: »a pantallon-nemzet«. — Bizony a magyar is azzá lőn immár.

A NÉP DÜHE.

Borsód-Kápolnán hihetetlen kegyetlenséggel gyilkolta meg a felbőszült néptömeg az adóvégrehajtót.

Borzalmat kelt bennünk az a látvány, melyet az emberi vérengzés elénk tár. Az embert mutatja az fel előttünk, de nem azt, melynek feje az ég felé áll, szelleme az istenséggel rokon, szíve részvétellel és szeretettel tölt, hanem azt az embert, melyről Darwin elmélkedik s mely százezer évek előtt testvéreivel, a fenevadakkal együtt kóborlá be a mezőket és rengetegeket, hogy megölje azt, a mi nála gyengébb s ha legyőzetik, még halálvergődése közt is fogaival marczangolja szét legyőzőjét. Irtózatos az emberi állat, mikor tömegben van és tömegben válik dühössé.

A düh és a gyilkos harag az embernek sajátosága s nem a fajnak, nem a nemzetnek. A magyar faj sem nem kegyetlenebb, sem nem lobbanékonyabb, sem nem boszúálóbb, mint Európának bármely művelt vagy nem művelt nemzete. Sőt én abban a véleményben vagyok, hogy minden európai nemzetnél a mesterkéltnél kegyet-

lenkedés büntetetei aránylag nagyobb számban jönnek elő, mint a magyarnál. Az angol, francia, spanyol, olasz és orosz népre nézve legalább ez teljességgel igaz. E népek bűnügyi krónikái sokkal borzalmasabbak, mint a magyaré. De én szentül hiszem, hogy a német se áll mögötte a mi jó nemzetünknek. Bécsnek, Berlinnek és Hamburgnak esetei elég borzalmasak arra, hogy Pitaval szemében elnyerjék előlünk az elsőség díját.

Forradalmi harczról, agrárius lázongásról nem akarok itt beszélni.

Fajunk a forradalmi harczokban nem szokott kegyetlenkedni. 1848-ban és 49-ben Lamberg meggyilkolásán kívül alig fordult elő akár tömeges, akár orvtámadás. 48 után az abszolút hatalom gondoskodott jól fizetett, sőt bérbe vett tollakról, melyek utálatos színben tüntették föl a magyar függetlenségi harczot s rablónak és kegyetlenkedő gyilkosnak a honvédet. De még a bérbe vett tollaknak sem sikerült ez. A mit a szerbek és románok cselekedtek védtelen magyarokkal: a cse-csemők meggyilkolása, az élők megégetése, az elevenen való megnyúzások, az iszonyú megcsonkítások, mindezt vagy ezekhez hasonlót a magyar fajra rábizonyítani nem volt képes senki.

A francia forradalom eseményei közt irtóztató részletekre akadunk. Kegyetlenkedések jönnek elő ezer és ezer számra, melyeket vagy a féktelen népdüh, vagy a hideg, számító ész követett el. Féktelen népdühnek kitörése nálunk is fordul elő igen gyakran, de hideg, számító észszel elkövetett kegyetlenkedés, akár békében,

akár forradalomban, igen kevés. Ehhez — szerencsére — nem igen ért a mi fajunk s ez bizony becsületére válik.

Gyilkosság sok fordul elő minálunk is, de orgyilkosság, méregkeverés, sőt rablógyilkosság is igen kevés. S ha fordul is elő: annak legnagyobb részét nem magyar, hanem idegen származású egyén követi el. Az igazi magyar rabló, mint rabló, ugyan semmivel se jobb a más fajta rablónál, de ha ellent nem állanak neki, ha fel nem bőszítik: rendszerint nem veszi el életét annak, kit vagyonától megfoszt. Ezt inkább olyan gonosztevők teszik, kik nem hivatásszerű rablók, kik egy alkalommal vállalkoznak csak büntetetre s kik ezután még tisztességes helyet akarnak elfoglalni a társadalomban. Hideg megfontolással oltani ki az emberéletet: ez az, mire magyar ember igen ritkán vállalkozik. Ritkábban, mint bármely más európai nemzetbeli.

Mégis sok emberéletet oltanak ki nálunk erőszakosan.

Düh, boszú, verekedési hajlam, versenygési viszketeg, vad és vakmerő hetykeség, könnyelmű játék a halállal: íme ezek a magyar fajnál a legtöbb emberölési és gyilkossági eset indokai. Csárdák, korcsmák, biiesuk, vásárok, tisztújítások, követválasztások, szüretök, lakadalmak: íme ezek szolgáltatják a legtöbb emberölésre és gyilkosságra kedvező alkalmat.

Néha azonban rettenetesen tör ki a felbőszült nép dühe. Ily eset a borsod-kápolnai vérengzés is.

Az ily eset hasonlítható legjobban az amerikai nép lynchelési szokásához. Csakhogy míg a népboszú Ame-

rikában rendszeres, addig nálunk csak szórványosan szokott előfordulni.

Leggyakoribb eset, midőn a gyújtogatót tűzbe dobják s megégetik.

Régebben s kivált 48 előtt ez gyakori eset volt. Ha egy faluban rövid időközben több gyújtási eset fordult elő: a nép gyanítja rendszeren megjelölt valakit, férfit vagy nőt s igen sok esetben vén leányt vagy urahagyott asszonyt, mint gyújtogatót. S ha aztán akkor, mikor az ily gyanú már megerősödött, véletlenül tűz ütött ki s a gyanús egyén kézbe került: azt rendszeren az égő házba vagy égő kazal tetejére szokták lökni s ekként megégetni. Ilybűnpör száz meg száz van a 48 előtti, de sok van a 48 utáni időből is. Ily esetekben a tűz által megriadt s vagyona elvesztén kétségbeesett, a rég táplált gyanú által örült dühre gerjedt tetteseknek a gyilkosságot egész mértékben beszámítani nem lehet s nem is szokták a bíróságok.

Más dolog az, mikor a falu rosszát, de nem azt, ki a népszínműben előjön, hanem az igazit, szokták elemészteni. Gyakori eset, hogy egy-egy faluban akad valamely elzüllött, vakmerő, kétségbeesett egyéniség, ki lop, erőszakoskodik, beleköt mindenkibe, fenyegeti az embereket minden rosszal s ha kiszabadul a börtönből: meg nem javul, hanem tovább folytatja istentelenkedését. Ha a falu népe ezt már megunja s ha látja, hogy a vármegye nem képes e zenebona-embert megjavítani, vagy láb alól eltenni: gyakran összebeszél s bármi kis ürügyre tömegesen ráront a falu rosszára s agyonveri azt. Ez már tömegesen s meglehetősen hideg vérrrel elköve-

tett kegyetlenkedés. Ez az amerikai módra való igaz: lynchelés vagy népboszú. A bíróságok természetesen ez esetben elítélik a tetteseket, de jelentékeny mérvben alkalmazják az enyhítő körülmények számbavételét.

Az igazi népdüh azonban nem ilyen. Hanem olyan, a minő kitört a kápolnai adóvégrehajtó ellen. Ez tipikus eset, melynek azonban sok párja van.

Egy községben például sok a közös birtok s rendezetlen a közös haszonélvezet. A birtokosok egy része tagosítani akar, nagyobb része s kivált a kisebb birtokosok tömege nem akar. Ha van egy valamennyinél nagyobb földbirtokos s az akarja a tagosztályt: annak személye ellen nem folyik a gyűlölködés és az izgatás, de ha a birtokrendezés élére valamely kisebb birtokos áll: annak személye ellen gyakran hihetetlen mélységűvé válik a gyűlölség. Férfiak, nők, örege, apraja féktelen dühvel beszélnek róla s az emberek egymást gyakran annyira felizgatják a legjobb, legbecsületesebb ember ellen is, hogy annak életét folytonosan halálveszély fenyegeti.

Szomorú példát tudok arra, hova fejlődhetik az ily fokozott népdüh.

Volt egy barátom. Derék, kitűnő, eszes ember, jó gazda, jó férj, nemes gondolkozású emberbarát, szegényeknek istápjá, egyháznak, iskolának, községnek támasza. 48-ban honvéd; — később az ötvenes évek végén s a hatvanas évek elején egyik toborzó tisztje ama titkos forradalmi hadseregnek, melyről Kossuth Iratainak III-ik kötetében van tüzetes ismertetés. Magam is

nála lettem mint ifjú beújonczozva e titkos hadseregbe.

Gombás Lajosnak hívták, szentgáli birtokos volt s községének gyönyörű negyven ezer holdas határát akarta tagosítani s a jó, becsületes szentgáli nemességet ezzel az elpusztulástól megmenteni. Csak egyetlen lépés volt még hátra, hogy a tagosítás visszatarthatatlanul megkezdődjék. De ezt a lépést nem tudta megtenni, mert iitját állotta a népdüh, mely hetek és hónapok óta folyton izzott már ellene azok közt, kik a tagosztályt meg akarták akadályozni.

Egy szép téli reggelen, 1865. január 7-én, épen barátaival s birtokos társaival tanácskozott a község háznál; a nép oda tódult, őt meglátta, egy-két bujtogató szó a düh kitörésére elég volt; a község tanácstermébe betörtek, őt kihúzták s a templom előtt irtóztató kegyetlenséggel agyonverték. Még rokonai közt is találkozott, ki élettelen hullájába belesúrta a vasvillát. S találkoztak nők és gyermekek, kik a tiszta havon fekvő véres hullát örömben körülujjongták és körül táncolták, mint a hottentották a leölt áldozatot.

Ez az eset borzasztó hatást gyakorolt akkor rám.

Eliszonyodtam a néptől, a mely dühöng s fenevadakat láttam azokban, kik így bánnak a becsületes emberrel s a jó hazafival. De aztán vérem csillapultával megismerkedtem az egykori gyilkosokkal. Kissé nyers, de nem megromlott, erkölcsileg nem elvetemült embereknek találtam őket. Ellenállhatlan düh uralma alatt, alig beszámítható állapotban, tömegesen, egy pillanat

folyamán követték el az iszonyú ténytet, s bizony tisztességes emberekké váltak azon perczben, a mikor az igazságszolgáltatás keze szabadon ereszté őket. Szentül meg voltak arról győződve, hogy maguk és családjuk jóléte és jövője a tagosztály megakadályozásától függ s hogy ezt megakadályozniuk sikerül, ha ennek bajnokát elteszik láb alól. Halálát el is határozták sokszor, de annak hideg észszel elkövetésére sohase vállalkozott senki. Az ellenállhatatlanul kitört dühnek egyetlen pillanata ragadta csak el őket — a végzetes tett elkövetésére.

Egy másik eset hivatalos elintézés végett jutott kezembe.

Suur községben a lakosok az egyik politikai párton, a jegyző a másikon volt. Lelketlen kortesek mélységes gyűlöletet szítottak borozások közben a jegyző személye ellen.

A választás előtti izgalmas napok egyikén a tömeg oda ment a jegyzői lakhoz s a jegyzőt bántalmazá. Ő pisztolyt ragadott s önvédelme közben meglőtt s megsebesített egy ifjút. Az ifjúnak halálhíre terjedvén a faluban, a nép összefutott, a menekülő jegyzőt elfogta s az utcán agyonverte s hulláját, vagyis hullának vélt testét az iskolában kinyújtóztatta. Az erős fiatal jegyző azonban magához jővén, az ablakon át megkísérté a menekülést. Erre a düh újra fellángolt, újra elfogták, az utcára újra kivonszolták s fél oldalára fektetve, fülébe fakarót illesztettek s fejszéket hozván elő, a karónál fogva fülén keresztül fejét a földhöz szegezték. Ez

nemcsak kínos, hanem egyúttal hosszadalmas, iszonyú kegyetlenséggel elkövetett gyilkosság volt. Ennek tettei iránt sohasem tudtam kiengesztelődni s ellenük a törvény szigorát óhajtottam alkalmazni.

A nép, mely ezt tette, nem magyar, hanem tót eredetű.

Általában a magyar faj által elkövetett tömeges kegyetlenkedések nem is hasonlíthatók borzalmasságban azokhoz, melyeket a 31-iki kolera-lázadáskor a tótok, 48-ban az erdélyi móczok elkövettek.

A népdühnek kápolnai kitörése, bármily borzasztó is különben, egyúttal sok enyhítő körülményt is tüntet fel. A nép nem egy helyütt nagyon el van keseredve az adókezelés közegei ellen s az a szegény falusi földműves, kinek marháját, vetőmagját, ágybélíjét viszi el az adóvégrehajtó, nem igen tud különbséget tenni az eszmékben, intézményekben és emberekben s dühe az ellen lángol fel, kit közvetlenül lát s kiről alig tudja, hogy az csak alárendelt tedd-ide tedd-oda közeg s nem maga a végrehajtó hatalom, hanem annak csak vak eszköze. S aztán nem lehetetlen ugyan, de nem is valószínű, hogy az első lövés és emberhalál nélkül is agyonverték volna azt a szerencsétlen végrehajtót.

Az igazságszolgáltatásnak mindenesetre szomorú dolga lesz a kápolnai esettel, de intézkedni kell annak tanulságai alapján a kormánynak s törvényhozásnak is.

A népdüh, ha egyszer kitör, olyan mint a leütő villám. Okos gazda megfogja a villámot, hogy kárt ne tegyen; — a népnek bölcs vezetői meggátolják a dühnek és haragnak romboló kitörését.

A RÉGI MEGYEI FIZIKUSOK.

Hajdan nem volt annyiféle hivatalbeli orvos, mint mai napság a vármegyében. Most a főfizikuson kívül a kórházi, pénzügyi, uradalmi és magánorvosokon kívül ott vannak a központi, a járási, a községi és körorvosok, akik mind valamennyien hatósági orvosok. Most ennek mind megvan az ő teljes joga és kötelessége a betegséget üldözni s az egészséget költségessé tenni. Főképen pedig a halálesetekről, betegségekről és veszedelmes balesetekről rovatos íveket kitölteni, statisztikát készíteni.

Hanem azért voltak hajdanában is tudós doktorok és kirurgusok és borbélymesterek, a kik egyformán gyógyítottak és nem gyógyítottak, akiket a vármegye, ha szüksége volt az orvosi tudományra, egyformán megkérdezett. A kit legközelebb ért, attól kért tanácsot. És pedig felette rövid tanácsot. A kinek például bevették a fejét s abban halt meg: annál a vármegye nem volt kíváncsi arra, hogy a tüdeje, mája, lépé rendben volt-e?

egyáltalán a bonczolások, látleletek, megfigyelések, vélemények és felülvélemények, egyetemi s orvostanácsai szaknyilatkozatok szükségét sokkal kevésbé vette észre a régi vármegye, mint a mai divatos igazságszolgáltatás. Jóíért tagadnám: a mai fölfogásnak igaza van. De azért az orvosi vélemények sokszor ma is csak oly furcsák és tévetegek, mint voltak hajdanában.

Azonban a kérdést nem vitatom. Se tudományt, se törvénykezést írni nincs szándékomban. Csak egy pár esetet akarok fölidézni emlékeimből, miként járt a régi vármegye a régi orvosokkal, a régi fizikusokkal.

*

*

*

A híres Sobri Jóska meghalt ezelőtt hatvanöt esztendővel.

A lápafői erdőszélben találkozott össze huszonnégy pandúrral, egy század ulánussal s vagy százötven fegyveres hajtóval. Neki is volt hat legénye, köztük az öreg Pap Andor s a fiatal Liliom Jancsi. A csata eredménye nem lehetett kétséges.

Az ulánusokat b. Beust kapitány vezette. Bátyja a későbbi b. Beust közös miniszternek. Sobri és társai sokáig lövöldöztek az ellenségre a fák mögül, mit Beust utóbb megunt s rohamot vezérelt. A híres haramia-vezér szép arany veretű Hunkár-puskájával vette biztos célba a kapitányt, de mielőtt löne, körülnézett. Látta, hogy Pap Andor és Liliom menekülnek, négy más társa pedig összelöve-vágva. Eldobta a puskát, kirántott egy pisztolyt s azzal magát agyonlőtte.

Ott volt közelben a járási kirurgus is. Valami Durcsany nevű jámbor férfiú, ki menten odament a csata

színhelyére, hogy a sebesült, de még élő haramiákat keze alá vegye. Valami Szűcs nevű fiatal ember azt mondta neki:

— Hozzám ne nyúljon az úr, meg tudok én dögleni doktor nélkül is.

Két golyó és három szurony járta keresztül s kardvágás is volt a fején és mellén egy csomó. A kirurgus mérgesen szólt rá:

— De hiszen gazember, akasztófán kell neked meghalnod.

— Oda sem kell nekem doktor.

Lefogták erővel, úgy bírt vele csak a kirurgus.

— Hát ezzel mit csináljunk? — Kérdi egyik csendbiztos a járási kirurgust, oda mutatva Sobri holttestére.

— El kell temetni.

Úgy lett. Eltemették bonczolatlanul. Reggelre kereszt is volt a sírján, koszorú is a kereszten.

A vármegye megnyugodott a dolgon. Csak jó későre, miután a helytartó-tanács kérdezősködött, hívta fel a vármegye a járási kirurgust, hogy mit csinált Sobri holttestével, hol az obductionale protocollum? A kirurgus azt felelte:

»Minek utána mind közönségesen meggyőződünk arról, hogy az istentelen duhaj rabló maga magát egy pisztolylyal agyonlőtte s ekként saját életét kioltván, érdeme szerint való gyalázatos véget ért: ennél fogva holttestének obdukálása szükségesnek nem találtatott.«

Szinte lehetett egy kis igaza.

A szentgáli kanásznak egy kanásztársa ketté vágta egyik karját fejszével. Sokáig tartott a gyógyulás, sokára tarthattuk meg a végtárgyalást.

— Mit kívánsz orvosi költségre? — Kérdi az alispán a sértett kanászt.

— Semmit! — volt a felet.

— Mit kívánsz fájdalom díjúl?

— Semmit!

— Mit kívánsz munkamulasztásért?

— Semmit!

Eléje tartják a kanásznak a főorvosi véleményt, mely három íven keresztül fejtegette, hogy minő nagy volt a seb, milyen életveszély származhatott volna belőle mennyibe került az orvoslás. A kanász rá sem hederített, csak annyit mondott:

— Beszélhet a doktor, a mit akar, de azt ne mondhasssa senki, hogy az én bőrömet megfizette.

S nem fogadott el semmit.

*

* *

1834-ben nagy késői fagy pusztította a túl a dunai gazdaságokat. Vasvármegye elkezdett tűnődni, mi az oka a kései fagnak s lehetne-e az ellen mentőszert találni? Felhívták egyebek közt a vármegyei fizikust is: adjon e tárgyban indokolt véleményt.

A fizikus véleménye az volt, hogy miután a kései fagy évenként összeesik a kökényfa virágzásával, tehát azt nem idézheti elő más, mint a kökényfa. Ki kell tehát irtani a vármegye területéről minden kökényfát

s meg kell keresni az ország összes vármegyéit, de főképen a szomszéd vármegyéket, hogy a kökényfát hasonlóképen irtsák ki mindenütt.

Zalavármegyében nem kisebb ember, mint Deák Ferencz szólalt fel az indítvány elfogadása ellen.

Veszprémvármegyében is akadtak tüzes szónokok, kik Vasvármegye átiratát pártolták. Végre felszólalt Kocsi Sebestyén Gábor tisztii ügyész, kinek elméssége később az országgyűléseken országos hirűvé vált:

— Én pártolom, — úgymond — nemes Vasvármegye közönségének átiratát s egyetértek a vármegyei fizikussal, de sőt még meg is toldom az indítványt. Minekutána köztudomású ugyanis, hogy nálunk nyáron felette kevés eső szokott esni s az aszály sok kárt okoz s viszont azt is tudja minden ember, hogy a tyúkszem két-három nappal rendesen előre megérzi az eső bekövetkezését: ennélfogva a nemes vármegye szigorú büntetést szabjon mind azon borbélyokra és kirurgusokra, nemkülönben magánszemélyekre is, kik nyári időn a tyúkszemet kimetszik s ezáltal aszályt idézván elő, embertársaiknak sok nagy károkat okoznak.

A nemes vármegye elnevette magát s ekként Vasvármegye átirata el nem fogadtatott.

* * *

Volt vármegyém-ben a Schmerling-rendszer alatt egy esküdt: Németh Imrének hívták. Jámbor, szelíd ember volt, de zene-bonás, ha ivott. Ugyanilyen természete volt egy birtokos nemes társunknak is, kit Vámosi

Saáry Dénesnek hívtak, ki a Bach és Schmerling rendőrnek természetesen nem volt nagy barátja. Most már meghalt mindakettő, sőt a harmadik is, kiről mindjárt szó lesz.

A két férfi találkozott Devecserben. A találkozásból feleselés, a feleselésből pedig az következett, hogy Saáry Dénes kiütötte az esküdtnek három fogát.

Nosza fut az esküdt a járási orvoshoz visum reper-tumért. A járási orvosnak Puposs Károly volt a neve. Adott az visum repertumot.

A vizsgálat sokáig húzódott s végre tárgyalásra került az ügy. Az orvosi látleletben ezt a furcsa mondatot találtam:

»Sértett előadása nyomán megvizsgálván a bántalmazott testrészeket, úgy találtam, hogy három metsző-fog kimozdulva látszott lenni.«

Nem értettem a dolgot. Nem tudtam a látleletből felvilágosodni, hogy a három fog kiesett-e, vagy nem, valósággal kimozdult-e, vagy csak kimozdulni látszott.

A végtárgyalásra megidéztem a fizikust is, ki a visum repertumot adta. Hogy mondaná meg élőszóval, mi történt a három foggal.

Megjelent. Kérdeztük, faggattuk, belevesztünk, de nem mentünk semmire. Nem tudott többet, mint a visum repertuma, az pedig nem tudott semmit.

Ott volt a sértett fél, az esküdt is. Bárgyú képpel hallgatta a vitát, mintha nem is az ő fogáról volna a szó. Utóbb egy táblabíró mérgesen rárivall, hogy mit báméskodik, mért nem mondja meg: mi történt a fogaival.

Erre fölkel, odajön a tanácskozó asztal mellé s kérdezi egész tisztelettel, miről van szó?

— Az a kérdés, kiestek-e a fogai?

Az esküdt nem szól, hanem komoly képpel belenyúl a mellénye zsebjébe, kivesz onnan egy maroknyi papírcsomagot, kibontja a papírt, kivesz belőle három fogat s leteszi a törvény asztalára. Csaknem akkora fogak, mintha lófogak lettek volna.

A mérges táblabíró rákiált a fizikusra: Mit szól ehhez?

Erre az esküdt félrehárítja nagy bajuszait s kinyitja a száját. Nagy szája volt, mint egy hippopotomusnak. Ujjaival felső ínyére mutat. Nyilvánvaló lett, hogy három metszőfoga hiányzik.

A mérges táblabíró haragos arczczal kérdőleg ránéz a fizikusra:

— Kérem,—szólt a fizikus, — abból, hogy a fogak hiányzanak, én a tudomány szabályai szerint meg nem állapíthatom, hogy miért s miképpen hiányzanak.

A fizikust összeszidtuk s elkergettük. Az összes iratokat pedig felküldtük az egyetemre orvosi legfelső vélemény végett. S az egyetem orvosi tanácsa a fizikusnak adott igazat.

Ettől kezdve minél kevesebbet alkalmatlankodtunk az egyetemenél.

*

*

*

Néha felette jól estek az orvosi tudomány szabályai.

Apám, mint nemzetőri parancsnok, 1848-ban kiseded csapatjával megtámadott egy futár »különítményt«

Jellasich bán hadseregéből s a csetepatében a horvát csapatnak mind a tizenhatsz emberre elesett. Miután zivataros idők jártak, a jövendőt biztosan tudni nem lehetett, apám óvatosságból a holttesteket nem egy csomóban, nem egy helyre s nem nyilvánosan temettette el, hanem bizalmas emberek által éjjel, több sírgödörbe s félre eső helyekre.

1850-ben kijött a szigorú vizsgálat s keresték a holtakat és a tetteseket. Nem találták egyiket sem. Akadt azonban a hosszú vizsgálat alatt egy áruló, ki titkon feljelenté, hogy ő tudja, hol vannak a horvátok tizenhatsz eltemetve.

Újra kijöttek a vizsgálatra, elmentek a megjelölt helyre, felásták a földet és csakugyan találtak három csontvázat. Se fegyver, se ruhamaradványok nem voltak a csontok körül. A csontokat megmosatta a megyei fizikus. Úgy fehérlettek ott a nádi bozótban, mint Varrus légionáriusainak csontjai a teutoburgi erdőben. Utasított a fizikus, adjon róluk visum repertumot.

A fizikus Röck János volt. Derék becsületes ember, alapos tudós, jó hazafi. Adott visum repertumot és véleményt. Ennek döntő pontja ekképpen hangzott:

»A főntebb előadott lelet adataiból az orvosi tudomány szabályainak s a törvényes gyakorlatnak megfelelőleg megállapítható:

1. hogy a talált csontok teljes korukat elért férfi egyének csontjai;

2. hogy a talált csontokból se a halál neme, se a halál bekövetkezésének ideje biztosan meg nem határozható

és nincs kizárva annak lehetősége, hogy a halál három év előtt, de harmincz év előtt is bekövetkezhetett;

3. hogy a talált csontok alakja és méretei semmi támpontot arra nézve, hogy ezek valaha horvátok voltak, nem nyújtanak.

E vélemény ellen Haynau zsandárjai semmi argumentumot felhozni nem tudtak.

*

*

*

Volt egyszer egy rendkívül érdekes perem, melyben egy 1794-iki orvosi vélemény helyessége is kérdésbe tétetett.

Azzal vádoltak egy csomó zsidót, hogy megöltek egy gyermeket, nyakát felvágták s így vérét vették. De miután a gyermek holttestén s kivált nyakán vágásnak nyoma nem volt, a sédria orvosi véleményhez folyamodott s e véleményt így iktatta jegyzőkönyvbe.

»Azon circumstanciákra való nézve, melyeknél fogva a gyermek vérenek vétele alkalmas tanúk által kétségen kívül való módon megbizonyítottatott, noha torkán a sebnek helye nem látható, vármegyénk hütös borbély megkérdetvén, ugyanezen hütös borbély konkludálta, hogy minek utána vérenek vétele megbizonyosodott, másképen a dolog nem történhetett, mint hogy a zsidók a vérontás után a sebet valamiféle titkos irral bekenték és a bőrt összeforrasztották.«

Kérdeztem Mihalkovicsot, a nagy tudóst, mi a véleménye ez orvosi látleletről?

— Ez csak olyan múlt századbeli borbélybeszéd!

Bizony úgy van az. De mit mondanak majd száz esztendő múlva a mai orvosi véleményekről?

„GYANÚJELEKRE EL NE ÍTÉLD FELEBARÁTODAT!”

(Levél egy szerkesztőhöz.)

Budapest, jul. 27. 1889.

Tisztelt barátom!

Felhívtál és pedig különösen megtisztelő szívességgel, hogy írjak valamit neked a nálunk divatos bűnvizsgálati módszer árnyoldaláról s különösen arról, hogy e módszer mellett a személyes szabadság jogát miként kímélik vagy nem kímélik részint a bűnügyi nyomozásnak, részint a bűnvizsgálatnak közegei.

E felhívásnak most nem felelek meg. Hanem e helyett elmondok egy esetet, mely velem történt köztisztviselői pályám kezdetén. Ez eset élénk emlékezete kísért és kísért engem a közvádlói, a bírói, az ügyvédi, sőt a törvényhozói pályán is folytonosan. Többet tanultam belőle, mint a mennyire Bentham, Beccaria, Carrara, Mittermayer s általában korunk legnagyobb büntetőjogi írói taníthattak. Mert a büntető igazságszolgáltatás előkészítő intézményeinek egyikét oly világosan feltárta ez eset előttem, a mint azt könyv és lángelme nem teheti.

Rád bízom: közöld vagy ne közöld lapodban. Azt se bánom, most közlöd vagy máskor. De ha közlöd, add e címet neki:

„GYANÚJELEKRE EL NE ÍTÉLD FELEBARÁTODAT!”

Az eset a következő:

Ezelőtt huszonöt évvel apámtól átvettem Balatonfüreden egy kis szőlőt pinczével s két kis hajlékkal együtt. A szőlőt kivágattam s 1866-ban újra elültettem. Az volt tervem, hogy saját asztalomon saját termésem, saját borom legyen, míg élek. E tervemet az utolsó években összerombolta a fillokszera. De ez nem tartozik ide.

Kis szőlőm szomszédságában van egy kis üres telek. Ezt nagyon szerettem volna megvenni. A tulajdonos Vörös József füredi gazda ember. Értelmes ember, jó szomszéd, gyerekkoromból ismerem magát is, derék feleségét is, első szülött fiának én vagyok a keresztapja. A telek megér száz forintot, ígértem érte kétszázat, de háromra tartotta. Ezt sokaltam, de később ezt is megajánlottam. Akkor meg négyszázra tartotta s utóbb is kijelenté, hogy nem eladó. Egy kissé bosszantott a dolog, azután megnyugodtam benne.

1867-ik évi áprilisban volt megyei tisztújításunk. Engem tisztí ügyésznek választottak.

Alig voltam két hetes közvádoló, egyik nap délutánján, úgy két óra tájban beáll hozzám Vörös József, a füredi szőlőszomszéd.

— Tekintetes komám uram, — úgymond, — ha délután négy óráig ad nekem kölcsön vagy szerez szá-

momra kétszáz forintot: én azt két hónap múlva köszönettel visszafizetem, a kamatokat is megfizetem s azon kívül ráadásul odaadom azt a kis szőlőtelket.

Erre az ajánlatra nagyot néztem.

Nagyon szerettem volna azt a szőlőtelket, de hogy azt ingyen adja oda nekem füredi gazda ember: e fölött nagyon el kellett bámulnom. A dolog nem volt természetes.

Kérdeztem: mire kell a pénz s miért oly hamarosan?

Azt nem mondhatja meg, ez volt felelete.

Figyelmeztettem, hogy az a pénz rendes úton nem hozhat neki két hónap alatt száz perczentet.

Biztosított, hogy neki többet is hoz, ezereket is hoz.

Azt mondtam: ilyen üzletet nem csinállok vele, hanem a szőlőtelket megveszem s árát kifizetem, de csak úgy, ha megmondja, mire kell a pénz.

Attól féltettem ugyanis, hogy a pénzt valamely kártyázó kompániának, vagy szédelő embernek akarja adni nagy ígéretnek fejében. Ettől akartam megóvni.

Kereken kijelenté: nem mondja meg, mire kell a pénz.

A dolog gyanússá kezdett válni előttem. Kíváncsiságom, érdeklődésem mindinkább fokozódott. Elkezdtem faggatni az embert.

Végre úgy öt óra tájban megvallotta, hogy két hamis-bankó-csináló úr van Füreden, gépük fel van állítva, a nyomás tökéletes, de papirosuk még nincs alkalmas, ezt beszerezni kell a kétszáz forint.

Kérdeztem, hogy hívják azokat az urakat?

Az egyiknek neve Bezerédy, a másiké Balogh volt. Álneveknek véltem akkor.

Kérdeztem: ő maga van-e az ügybe még belebonyolódva, vagy más valaki is?

Megvallotta, hogy rajta kívül még a vörös Berecz bodnár is részes, a két úr is ennél van szállva.

Kérdeztem: hol van a gép felállítva?

Azt mondta, hogy az én szőlőbeli hajlékomat szemelték ki erre.

Rettentő haragba jöttem. Dühösen kérdeztem tőle: miként jöttek e vakmerő gondolatra?

Elmondta őszintén, hogy azok az urak az ő pinczéjében (az én szomszédságomban) mulattak s kérdezték: kié a szomszéd hajlék? — Mondták nevemet. Erre azt kérdezték: ki és mi az az úr? — Mondták, hogy én Veszprémvármegye tisztii ügyésze vagyok. Erre Bezerédy örömmel felkiáltott:

— No ez jó lesz. Az ő hajlékában dolgozunk a géppel, ott nem fog ránk gyanakodni senki.

Az izzadság vert ki felindulásomban, míg e részleteket végig hallgattam.

Elővettem az embert. Figyelmeztettem a bűnre s annak iszonyú következményeire. Figyelmeztettem vagyonos helyzetére, derék feleségére, kis gyermekeire, kiktől mind meg kell válnia, ha e bűntény kitudódik.

Az ember megtört. Megbánta — úgymond — a mit tett, szeretne megszabadulni.

De miként lehetne az?

Tanácsom az volt: ő jelentse fel az esetet nekem s akkor büntetése csekély vagy semmi leend.

Erre nem volt hajlandó. Inkább meghal — úgymond

mintsem társait, kik benne bíztak, feladja, elárulja.

Készebb velük szenvedni s velük meghalni.

Tárczámból elővettem egy forintos bankjegyet. Az akkori jegy barna nyomatos volt, később jött a piros, még később a zöld. Az akkori bankjegyre apró betűkkel egy figyelmeztetés volt nyomva, mely így kezdődött: »Die Nachahmung und Verfälschung dieser Noten stb. hús év söt életfogytiglani büntetéssel sújtatik.«

Ezt felolvastam az ember előtt s magyarul megmagyaráztam neki. Halálra ijedt, könyezett, de a följelentésre nem volt hajlandó.

Végre esti tíz órakor megtört s hozzám intézett magánlevélben saját keze írásával az esetet följelenté.

Elbocsátottam s megnyugtattam.

A mint eltávozott: rögtön megtettem a közvádloi előterjesztést a vizsgálat, az emberek elfogatása s a gép és hamis bankjegyek elkobzása iránt. Csak törvényszéki ülést kellett tartani.

Éjjel volt, tizenegy óra tájban volt az idő. Nehéznek látszott most törvényszéket tartani.

Ha nem csalódom: május nyolczadika volt. Épen akkor megyei állatkiállítás a gróf Zichy-Ferráris Bódog, most Todesco-féle telken. Kimentem oda. Ott megtaláltam az egyik alispánt, Késmárky Józsefet. Közöltem vele az ügyet. Eögtön fölkerestünk két táblabírót és egy jegyzőt s pontban éjfélkor törvényszéket tartottunk.

Egy óra múlva a vármegye egyik lovas katonája vitte a stafétát Zalavármegye balaton-füredi szolgabírájához.

A szolgabíró, Mórocza Kálmán jó barátom, eszes, erélyes és humánus ember. Még az igazak álmát aludta, a mikor berobogott hozzá a megyekatona. Rögtön fölkelte, befogatott s hajnali négy órakor a bankjegy gép egy csomó félig kész bankjeggyel s a két bűnös emberrel kezében volt.

A vizsgálatot úgy vezette, hogy a két füredi ember: Vörös és Berecz, büntetlen maradt, Bezerédyt és Baloghot sok évre elítélték.

*

*

*

Ez az eset.

Most már tisztelt barátom, te mint jogász, felelj nekem a gyanújelek elméletének alapján erre:

én alkudtam Vörös Józseffel a szőlőtelek megvételére;

én elfogadtam (mert tehettem volna) a szőlőtelket;

én adtam a hamis bankjegy készítéséhez papírra kétszáz forintot;

az én szőlőhegyi hajlékomban állították fel a gépet s készítették a hamis bankjegyet;

vájjon kell-e még több arra, hogy száz vizsgálóbíró közül kilenczvenkilencz azonnal elvegye az ekként gyanúsított ember szabadságát s a nagy közönség kivétel nélkül elítélje az ekként fogságba helyezett vádlottat?

Természetesen mindez nem történhetett meg túlzó óvatosságom miatt, de bizony mondom: ma is komoly megilletődéssel gondolok e különös esetre. Pedig közel negyedszázad múlt el azóta! Mily hajszálon függ gyakran az ember jó hírneve és szabadsága!

A HÍRES BAKONY ÉS A HÍRES SOBRI JÓSKA.

A Bakony megint rossz hírbe jött. Megint azt hiszik országszerte, hogy a Bakony tele van haramiával, emberirtó rablókkal, gyilkosokkal, gyújtogatókkal. A lapok pár hét óta mindig tudnak valamit Renkó bandájáról, útonálló cigányokról, szökevény foglyokról, kik mind a Bakony rengetegeiben tanyáznak s nyúzzák a szegény utasokat.

Pedig hát a Bakonynak régen kiirtották rengetegeit, Luczenbacher fejszései régen keresztül-kasul járnak rajta s a moóri völgytől Zala-Egerszegig s a Balatontól Pannonhalmáig hiába keresne az ember négy-öt ezer holdnyi szálas erdőt egy darabban. A gyönyörű bükkösöket és tölgyeseket szántóföldek, nyíres legelők és fiatal vágások váltották fel; tömérdek helyen nyilvános az erdőpusztítás s most már Veszprémtől Pápáig, Zircztől Csesznekig, Nagy-Vázsonykőtől be Zalába sehoh se borítja sűrű lombok árnyéka a jól kavicsozott országutakat. A »szegény legények« is megfogytak egészen, csak a »szegény emberek« szaporodtak el rettentően.

Hanem az igaz, hogy a Bakonynak félelmes rossz híre van. Mikor Windischgrätz ránk rontott 1848 decemberben, táborának szélső szárnya Pápán ment keresztül: egy osztrák ezredes egész komolysággal monda:

— Csak a Bakonyon tudjunk átmenni szerencsésen, azután már kardcsapás nélkül foglaljuk el Magyarországot.

— S kitől félnek a Bakonyban? — kérde Bezerédy prefektus.

— Hát itt vannak a csikósok, kanászok, pandúrok, betyárok és a híres Sobri vezér.

Bezerédy minden komolysága daczára is elnevette magát. A jó német szentül azt hitte, hogy csikós, kanász, pandúr, betyár mind külön fegyvernem és hadosztály, Sobri pedig valami híres generális.

Sobri akkor már tizenkét év óta porladozott a lápafői határ erdős domboldalán.

De az igaz, hogy a Bakony félelmes hírét Sobri Jóska alapította meg. Hiszen előtte is voltak már e századokban híres haramiák, még sokkal veszélyesebbek mint ő. Zöld Marczy, Becskereki, Palatinszki, Angyal Bandi; de ezekről még nem írtak akkor a lapok; miután lapok nem is léteztek s különösen nem írtak az osztrák lapok. Sobri föllépése abban az időben, a harminczas évek közepén történt, a mikor már volt bizonyos hírlapirodalom nálunk is s a mikor a bécsi kormány és bécsi sajtó mindent elkövetett, hogy nemzetünket rossz hírbe keverje a művelt világ közvéleménye előtt. A legkisebb kihágásból is rablőhistóriát csinált és Sobrit oly híressé tette, mint Rinaldo Rinaldinit.

Sobrinak egyébiránt itthon is nagy reklámot csináltak noha ő arról alig tudott valamit. Kezdetleges lapjaink sokat írtak róla, a népdalok felkapták nevét, népszínműben is felhasználták nevét, alakját s képzeletköltötté hőstetteit. Eredetének homályos volta s örökre eltűnésének villámszerűsége is alkalmas volt arra, hogy nevéhez a népies mesék és legendák egész sorát kössék.

A Duna-Tisza közén sokáig hitték és sokan hiszik ma is, hogy egyik Vay gróf volt Sobri voltaképen. Túl a Dunán pedig szentül meg voltak sokan győződve, hogy Sobri senki se volt más, mint a becsehelyi Csúzy híres vagyonos családnak egyik tagja, kinek nagy nemesi telkét ma is Csúzy-háznak hívják Pápán. Betyáros modorú, délczeg, bátor, nagyúri alak volt ez. Mint ifjú nem tűrte az apai ház fegyelmét, a húszas évek elején eltűnt hazulról. Sok csavargás után — mint maga mondogatta — csikóssá lett a Bácskában s tíz évi bujdosás után a negyvenes évek elején jelent meg Pápán s élvezte s érvényesíté nemesi nevét, jogát és nagy birtokát. S miután eltűnése Sobri szereplésével esett össze: jó barátai és ellenségei egyaránt azt sutogták, hogy ő volt Sobri, senki se más. Vay Józsi gróf pedig szándékosan tréfálta meg a világot azzal, mintha maga is hinné a róla költött meséket, melyek epén azért határozott alakban képződtek ki s maradtak fenn róla.

Sobri Jóska pedig nem volt se Vay, se Csúzy, hanem egyedül csak Sobri, sőt még ez sem voltaképen. És én

most elbeszélem magának és bandájának történetét híven és igazán, minden romantika, minden túlzás nélkül. Elbeszélem azért, hogy a sok mesének véget vessék s hogy ifjabb író társaim ismerjék azokat a viszonyokat, melyek a Sobri-világot szükségképen megteremtették s hasonló körülmények közt megteremtenék most is.

Sobri Jóska egy endrédi vasmegyei kanásznak volt fia Baltavár mellett. Apját s őt magát is igazán Pap Józsefnek hívták, Sobri neve csak álnév volt, melyet a haramia-élethez választott. A század elején ez közönséges szokás volt legalább túl a Dunán, sőt a juhászok, kanászok közt a Bakonyban most is szokás. Sobri társai közt például ott voltak: Mógor, Zsidó, Fűmag, Kalarábi, Franczli, Bodai, Virrasztó, Liliom, Csuha, Görhes, Czifra. Ez egy se igazi családi név, ez mind haramia álnév. Társai voltak például: Műfajt, Pap Andor, Király Janesi, Pityerész Istók. Ezeknek más neveit nem ismerem, de csaknem bizonyosnak tartom, hogy ezek se az igazi nevek. Sok társát csak egyetlen keresztnév után ismerte maga Sobri is. Ilyenek voltak: Ádám, Peti, Pista, eredetileg mind szökött katonák, dezentorok, mint akkor mondták.

Sőt még Sobrinak nevét se tudta minden társa s ez igazán sajátságos.

A lápafői véres harcz után, melyről később szólok, elfogtak és Szegzárdra bevitték egy haramiát. A neve volt Varga István. Összevágva, löve, zúzva, törve büszkén vallott a fiú mindent s bátran ment az akasztófa

alá. De mikor azt kérdezték tőle, hogy Sobri elesett-e Lápafőnél, azt felelte:

— Nem tudom. Azt se tudom, melyik volt a Sobri. Mi csak úgy ismertük egymást: Pista, Jóska, Ferkó. Én tőlem sem kérdezték a nevemet, én se kérdeztem senkitől.

A megyei urak nem hittek neki, pedig igazat mondott. E titkolózásnak meg volt a jó oka akkor is és később is.

Egyszer húsz év előtt volt a kezemen egy szegény legény. Ha jól emlékszem, épen annak az Oroszlán Palinak büntársa, a kit mint megyei fiskus egykor én ítéltettem el s a ki most mint szökevény fogoly Renkó Kálmánnal az úrkúti erdőben együtt találtatott. Annak a szegény legénynek Hatlábú volt a neve s igaz nevét sehogy se akarta megvallani. Zalamegyei juhász volt s hiába kutattam igaz neve után.

Egyszer bejött hozzám a szeretője s engedelmet kért, hogy tisztát és enivalót adhasson be Hatlábúnak s beszélhessen vele. De ő igaz néven nevezte a betyárt, melyet már elfeledtem. Szeretője kérelmét teljesítem s Hatlábút hivatalszobámba hozattam s ott szemrehányóig mondtam neki, hogy íme tudom már igazi nevét ettől a leánytól.

Hatlábú megütközve s aztán mély szomorúsággal mondta a leánynak:

— Szerencsétlen, mennyi keserőséget okoztál te most szegény öreg szüleimnek. És azután hogyan legyek én most beesületes ember valaha, ha mindenki tudja a vidéken, hogy a vármegye kezébe jutottam.

Íme az álnév használatának valódi oka. Gyöngédség a szülék iránt s számítás arra, hogy az ifjúság kitomboltával s a büntetés kiszervedésével valamikor becsületes emberek közé számíttassék még a haramia is.

Sobri apja nagyon istenfélő, kegyes ember volt. Minden búcsúra elment Kis-Czellbe s minden vasárnap térdepelve látták imádkozni a baltavári templomban. Ha mondták neki, hogy üthetett el tőle fia annyira, azt felelé:

— Igaz, hogy rossz gyerek volt s nem is tudom, hol van, talán el is vette már az Isten, de hogy a Sobri az én fiam volna, azt el nem hihetem.

Holta napjáig sohase hitte igazán, hogy az ő fia volna ama híres haramia.

Sobri nagyon szép fiú volt, nagyon elkényeztették a falubeli leányok és menyecskék, szeretett szépen öltözködni s a kocsmán mulatni s hogy pénzhez juthasson, disznót lopott.

Megcsípték, elítélték, kiállta a börtönt és botot, de mikor kiszabadult: újra lopott. Újra a vármegye kezére került s ott, mint csinos, tiszta és ügyes fiú, börtönbüntetésének vége felé a várnagy konyhájára került pecsenyeforgatónak.

Innen megszökött s Fényes Istók nevű bajtársával szövetekezve, kirabolta a kolomposi számadójuhászt. Társát elfogták, felakasztották, ő maga megugrott.

Ez történt 1835 évi májusban. Ettől kezdve lett hajléktalan rabló, erdei haramia.

Első társai: Milfajt, Mógor, Király Jancsi, Pap Andor és Franczli valának.

Milfajt Ferkó volt Sobri bandájában a vezér után a legtekintélyesebb legény. Legértelmesebb is volt, iskolába járt, írni, olvasni jól tudott s ponyvairodalmú művekből egy kis kézi könyvgyűjteménye is volt, melyet a bokodi erdőben ástott el, mikor megsebesült. Valamikor urasági inas volt kanász korában és Sobri legbizalmasabb emberének őt tartották társaik is, a hatóságok is. Közel másfél évig, 1836 őszeig Vas-, Sopron- és Győrvármegyékben üzték portyázó rablásaikat, leginkább papok, zsidók, birkások ellen. Abban az időben a bérlőket nevezték túl a Dunán birkásoknak.

Mógor igaz neve Nagy Jancsi volt. Veszprémmegyében Nagy-Szöllősön született, apja Zichy Manó gróf jobbagya volt. Katonafogdosás elől ugrott meg s lett duhajjá és Sobri társává.

Király Jancsi szökött katona, Pap Andor kanász volt. Származását egyiknek sem tudom. Pap Andor örökre eltűnt és senki se tudja bizonyosan, hova lett. Egyike a legérdekesebb mesés alakoknak.

Franczli igaz neve Kaufmann Ágoston volt. Ez két társával, úgymint Babóthi Istókkal és Páli Józseffel, kit haramia néven Bodri Ferkónak neveztek, 1831 évi áprilban szökött meg a fraknai sopronmegyei börtönből és több évi bujdoklás és betyárélet után Sobrihoz csatlakozott. Mikor Sobrit elérte végzete: ez a Franczli két szökött társával, azután Virrasztóval, később Pap Andorral alkotott külön rablóbandát. Társai lassankint

részint elhagyták, részint elvesztek és ekkor ő 1838-ban Nagy Jancsi vezérlete alá szegődött, de mikor ezt társai kivégezték, megint ő lett haramiavezérré.

Sopronmegye 1836 nyarán megunta már a rablásokat és Sobri ellen katonát kért, mozgósítá egész pandúrseregét és népfelkelést is rendezett, kihajtván Sobri üldözésére, mint a megyei végzés mondja, »a föld népét.« Tudniillik a jobbágyságot.

Sobri ekkor átvonult Veszprém- és Győrme gyékbe s végrehajtván a túskevári és tornai rablásokat, elhatározta, hogy nagy számra felszaporodott seregét két részre osztja. Felének Műfajt vezetése alatt átadja Veszprém-, Fehér- és Komárommegyét, maga pedig megtartja Győrt, Vast és Zalát. Mielőtt azonban e tervét megvalósította volna, még két feltűnő rablást vitt véghez, melyek utóbbika volt végzetes sorsának kezdete. E két rablás volt a kónyi és szolgagyőri.

Kónyban, Győrme gyében az uradalmi számtartót rohanta meg s a győri káptalan pénztárát vette magához 1836 évi október 10-én. A pénztár nem volt üres, mert a jobbágy tized már eladva volt. A pénztáron kívül elvitte a kasznár értékesebb ingóit is, fegyvereit, ezüstjét, ékszereit.

Mikor mindezt összeszedték, a kasznár neje sírásra fakadt. Sobri kérdezte sírásának okát. A kasznárné azt mondta, hogy holnap jön ki egyik kanonok Győrből a pénztár átvételére s miután Sobri minden ezüstjét elvitte, tisztességesen asztalt se teríthet az uraságnak.

— Egyék a pap — monda Sobri — fakanállal, Jézus se ezüstkannállal evett.

— Hát mi mivel eszünk? kérdi az asszony.

— Hányan vannak a famíliában, kérdé Sobri.

— Heten.

Erre Sobri hét pár ezüst evőeszközt visszaadott a kasznárnénak.

Volt a háznál egy felnőtt fiatal csitri lányka is. Ez is sírt a rablási művelet alatt.

— Hát maga lányasszony mit siránkozik itt a fülembé? kérdé Sobri.

— Hogyne siránkoznám, felelt a lányka, mikor két hete kaptam újdontatúj aranygyűrűmet és kendtek máris elviszik.

— No egy csókért visszaadom, felette a haramia. A lányka habozott.

— Ne vizsologj tőlem babám, rivalt rá hetykén Sobri, ma még se lányt nem csókoltam, se pálinkát nem ittam.

Erre a lányka oda ugrott, megfogta a haramia két fülét s hangosan megcsókolta arczát. Aranygyűrűjét azonnal visszakapta.

Itt Sobri huszannyolczad magával volt. A fent említett öt társán kívül még vele voltak Fekete Jóska, Ádám, Hobics Gyuri, Lakat Miska, Recze Marczy, Csuha Anti, Laezi, Liliom, Babóthi, Virrasztó, Nagy Jancsi, Pityerész Istók, Bucs Józsi, Cser Miska, Pista, Czifra Miska, Páli Józsi s még egy pár.

A haramia csapat ezután Győr-, Veszprém- és Koma-

rom megyék összeszögellő határain mulatott s üzte apróbb rablásait hol együtt, hol különválva.

Ugyanez év december 6-án Műfajt a csapat másik felével Pápa-Teszéren rabolta ki a bérlőt, ki a falun kívül lakott. Itt a haramiának jó kedve kerekedett, a pinczéből hozatta fel a bort, a faluból dudást hozatott, a cselédleányokat és menyecskéket berendelte s társaival együtt hajnalig tánczolt. Jó kedvében a bérlőnek is visszaadta pénzének egy részét, sőt hajnalban a bérlővel váltatott fel egy 25 fitos bankjegyet s minden leánynak öt forintot adott ajándékba.

Pár nap múlva maga Sobri, legjobb legényeit véve magához, végrehajtotta Veszprém megye északi részén a szolgagyőri rablást. Ez december 8-án este történt.

Szolgagyőr ura Hunkár Antal volt, a legvitézebb inzurgens ezredes az 1809-iki francia beütés alkalmával. Nagy tekintélyű közbirtokos, több országgyűlésen követ, hírneves liberális hazafi, 1848-ban a Batthyány-miniszterium alatt veszprémi főispán, 49-ben Debreczenben főrendiházi tag.

A kastély a század elején épült ódon épület, egyemeletes egy domb tetején, körülvéve gazdasági épületekkel. Sobri estennen lopózott oda társaival, körülvette a kastélyt, minden cselédet rászegzett fegyverrel beteretelt és összehajtott egy pinczébe s aztán néhány társával bement a kastélyba Hunkárhoz. Bátran beköszönt e szóval:

— Jó estét tekintetes uram, én volnék Sobri Jóska, a nevem után tudja már, miért jöttem.

Hunkár felugrott, fegyverhez akart kapni.

— Sohase bántsa tekintetes uram azt a puskát — szólt Sobri — látja, hogy hozzánk közelebb van a fegyver és aztán úgy se lenne annak semmi haszna. Ha tetszik, megnézheti, hogy minden cselédje a pinczében van megkötözve. Két legényem elkíséri.

Ekkor észrevette Sobri, hogy az úrnő nagyon meg van ijedve, láthatóan reszket. Oda ment hozzá.

— Tőlem ne féljen a tekintetes asszony, Sobri Jóska kezén még nincsen másnak vére, nem is lesz, de kérje meg a tekintetes urat, hogy gyorsan végezzünk, mert nekem nincs sok időm.

Az úrnő magához tért s németül oda szólt férjének, hogy adjon oda mindent.

Mást tenni úgy sem lehetett. Hunkár nem állott ellent, csak arra kérte a haramiákat, hogy nejét ne bántsák.

— Egy hajszála se görbül meg, szólt Sobri.

Erre összenyaláboltak mindent. Pénzt, aranyat, ezüstöt, Hunkár díszruháinak lánczait és ékszereit, ezüst-sarkantyúit s minden használható fegyverét, ezek közt egy arannyal kivert damaszkcsövű puskát is.

Végül Sobri az úrnő kezén gyűrűket látván, kezdte lehúzni ezeket is.

Hunkár ingerülten szólt:

— Hát ez a becsület gyerekek? Nem megígértétek, hogy nőmet nem bántjátok?

De Sobri nem tudta legyőzni rabló természetét.

— Nekünk is jó lesz ez tekintetes uram, nekem is van szeretőm, annak is kell.

Hunkárt ez nagyon elkeseríté. Annál inkább, mert neje a nagy izgatottság miatt súlyosan megbetegedett. E jelenetről Hunkár még aggkorában is nagy keserűséggel nyilatkozott.

Elvégre a rablók értékes terhükkel eltávoztak, de előbb az uraságra rázárták az ajtókat s keményen elzárták a pinczét is, melyben megkötözve kínlódtak a cselédek. Csak 9-én reggel tudtak kiszabadulni. Sobri ekkor már árkon-bokron túl volt.

De a szolgálgyőri rablás aztán fordulópontot képez a Sobri világ történetében. Eddig csak papok, zsidók, birkások, pásztorok voltak Sobri áldozatai, de Hunkár nagybirtokú és tekintélyes nemes volt, tagja a szent koronának s az ő esetét most már másként fogták fel a vármegyék és kormányzések.

Hunkár rögtön ment Budára a nádorispánhoz és Bécsbe a királyhoz.

Hunkár nem törődött téllel, rossz úttal, ott hagyta még a beteg feleségét is és lóhalálában hajtott Bécsbe, hol a kancelláriánál levő barátai segítségével csakhamar kihallgatást nyert az új királynál Ferdinándnál. Miként térj észte elé panaszát, azt ma már szórul-szóra senki se tudná, de Hunkár maga nem egyszer beszélte, hogy a királynak többi közt e szavakat is monda:

— Én omló véremmel védelmeztem meg felséged trónját, családját és birodalmát a franczia császár ellen és felséged nem tudná megvédelmezni az én szegény falusi hajlékomat egy haramiabanda ellen?

Szintén Hunkár beszélte, hogy a gyenge idegzetű új

király szemmel láthatólag megrezzent, sőt reszketett ez erőteljes hangon kiejtett kemény szavakra s akadozva bár, de határozottan megígérte, hogy minden rendelkezést megtéte Sobriék kipurítására.

Hunkár innen a nádorhoz ment Budára. A nádor személyesen is jól ismerte őt nemcsak az országgyűlésekből, hanem a győri csatából is, melyben a felkelő nemesi hadsereget maga a nádor vezette s melyben Hunkár bámulatos vakmerő vitézséggel küzdött és sok sebbel maradt a csatatéren s csakis hű lovászának önfeláldozása mentette meg életét. A nádornak ezt mondta:

— Én hű vitéze és igaz bajtársa voltam fenségednek, mikor hazánkat és királyunkat együtt védtük és most nemesi hajlékom védelmét kérem fenségedtől.

A nádor is megígért mindent.

A király és nádor Ígérete nem maradt pusztá szó. Mind az udvari kancelláriától, mind a helytartótanáctól lovas sürgöny gyorsaságával adatták ki a szigorú és megfelelő intézkedések a vármegyékhez s a budai katonai parancsnoksághoz, Sobriéknak minden áron és haladéktalanul üldözésére.

Sopron, Győr, Vas, Veszprém, Zala rögtön felállította a statariális bíróságot.

Ez öt vármegye ötszáz pandúrt központosított a rablók bekerítésére.

Ezenkívül a szolgabírák közbenjöttével népfelkelés rendeztetett mindenütt, hol a rablóknak nyomait vélték az ifjabb és erőteljesebb jobbágyokból. A költségeket a vármegyék és uradalmak viselték.

Kalandszomjas nemesi ifjak is számosan akadtak, kik fegyvert ragadva, a felkeléshez csatlakoztak.

Végre mozgósított a katonaságtól egy csomó lovasság és gyalogság s a szükséges helyekre vezényeltetett.

A Bakonyt csatárlánczokká alakított tömegek vették körül és nyomról-nyomra kerítették be és szorították össze Sobri csapatjait. Az említett öt vármegyén kívül még Somogy, Tolna, Komárom és Fejér is bevonatott a működési tervbe s e kilencz vármegye állapota valóságos hadjárat képében mutatkozott.

Mindez azonban abban a korban, a mikor vasútnak és távírdának még híre sem volt s a téli zord időben pár nap alatt nem volt foganatosítható. De mégis elég gyorsan következett be a siker.

A szolgálgyőri rablás után ismét kétfelé osztá csapatját Sobri Jóska. Műfajt a Vértes felé vonult, Sobri pedig a Balatonhoz és Tihanynál átkelve, Somogynak és Tolnának tartott.

Műfajt Mogorral, Papp Andorral, Király Jancsival s még vagy tizedmagával deczember 11-ikén a majki korcsmárost rabolta ki Komárommegyében. S szokása szerint az éjjel ugyanabban a korcsmában dőzsölt ós mulatott.

Megjegyzem, hogy Műfajt és Pap Andor e vidékről való volt, mert Milfajtnak itt élt neje és két kis leánya, Pap Andornak pedig a közelfekvő Kéthely községben volt sógora, Gerhárd András nevű, ugyanekkor törvénybíró.

Volt a majki korcsmában, a hol dőzsöltek, egy oroszláni tót is, ki egy külön asztalnál csendesen iddógált önmagában. Előtte az asztalon egy szál fagygyógyertya égett.

Milfajt jókedvében odament a tót asztalához s elvette előle a gyertyát s a maga asztalára tette szó nélkül.

Az oroszláni tót, talán kissé ittas is volt, erre felhörkent s a haramiát összeszidta. Milfajt rárivalt a tóra s puskáját félkézre kapta s agyával nagyot ütött a tót vállára. A puska agya ketté törött.

Erre Milfajt rettentő dühbe jött s puskája csövét két kézre kapva, a tótot agyon akarta csapni. De a tót az ütés elől hirtelen az asztal alá bukott, a puska az asztalhoz ütődött, elsült s egész töltése Milfajt bal czombján ment keresztül. A töltés sörétből állott, csontot nem tört ugyan, de Milfajt azért leesett lábáról. A seb és vérzés nagy volt.

Ez a puska is Hunkártól való volt s a néphit a nemezis kezét látta e balesetben.

Hunkárnak nem volt gyermeke, de elhalt testvérjének volt két árvája: Hunkár Miska és Sándor barátim, képviselők az utóbbi országgyűléseken, de ekkor még gyermekek. A Milfajt-féle puska ezek tulajdona volt s mikor a rablók ezt is el akarták vinni, Hunkár azt monda nekik:

— Az enyémet vigyétek gyerekek, de azt a puskát ne bántsátok, mert az az árvák tulajdona.

— Hejh uram, mi vagyunk az igazi árvák, szóljt hetykén Milfajt s elvitte a puskát.

— No Ferkó, szólts Hunkár, megjáród azzal a puskával, az árvák istene számon kéri tőled!

És csakugyan a puska lett Milfajtnak veszedelme.

A megsebesült haramiát társai felnyalábolták s még ez éjjel a bokodi erdőre vitték. Faágból, hóhányásból csináltak neki árnyékot s hóval borogatták súlyos sebjét. Ez éjszaka s a következő napon itt maradtak.

Azonban orvostól és ápolásról kellett gondoskodni s azért a következő éjszakán bevitték a sebesültet Kéthelyre, Pap Andor sógorához, a már említettem Grerhárt András törvénybíróhoz. Ez egy öreg asszonyt rendelt a beteg mellé ápolónak, ő maga pedig hírt adott az esetről a járási főbírónak.

A gesztesi járás főszolgabírája Thaly Lajos volt, Thaly Kálmán édes apja. Ő a hír vétele után haladéktalanul mozgósítá pandúrjait s egyúttal a komáromi várból katonát rekvirált. Az óvatosság indokoltnak látszott, mert kis erővel szemben a haramiák bizonyára megvédelmezték volna sebesült vezéröket.

Az elfogatás műveletét maga Thaly vezette esküdtjével, a még most is élő öreg Milkovics Zsiga bátyánkkal, ki szintén több országgyűlésen át volt balközépi képviselő.

Én az elfogatás körülményeit egy Gangol Mihály nevű egykori német őrmestertől hallottam, ki később falumban volt Matkovich Tivadar ispánja. Ennek kellett katonáival a beteg haramia szobájába törni s őt elfogni. Sajó német őszintén megvallotta, hogy mind ő, mind társai reszkettek, mikor a szobába behatoltak,

oly rémitő híre volt már akkor Sobrinak és Milfajtnak a katonák közt is.

Pedig előttük egy fájdalmában nyöszörgő súlyos beteg feküdt. Igaz, hogy ágya mellett egy széken két töltött pisztoly hevert, de mit használt az már akkor?

A rablót Komáromba vitték s az esetről rögtön értesítették Veszprémmegyéét. Milfajt kérte, hogy engedjék meg neki, hogy Kisbéren lakó ártatlan feleségével és két kis lányával beszélhessen. Természetesen megengedték. Szívrázó volt az utolsó találkozás.

Milfajtot 21-én vitték Veszprémbe. Az egész úton mindenütt, de különösen Veszprémbe összesereglett a nép, hogy Sobrinak főemberét a híres Milfajtot láthassa.

Magas szélű kerek kalapot viselt. Kalapjának pereme ezüsttel volt szegélyezve és fekete selyem nyakkendőjén is ezüst rojt volt.

— Szép nyakravalód van fiam, monda neki Micsky Lajos képviselő barátom édes apja, akkor megyei főszámvévő Komáromban.

— Szebbet ad majd nekem Veszprémmegye nemsokára, felelt nyugodtan a haramia.

Testhez álló prémes dolmánya, gyönyörűen kivarrott bakonyi szűr, a hideg tél daczára is egy szál gatyka, ezüst sarkantyús kordován csizma s derekán egy értékes színes salikendő, ebből állott Múfajt öltözete.

Egy Bucher Ferencz nevű veszprémi szentkép-festő le akarta arczképét festeni. Milfajt ebbe csak oly feltétellel egyezett, hogy a képet összetéphesse, ha neki nem tetszik.

Mikor a kép készen volt, sokáig komolyan nézegette a rablót.

— Meg van-e kend elégedve? — kérdezé a festő.

— Jól van no, — felelt a haramia — hanem már nekem szebb képeim is voltak.

— Mifélék?

— Hát Zöld Marczié és Becskerekié, a kiket mindig magammal hordoztam, de most nemrég elástam abokodi erdőben. Minek legyen másé?

December 22-én állították a »talponálló« bíróság elé, mint a statáriumot akkor nevezték és karácson előtti napon 24-én akasztották fel. Hullája éveken át látható volt az akasztófán.

Ez után gyorsan következett Sobri társainak pusztulása.

Mógor és Király visszamentek a Bakonyba s nehéz bujdosás után december végére Nagy-Szöllősre jutottak a Somlyó alá, Király Jancsi szülőhelyére. A vármegyének híres pandúrőrmestere volt akkor Paál Dániel e vidéken. Ez nyomról-nyomra üldözte a két rablót és 1837 évi január 1-én este Szőke Péter nagy-szöllősi jobbág házánál megnyomta és elfogta őket.

Kegyetlen szokás volt akkor az elfogottat nyomban mindaddig kínozni, míg minden bűnét be nem vallja, így történt itt is. A két haramia január 3-án állíttatott a bíróság elé s 5-én akasztatott fel Milfajt mellé. Bullájáról mindkettő felismerte Milfajtot.

— No lásd, megint csak összekेरülünk, szólta társához Mógor.

Mógorról azt hallottam még, hogy ez kegyetlen és tavasz ember volt, gyakran női ruhában járt s szegény öreg asszonynak alakjában menekült. Épen így menekült egyszer Thaly Lajos főbíró kocsiján is Nagy-Igmánd körül.

Pap Andor és a majki kaland többi részese ismét egyesült nehéz bujdoklás után és folytonos üldöztetés közben Sobrival, de Sobri csapatja teljes számban többé sohase jött össze, mert oly nagy számú sereggel mind a menekülés, mind az élelmezés nehéz lett volna vagy épen lehetetlen. Egyesek, sőt egyes kisebb csapatok külön váltak s így kísérelték meg a menekülést.

Megyei fiskus koromban volt kezem alatt egy szép, erőteljes betyár: Görhes Jancsi. Máskor talán elbeszélem történetét. Ennek apja szintén társa volt időnként Sobrinak Görhes név alatt, mely azonban csak fölvelt haramia álneve volt. Mellesleg megjegyzem, hogy fia már talán nem is tudta igazi családnevét.

Az öreg Görhes látta, hogy a haramia életnek nemcsak rossz vége lesz, hanem előreláthatólag hamar vége is lesz s miután vér nem nyomta lelkiismeretét, nagy dolgot határozott el magában.

Bement egyenesen Bezerédy főbíróhoz, megmondta bizalmasan, hogy ő meg akar javulni és kegyelmet kér a vármegyétől. Bezerédy azt mondta, hogy ő szót emel mellette, ha Sobri társai közül legalább kettőt kézre ad élve. Görhes meggondolta a dolgot.

— Élve nem tudom tekintetes uram, — úgy mond — de halva megpróbálom.

Görhes kanász volt s a baltavetéshez úgy értett, mint a kínai jongleurök a keshajigáláshoz. Ötven lépés távolságról embernek vagy disznónak le tudta biztosan vágni a fülét. Nem telt bele egy hét, a dabronyi csárdában Sobri két bujdosó társát poharazás közben két fejszecsapással agyon vágta. Az esetet maga jelenté be s a zsákmányolt fegyvereket maga adta a kézhez.

A vármegye nem állította statárium elé, pár hónapot ült Veszprémben s aztán megszabadult.

Sobrinak jelentékeny híres társa volt a vakmerő Fekete Jóska. Ez sárvári, vasmegyei születésű s eredetileg kanász volt; Sobrinak egyik legrégebbi társa. Haramia neve egyszer Sipos Józsi, máskor Zsidó Józsi s február 10-ike körül fogatott el a Dobos vidékén. Ez a Dobos a Bakonynak egyik ága Zalában, a birtokviszonyok tekintetében egészen rendezetlen roppant erdőség; — már akkor is, később az én megyei időmben is, sőt még most is valóságos menedéke a »szegény legények»nek.

Fekete Jóskát Sümegen állították a statárium elé. Bevallotta, hogy résztvett a kónyi, túskevári, tornai és szolgagyőri rablásokban Sobri vezetése alatt. Nála találták meg Hunkár egyik pisztolyát és egy ezüst sarkantyúját. Nyalka gyerek volt, kordován csizmája piros szattyánnal volt kivarrva s bakonyi szűrének posztója alig látszott a rávarrt virágtól.

Február 16-án akasztották fel. Mikor hámba öltöztetve, felhúzták már az akasztófára, szép beszédet tartott a néphez, intvén különösen az anyákat, hogy jól

neveljék gyermekeiket, nehogy az ő szomorú sorsára jussanak.

Ez a február 16-ika emlékezetes nap. Ekkor történt a lápafői összeütközés is, melyben Sobri elesett.

Lápfő Tolnamegyében fekszik, de egészen a somogyi határon. Hullámos és erdős vidék, kivált akkor nagyon erdős volt. Sobrit Tamási és Szakcs felől szorították oda.

Körös-körül nyomában volt nyolczvan pandúr, félszázad uhlánus lovasság, a megyék által kirendelt népfelkelés s vagy huszonöt fiatal nemes gyerek önkénytesen. Sobri az akkori hivatalos felfogás szerint heted magával volt. Minden egyes emberére ötven üldöző esett legalább.

Hogy Sobri azonban nemcsak heted magával volt, az én előttem egészen bizonyos. Hiszen négyen halva maradtak ott, Varga Pistát Szegszárdra vitték be; az pedig bizonyos, hogy Pap Andor, Recze Marcsi és Liliom Peti innen is megmenekültek. Ez már összesen nyolcz s menekülhettek még többen is. Azonban ha kétszer heten voltak is, ez még mindig eltűnő csekélység az üldözők nagy számához képest.

Sobri és minden társa el volt szánva magát meg nem adni, hanem halálig küzdeni. Sobri nem egyszer monda:

— Az én kezemen más vére soha nem szárad. Én csak egyszer fogok vért ontani.

A magáét értette alatta.

Egy kis patak van ott a lápafői határban, a Magyarád-patakja, melynek egyik oldalán letarolt ritka vágás,

másik dombos oldalán ritkás szálas erdő volt akkor. Havas és zúzmarás volt az erdő.

Pandúrok és felkelők messze maradtak, de a lovaság és a lovas csendbiztosok nyomon üldözték Sobrit. Ez a patak mögé a szálas erdők szélére vonult társaival s bízva abban, hogy a lovasság a gyöngén befagyott patakon talán nem tud áthatolni, ez állásból több mint egy órán át folyton tüzelt a támadókra.

A támadók tömeges sortüzelése alatt egyik embere a másik után esett el vagy sebesült meg. Végre közelegtek minden oldalról a pandúrok is. Ezt az ulánusok bátor kapitánya is észrevette, ő pedig nem szeretne volna, hogy a híres haramia vezért ne ő kerítse birtokába, hanem a pandúrok. Megsarkantyúzta tehát lovát s egy közlegény kezéből kikapott lándzsával Sobri felé rúgattott s neki ment a pataknak.

Sobri ezt jól látta. Puskáját megvizsgálta s a legbiztosabb lőtávolságban arcához emelé, hogy a kapitányt lelője. Azonban egy pillantással körülnézett üldözőik nagy seregén, villámgyorsaságú elhatározás lobbant fel benne, arcához emelt puskáját leereszté maga mellett a földre s egy pisztolyt rántván elő, magát szíven lőtte.

Egyetlen hang, egyetlen mozdulat nélkül rögtön meghalt. Piros vére befesté a havat körülötte.

E jelenetet ugyanez a tiszt beszélte el apámnak s hozátette:

— Nem adtam volna magamért egy rossz garast, mikor a ficzkó puskájának csövét láttam. Hanem ez bátor gyerek volt — tette hozzá.

Sobri elestével társai megfutamodtak, a kik még épen valának. Négy meg volt halva. Varga Pistát sebesülten elfogták, Recze Marczy és Liliom Peti gyorsan eltűnt az üldözők látköréből. Pap Andort még sokáig látták, a mint ment fölfelé a hegynek, s száznál több lövés ment utána eredménytelenül.

Ezzel be volt fejezve Sobri élete.

De be volt-e hát? Vájjon Sobri Jóska volt-e valóban az az elszánt legény, a ki ott szíven lőtte magát? Ez a kérdés a túladunai körökben, sőt országszerte is beszéd tárgya volt éveken át és nagyon sokan élnek, a kik ma is hiszik, hogy nem Sobri volt az, a ki ott a lápafői erdőben meghalt.

Nekem nincs semmi kétségem.

Igaz, hogy a holtat akkor nem agnoszkálták, nem bonczolták, jegyzőkönyveket nem vettek fel róla, tanúkat nem hallgattak ki s mindenféle hókusz-pókuszszal a hatáságokat nem zaklatták.

Hanem eltemették a holtat nyomban ott, a hol vére kiomlott. Hiszen ki is lett volna ott Sobri tanúja. A kik ismerték volna, azok vagy bujdosnak, vagy meg voltak halva, vagy messze-messze vidéken laktak túl a Balatonon és Bakonyon.

Finom varrású és kelméjű szorosan testhez álló prémes dolmány, igen gazdag hímzésű szűr, csizma és gatya volt a hullán. A puska, melylyel lövöldözött, Hunkárnak legszebb, legdrágább arannyal kivert damaszki fegyvere volt és a szürkötőszíjat Hunkárnak zománczos és drágaköves aranyláncza helyettesíté. Csak

a haramia vezérnek lehetett osztályrésze mindez a szolgálgyőri zsákmányból.

Ez az egyik bizonyíték arra, hogy a halott nem volt más, mint Sobri.

A másik az, hogy ettől kezdve Sobri örökre eltűnt és élve soha többé senki nem látta.

A harmadik az, hogy Sobrit úgy ismerték, mint huszonnégy éves ifjút mintaszerű szép arczczal és termettel s a halott ifjú csakugyan mintaszerű szép alak volt.

A negyedik az, hogy Recze Marczy, midőn később elfogták, nyilván megvallotta és halálos óráján is megerősítette, hogy az az ifjú, a ki Lápafőnél agyonlőtte magát, Sobri volt. — íme ez már egyenes és közvetlen tanú.

De nekem Kiliti Mózsa Mihály és Basa Szenté János, e korszak utolsó öreg betyárjai és Sobrinak jó ismerősei határozottan állították Sobri ottani halálát s állították oly körülmények azt, melyek nem engedik meg a feltevést, hogy engem félre akartak volna vezetni. Kiliti Mózsa Mihályt, mint a halál révén álló öreget kieresztettem a börtönből s ekkor önkényt száz meg száz leleplezést közölt velem rég elfeledett rettenetes bűntényekről s a betyárvilág ismert és ismeretlen alakjairól. A hány esetben elrendeltem a vizsgálatot, az öreg mindenütt igazolva lett. Miért nem mondott volna ez egyben igazat? Sőt hozzá tette:

— Én uram megnéztem Sobri sírját másnapon, sokan voltak ott csodájára. Megnéztem egy hét múlva, akkor

is sokan voltak ott. Aztán megnéztem két hét múlva, akkor már senkit sem találtam ott, csináltam hát egy keresztet erdei faágból s oda tettem sírja fölé. Pedig én kálvinista ember vagyok, de a keresztet, ha sírhalmnál van, a kálvinista is tiszteli. Azt gondoltam, legalább legyen a sírján egy kereszt, hiszen nem akasztófán halt meg.

Az a hit egyébiránt, hogy Sobri nem halt meg Lápa-főnél, legnagyobb tápot nyert elfogott társának Varga Pistának vallomásából.

Ez 22—23 éves ifjú volt, erős, bátor és zord, mint a vas. Bement a vásárra, hogy jegyesének ajándékot vegyen. Épen katonafogdosás ideje volt, ráfogták, hogy kóbor gyerek, elfogták, megkötözték, besorozták egy gránátos ezredbe. Onnan megszökött és Vas megyében csikósnak állt be. Később itt is felfedezték, innen is megszökött és Sobrihoz állott.

A már nagyon is üldözött Sobrihoz épen négy nappal a lápafői összeütközés előtt csatlakozott. Itt a fiú kapott a fejére két kardvágást, oldalába egy lándzaszúrást, balkezének négy ujját levágták, jobbkarját keresztüllőtték, így azután megnyomták, megkötözték s bevitték Szegzárdra.

Az ütközetben úgy harczolt, mint az oroszán s bírával szemben is oly bátor volt, mint az oroszán. — Hogy mit felelt a kérdésre: Sobri volt-e az, a ki magát agyonlőtte, ezt már föntebb közöltem.

Feleletének őszinteségét nem hitték s egyik bírása azt mondta:

— Hazudsz te most is.

Varga Pista komor arczczal végig nézte a bírót s így felelt:

— Én hazudok? Ezzel a testtel? Mikor holnap úgyis felakasztanak? Nem. szégyenli magát az úr?

S büszkén elfordult attól a ki a halálra menőt sérteni tudja.

Sobri halálával még korán se lett vége a Sobri láznak túl a Dunán. Az életben maradt társak tovább bujdokoltak, a hajsza még tovább tartott, sőt tüzesebb volt, mint eddig. Az emberek nem hitték s a hatóságok még kevésbé hitték, hogy Sobri Jóska elveszett, keresték hát nyomát s üldözték nevét és emlékezetét szünet nélkül. A hol egy-két szegény legényt vagy bujdosó szökött katonát együtt láttak, mindenütt Sobrit vélték ott lenni. Akadtak haramiák is, kik Sobri nevében garázdálkodtak. S mert a bakonyi haramiavezér fejére és társaira nagy díjak voltak kitűzve, feladó, sőt árulkodó is elég jelentkezett. Mindez közreműködött arra, hogy Sobri társai oly gyorsan, legalább aránylag gyorsan kiirtattak.

Veszprém-, Zala- és Vasvármegyék összeszögellése, Sümeg, Somlyó, Devecser és Kis-Somlyó köze mindig buja tenyészetű telepe volt az erdei betyároknak. Erdők, patakok, erdei legelők váltják fel itt egymást nagy területekben. Sok a juhász, sok a kanász, kik egymással versenyezni szoktak a tolvajlás ügyességében. A hogy túl a Dunáról minden lopott lovat hajdan Kis-Kun-ságba szoktak áterelni: úgy hét-nyolcz vármegyének minden lopott juh- és disznófalkája e vidékbe szokott

tereltetni. S az üldözött szegény legénynek, a menekvő bujdosóknak e vidék juhászai és kanászhajói lehetőleg segítséget, menedéket szoktak nyújtani.

Így volt ez az én megyei tisztviselősködésem idején is. Így volt ezelőtt negyed századdal, mikor a Schmerling rendszer Patkóék és Illések ellen a katonai rögtönítélő bíróságot állította föl. Így volt Sobriék korában is.

A vármegyék sokat törték fejüket azon, miként lehetne e fészket szétrobbantani. Zalamegye gyűlésén éppen a Sobri-korban maga Deák Ferencz is foglalkozott e kérdéssel s ő maga is pártolta a rendek ama határozatát, hogy juhásznak, kanásznak ne legyen szabad se háttas, se hámos lovat tartani. Deák Antal erélyesen ellenzé e törekvést, azt mondván, hogy az állattartás s az ingó-jószág megszerzésének joga oly föltétlen joga minden embernek, hogy e jogot elkobozni semmi indokból nem szabad. S érdekes, hogy Deák Ferencz tekintélyénél e kérdésben nagyobb nyomatéka volt Deák Antal tekintélyének. Hiába vetették ellene, hogyha a pásztoroknak lovuk nem lehet: akkor gyorsan nem menekülhetnek s akkor jól fogják magukat viselni. Az emberi jognak és az alkotmánynak szentsége mindenek fölött való: monda Deák Antal. S győzött.

A szakadatlan üldözésben Sobri társai szétszóródtak és sokan Sümeg biztos menedékű vidékére vonultak. De éppen ezért idejöttek a legügyesebb csendbiztosok és pandúrhadnagyok s ide vezényeltettek a legbátrabb pandúrok is.

Február 21-én ezek Sobri három társát lepték meg Rigácson, Sümeg mellett. Ezek voltak: Holics Gyuri, Lakat Miska és egy Ádám nevű katonaszökevény. Ádámot és Holics Gyurit sikerült elfogni, ezeket rögtön a sümegi talponálló bíróság elé állították és 28-án felakasztották.

Lakatos Miska elszánt ellenállás és folytonos lövöldözés után itt megmenekült, de szakadatlan üldözésben hajszoztatott egész éjjel s a következő egész napon. Február 22-én este bevette magát a rendeki erdőbe s két napi harcz, éhség, szomjúság, futás és álmatlanság után testben-lélekben kifáradva s télben hóban megdermedve, egy dőlt fára leült s lehajtá fejét pihenni. Néhány percz múlva itt is nyomába értek a pandúrok. Néhány lövést még váltott velők s azután egy pisztolyt rántott elő, felállt a dőlt fára s odakiáltott a pandúrokhoz.

— No hát kutyák, egyetek meg!

E szavakkal szíven lőtte magát s holtan esett le a dőlt fáról a zúzmarás harasztba.

Sümeg közelében van Prága, a veszprémi püspökségnek egy kis falucskája. A prágai erdőben volt a veszprémi püspöknek egy nyári birka-akla. A zord téli és tavaszelei napokban éjszakánként ez akol árnyékában húzta meg magát Sobri néhány bujdosó társa.

Egyszer, márczius végén, a pandúrok ötöt leptek meg ott úgy alkonyat táján.

Az egyik volt Recze Marczi; haramia nevén hol Fűmagnak, hol Kalarábinak nevezték.

A másik volt Csuha Anti.

A harmadik Laczi nevű dezentor, családnevét sohase tudta senki.

A negyedik volt Czifra Miska, haramia néven Peti.

Az ötödik volt Pista. Ennek családi neve is ismeretlen maradt.

E két utóbbi tornamegyei volt a Bodvavölgyből. Kassán fogták el őket, mint állítólag kóbor gyerekeket katonának, hogy a város ezzel is kevesebb ujonczot adjon a maga részéről a hadsereghez. A két fiú nem volt kóbor gyerek, csak vásárolni ment be Kassára. Először könyörögtek, sírtak s kérve-kérték a szabadonbocsátást. Ez nem használt. Azután ellenálltak s daczoskodtak. Ekkor lehúzták őket a deresre. Azután nem szóltak semmit, hanem a legelső alkalommal leütöttek egy káplárt s elmentek világgá. Átjöttek túl a Dunára s beálltak Sobrihoz. Elszántabb legénye alig volt Sobrinak, mint e két tornamegyei fiú.

A prágai megrohanásnál Eecze, Csuha és Laczi megugrott. Czifra Miska és Pista menekülhetett volna, de úgy látszik, ők már kifáradtak a folytonos üldöztesben. Megálltak a harcztot s meglövöldözték a pandúrokat.

Este lett, besötétedett s a pandúrok nem mertek az akolba behatolni. E helyett felgyújtották az aklot s jó távolban körülállták, hogy senki ne menekülhessen. De a két fiú nem is akart menekülni. Löttek, míg lőhettek s mikor a tető egyik fele égve lezuhant, ők az izzó zsarátnokba egymást átölelve belefeküdtek.

A pandúrok megvárták míg a csűr leégett, bevárták a reggelt és se embert, se holttestet nem látva, tovább álltak. Recze Marczi vallotta meg május közepén a bíróság előtt, hogy két társuk ott égett s hogy ki volt e két társuk. A hamut és pörnyét szétszórták s akkor találtak ott két megszenesedett csontvázat. Még akkor is átölelve tartották egymást.

Rokonaik talán most is várják hazatérésüket!

Recze Marczi vagy másként Fűmag se élt ezen túl már sokáig. Őt Laczival és Csuka Antival együtt május 17-én a padári vágásban szintén Sümeg közelében lepték meg és kerítették be a biztosok. Heves ellenállás után Laczi elmenekült, de Fűmag és Csuha kézre kerültek s május 29-én Sümegen fölakasztattak. Fűmag részletesen bevallott mindent. Bevallotta, hogy a lápafői összecsapásnál ő is jelen volt s határozottan állította, hogy maga Sobri Jóska volt az, a ki ott szíven lötte magát. Ő fedezte föl, mint említem, a két tornamegyei fiúnak prágai katasztrófáját is. Egy nagyon elterjedt hírt is megczáfolt. Általánosan azt beszéltek ugyanis, hogy mikor Sobri Veszprémből és Zalából kiszorítva Somogyba menekült, a szántódi réven Tihanynál lakodalmas népnek öltözve, pandúrok társaságában hajózott át, a révésznek szép leánya kísérvén őt, mint állítólagos mennyasszonya. Fűmag azt monda: ebből egy szó se igaz, ők Sobrival a Balaton jegén menekültek át.

Hogy Laczi a padári meglepetés után hova lett: ez soha ki nem tudódott. Többé neve elő nem fordul; híre, hamva elenyészett.

Említettem, hogy a lópafői vérengzésből megmenekült liliom is. Ezt keresztnéven hol Petinek, hol Jancsinak nevezték. Ez egy időre nyom nélkül eltűnt, 1838-ban azonban valamely kisebb büntény miatt elfogatott és a szegszárdi börtönbe vitették. Innen szeptemberben megszökött s a híres Pap Andorral együtt egy nyolcz főből álló bandát alakított. Leginkább Tolnában űzte a szegénylegénykedését s az erélyes üldözés elől gyakran menekült a Dunán át Kis-Kunságba.

A túladunai betyárok gyalogszerrel szoktak járni. Ott az erdők, szakadékok, hegyek, völgyek miatt a ló használhatlan. Sobri és társai alig ültek lovon valaha. De Liliomnak a Kis-Kunságban lóhoz kellett szokni.

Ő talán az öreg Petrovics korcsmájában is megfordult. Petőfi legalább sokat hallhatott róla s híres lovas ügyességéről. Legalább úgy énekli meg:

Emberül megült ő minden
Paripa hátán;
Le nem vetette volna a
Hétfejű sárkány.

S a hol vele elvágatott
Gyors paripája.
Majd megveszett a falusi
Lyánság utána.

A költő azzal végzi költeményét, hogy Liliom Peti nyakravalója elvégre is hóhér kötele lett. Ez ily értelemben nem felel meg a valóságnak.

Liliom Petit 1838. évi márczius 25-én a szabadszállási határban, a városnak Balázi nevű pusztáján egy tanyai

házban szorították meg a pusztázó hadnagyok. Liliom harmad magával volt s az ajtókat eltorlaszolva, kétségbeesetten védte magát. Délutáni 3 órától 7-ig tartott kölcsönösen a lövöldözés s ekkor a sötét este beállván, a hadnagyok a tanyát rágyújtották. Két társa megadta magát rögtön, de ő tovább is ellenállt.

Végre a ház feje fölött kezdett égni s füst és zsarát-nok majd megfojtották. Ekkor kinyitotta az ablakot s kikiáltott, hogy megadja magát.

— Add ki előbb fegyvereidet, kiáltották vissza a hadnagyok.

Liliom kidobálta a puskáját s pisztolyát.

A hadnagyok ekkor kötelet vetettek be hozzá, hogy azzal kötözze meg magát s azt kösse nyakára is. A kétségbeesett s egyébként is megsebesült betyár megtette ezt is, hisz a tűz már égetni kezdte.

Mikor a hadnagyok meggyőződtek, hogy a kötél nyakán van, egyik oda szólt hozzá:

— Szép szóra nem akartál kutya kijönni, hát most majd kijösz másként!

S a hadnagyok és legények megfogták a kötél végét s a nyomorult sebesültet a kötélnél fogva vad erőszakkal az ablakon át vonszolták ki. Mire kihúzták: csontjai összetörve, nyaka kificzamodva s maga halva volt.

A hatóságok ezért valószínűleg megdicsérték a hadnagyokat. A lapok minden megjegyzés nélkül közölték e hihetetlen kegyetlenséget. A legvadabb haramiák se voltak akkor embertelenebbek, mint igen sokan a társadalmi rend hivatalos őrei közül.

Sobri főbb emberei közül már csak Pap Andor és Franczli voltak életben.

Franczli több mint egy éven keresztül rejtőzött valahol társaival együtt, vagy azoktól külön válva a nélkül, hogy nyomára jöttek volna. Ép oly ügyesek és szerencsések voltak egyelőre társai is: Babóthi Istók, Bodor Ferkó, Cser Miska, Bucs Józsi, Virrasztó, Pityrész, Nagy Jancsi és a többiek, kiket Sobri maga mellől az 1837-ik év elején elszélyesztett, hogy ő is, ezek is könnyebben menekülhessenek.

Az 1837-ik év vége felé egyébiránt már a vármegyék tevékenysége is csillapodott. A statáriumokat abba hagyták, a katonaságot visszaküldték, a pandúrokat állomásaikra visszahelyezték s rendszeres haramia-banda alakulástól nem tartottak.

Csalódtak. A következő évben Sobri szétugrasztott legényei újra veszélyes bandát alakítottak, melynek központja Franczli volt. Tagjait fentebb elősoroltam.

Ezek közül Babóthi Istók nyomtalanul eltűnt. Maga emésztette-e el magát, vagy agyonlőtték valahol, vagy visszatért a társadalom kebelébe: nem tudom. Franczli és társai, mikor elfogták őket, nem adtak róla semmi fölvilágosítást.

Pap Andor is örökre eltűnt, mint már többször említém. Lápafőnél még látták menekülni; Liliommal együtt volt, de ennek sorsát elkerülte; utoljára Franczli-val volt egy társaságban, de elhagyta ezt is idejében. Kiliti Mózsa Mihály azt monda nekem, hogy élemedett kort élt s úgy halt meg, mint igaz ember. Annyi bizo-

nyos, hogy egyike lőn a Sobri társaság legmerészebb alakjainak.

Virrasztó is eltűnt, legalább a vármegye kezére soha nem került. Ez részt vett a lángi rablásban Fehérmegye területén, a gyulakeszi rablásban Zalamegye területén és a dobronyi, sandorkai és peterdi rablásokban Veszprémmegye területén. Azután önként elhagyta a haramia társaságot és életet. Hol élt tovább és miként: nem tudom. Fia az én időmben, mint juhász élt s egykor vádlottként állott hatóságom előtt.

Ezek eltűntével Nagy Jancsi lett a haramia-banda vezére s Franczli is önkényt ennek vezetése alá húzódott. Ez a Nagy Jancsi nyers, vad, kegyetlen s még társaihoz is igazságtalan ember volt. Eredetét s igaz nevét nem ismerem. E banda tettei közt nevezetes a gyulakeszi rablás.

Gyula-Keszi Zalamegyében fekszik Csobáncz vára tövében. Az e vidéki lakosság Csobáncz várát is csak gyulakeszi várnak nevezi. Az uradalom az Eszterházy hercegeké s ez időben is bérben volt.

A sáskai gulyás a Dabas szélén ellensége volt valami ok miatt a bérlőnek s azért Nagy Jancsi bandáját a bérlőre vezette.

A bérlő idejében észrevette a rablókat, az ajtókat eltorlaszolta előttük s fegyverrel védte magát. Heves lövöldözés fejlődött ki közte s a támadók közt.

A harc éjszaka folyt s a lövöldözésre se mert senki a bérlő megszabadítására sietni. Nejét a rablók agyonlőtték, ő maga Pityerész Istókot lőtte mellbe. Végre

a rablók behatolni nem tudván, sebesült társukat magukkal vitték s a lakást a bérlőre rágyújtották.

A haramiák a Dobosba vonultak vissza s ott tanácsot tartottak a fölött, hogy mit csináljanak Pityerész Istókkal. Hosszas tanácskozás után azt határozták, hogy sebesült társukat kivégzik, nehogy betegen a hatóság kezébe jutva, esetleg árulkodó vallomást tegyen. A kivégzés módjául a lenyakazást választották s azért fejét fejszével levágták. E műveletet egyik se akarta végrehajtani, míg végre a vezér Cser Miskának parancsolta, agyonlövással fenyegetvén, ha parancsát végre nem hajtja.

Ezután Borbást, haramia néven Máté Miskát és Magyar Jancsit vették magukhoz a bandába. Mindkettő zalai pástorgyerek volt.

A gyulakeszi rablás után Zalamegye újra mozgósítja pandúrerejét s a rablókat csakhamar kiszorítja a megye területéről. Ezek most Veszprém megyébe Zircz tájékára, a magas Bakonyba vonultak. Néhány napon át nyári időben a borzavári erdőn Zircztől nyugatra tanyáztak. Ekkor már vezérük: Nagy Jancsi sokat vétett ellenük. A rablott zsákmány fölosztásában igazságtalan s társaihoz minduntalan durva és kegyetlen volt. Elhatározták hát, hogy törvényt látnak fölötte s ezt a borzavári erdőn meg is tették.

Mindenekelőtt elvették fegyvereit s forma szerint tanácsot tartottak fölötte. Halálra ítélték egyhangúlag. A határozat szerint Bucs Józsi lőtte agyon s aztán nyakát Cser Miska vágta el fejszével.

— Hadd lássa ő maga is, — monda a haramia — mire tanított ő engem a Dobosban.

Ilyen vérengzés Sobri életében sohase történt se maguk közt, se védtelen emberekkel szemben.

Innen a rablók Bakony-Bél és Pápa felé portyáztak, most már megint Franczli vezetése alatt. Szeptember 11-én az iharkúti csárdában mulattak, mikor 8 óra tájban a pandúrok őket megtámadták.

A rablók bevonultak a csárdába s nagy elszántsággal védték magukat éjjelig. Török Imre pandúrt meglőtték, de közülök is agyonlövetett Cser Miska meg Bodri Ferkó és Bucs Józsi súlyos lövési sebeket kapott. Ekkor Franczli megadta magát. Őt és két sebesült társát másnap Veszprémbe szállították, hol a talponálló bíróság elítélte őket. A halálos Ítélet szeptember 16-án hajtatott végre.

A banda legújabb két tagja Máté Miska és Magyar Jancsi is csakhamar kézre került Bakony-Tamásiban. Ezekre nem bizonyult be, hogy rablásban részt vettek volna, a statárium nem Ítélt el őket, hanem átadta a rendes bíróságnak. Pár évig raboskodtak s aztán megszabadultak.

Így végződött a Sobri-világ. Így veszték el Sobri és társai. Ők tették rász hírűvé túl a Duna erdős vidékeit s különösen a Bakonyt, melynek többnyire svábokból álló jámbor lakossága csakugyan nem szokott a törvénynek ellene szegülni. A Bakony a Sobri-világnak mind előtte, mind utána teljesen biztos volt mind személyre, mind vagyontra. Még a lókötés se volt ott

annyira divatban, mint például Fehér- és Tolnamegyében. Juhász, kanász lopott és lop ugyan ma is egyik a másiktól, de az orzásban a duhaj versenyzési vágy legalább is szerepel annyira, mint a szegénység vagy kapzsiság. Ha egy számadótól ügyesen elterelhetnek harmincz-negyven juhot, a fölött valamely búcsún vagy lakodalmon nagyot nevetnek a társak. S a kárvallott bojtár ritkán megy panaszcra, önjószántából soha, hanem megkeresi juhait s azok nyomát meg is találja föltétlen biztossággal. S egyéb nem kell neki. A ki juhait megvette, vagy elvásárolta: attól előbb-utóbb duplán lopja vissza a magáét. Egyik-másik rajt veszt s a törvény kezébe kerül, de a legtöbb esetben sohase nyernek értesülést a hatóságok.

A negyvenes és ötvenes években csendes volt a Bakony. Még a Patkó, Illés, Kulicsbandák se az igazi Bakonyban, hanem Somogyban és Zalában garázdálkodtak. Igaz, hogy a hatvanas években borzasztó katonai rögtönítelő bíróság működött túl a Dunán s vagy száz embert juttatott kötélre, de legalább a veszprémi bíróság működése nem bizonyít semmit, mert itt a szónak pathologiai értelmében valóságos örült hadbíró dolgozott, kinek rögeszméje volt, hogy minden embert — kivált ha magyar — fel akasztani s ki egy akkori főispánt is statárium elé akart állítani s bizony nem rajta múlt, hogy meg nem tette.

Még egy megjegyzést.

Mívelt társadalom s rendes állami élet az oly alakokat, minők Sobri és társai voltak, meg nem tűrheti

kebelében s azokat minden alkalmas módon kiirtani törekszik. S ezek akkori társadalmunkban mégis nagy rokonszenvet keltettek föl maguk iránt s felfogásunk minden szigorúsága daczára is a mi részvétünket is megszerezték. Ennek okát akkori törvényeink és intézményeink borzasztóságában kell keresni.

Hihetetlenül vad és kegyetlen volt a börtönrendszer és testi büntetés. Ha a szabadsághoz szokott nyers, de egyeneslelkű pásztorfiú, valamely bár kisebb botlásért a börtönbe került: a vas, a sötét penészes lyuk, melyet börtönnek neveztek, a megszegyenítő közmunka, a börtönörök hetyke és durva bánásmódja, a rossz élelmezés s különösen a piacz közepén való nyilvános botoztatás negyedévenként — lelkét örökre elvadították. Ő kutyájával és barmával se bánt így s ha elkeseredve, megszökhetett: alig volt más menedéke, mint földönfutóvá, bujdosóvá s »szegény legény«-nyé lenni.

Fennállott a jobbágyság. Az úrnak, sőt tisztjeinek, de még hajdúnak is jogukban állott a jobbágyot felelőség nélkül testileg fenyíteni. Ha nem volt is ez törvény, de százados gyakorlat volt s a jobbágy bántalmazásaért soha az úr vagy tisztje feleletre nem vonatott.

Az öreg jobbágy eltúrte rendszerint az oktalan kínzást is, de nem túrte el minden ifjú. Különösen nem túrte, ha robotmunkán öreg apját, vagy ifjú jegyesét a hajdú vagy ispán ártatlanul botozta — az ő szeme láttára. Lehet-e csodálni, ha leütötte azt a hajdút vagy ispánt? Sőt ha le nem ütötte, ha csak kezét megfogta is; a büntetés ötven vagy száz bot s egy-két évi börtön

nyilvános botoztatással. Mi volt a menedék? Megugrani és Sobrihoz állani, vagy a halál vagy a halálos börtön.

Képzeljük el a katona-fogdosást! A katonakötelezettség nem volt általános s az újonczok összefogdosása oly durván és igazságtalanul hajtatott végre, melyből a mai kornak alig van fogalma. S a katonaság egyértelmű volt a társadalomból örökre való kiszakítással. S a szegény pásztorfiú, ha jegyesét vagy az ő két keze után élő agg anyját volt kénytelen elhagyni, csodálható-e, ha néha elkeseredett, megvadult, elszökött, erdőbe vette magát s bosszút esküdött a törvénynek és rendnek és ezek őreinek?

Csak a 36-iki és 40-iki törvényhozás tudott ez állapotokon kissé segíteni. De a Sobri-kor e törvényhozás előtt támadott. Sobri és társai bizony megérdemelték a »szegény legény«-nevet. E két szóban benne volt halálos végzetük, de egyúttal a jobb és igazságosabb kornak fájdalmas és nemes részvéte is — sorsuk iránt.

REJTÉLYES ELTŰNÉS.

I.

Solymosi Eszter rejtélyes eltűnése eszembe juttat egy bűnvizsgálati esetet, mely megyei tisztviselő koromban fordult elő Veszprém vármegyében; mely földértve sohasem lett s mely mind máig rejtély előttem, s meglehet, az marad örökre. Ha magam nem vezettem volna a vizsgálatot, ha ifjú embernek egész hevével, egész nagyravágyásával s egész találékonyságával nem törekedtem volna világosságot deríteni oly körülményekre, melyek — úgy látszik — örökre homályban maradnak: a vizsgálat sikertelenségét hajlandó lettem volna a vizsgálati eljárás lanyhaságának s talán az illetékes egyének gyöngeségének tulajdonítani.

A sajtó csak akkor szabadult fel igazán nálunk. Akkor még nem volt annyira divatban, mint most, a büntető bíróságok titkait, a büntények érdekfeszítő részleteit, a vizsgálat előhaladását, a nyilvános tárgyalások menetét napról-napra oly részletesen közzétenni mint most. A sajtó tehát és a nagy közönség érdeklődése nem jöhetett segélyére a vizsgáló bíróságnak, de

annak működését nem is zavarhatta örökös közbeszólásával. Legfőlebb egy-egy vidéki levélben vagy rövid újdonságban vettek tudomást a lapok a büntetőjogilag legfontosabb, legérdekesebb esetekről.

Az esetet elmondom azzal a részletességgel, a melyre emlékező tehetségem tizenhat év múltával képes. Sok apró mellékes körülmény talán nem jut eszembe, de a lényeges dolgokat érinteni fogom.

1866-ban a karácsonyi ünnep keddre és szerdára esett. Karácsony előtt való szombaton a csajági segéd-tanító átment a szomszéd faluba, Balatonfő-Kajárra, állítólag az ottani tanító látogatására s többé nem jött haza soha.

A segéd-tanító neve Szombathy János volt. Ismertem kis gyermek korától kezdve, mert falumból származott. Szegény özvegy asszonynak, falusi paraszt nőnek volt — úgy tudom — egyetlen fia, öröme, reménysége. Erőtéljes, szép fiú volt s eltűnésekor lehetett vagy tizenkilencz éves. Több semmi esetre, de kevesebb sem.

Elmaradása nem tűnt fel Csajágon, mert ott a lel-kész, a tanító s a lakosok azt hitték, hogy a szomszéd faluból a karácsonyi ünnepekre haza ment édes anyjához. Édes anyjának sem tűnt fel, mert az meg azt hitte, hogy fia Csajágon van, tanítói székhelyén. S végre Balatonfő-Kajáron sem tűnt fel, mert onnan este későn eltávozott, különösen nem is érdeklődtek utána, mert senkinek se jutott eszébe valamely rejtélyes eltűnésnek vagy bűnös elsikkasztásnak lehetősége. Kemény hideg tél volt; tiszta, szép napok, a földön csikorgó hó,

a szent ünnepeket mindenki otthon tölté, a három falu lakossága nem igen érintkezett egymással, a segédtanító után tudakozódni senkinek se jutott eszébe hamarjában. Napok, sőt tán hetek teltek el, míg végre a szerencsétlen ifjú után kérdezősködni kezdtek s a járásbeli szolgabírótság az ügyet kezébe vette.

A hivatalos nyomozás megindult. Keresték vagy az élőt, vagy annak holttestét. Több napig eredménytelenül. Az ifjú haza nem ment se anyjához, se Csajágra: ez bizonyos volt. Kajárról eltávozott és pedig kissé boros fővel késő este s azzal a szóval, hogy Csajágra megy s tényleg a faluból ez irányban el is indult. Kaj ár és Csajág, a két szomszéd falú nincs messze egymástól, gyalog szerrel se igen több jó félórai útnál — tehát csak kis séta az egész. Farkasok meg nem ehatték, mert azon a vidéken nincsenek. El sem igen tévedhetett, meg sem fagyhatott, erdőn nem vezetett keresztül az út s az ég is tiszta, csillagos, holdvilágos volt. Hova lett hát?

A két falu közti út egyik oldalán gyenge emelkedésű hegy van, mely régebben szőlőhegy volt, most már szántóföld. De néhány szőlőhegyi hajlék s néhány elhagyott kert volt még akkor a dombon. A kutak kámva nélkül, de afféle deszka kunyhó-féle tetőzettel ellátva, a minők mint csőszkunyhók a budaelőfoki szőlőkben láthatók. Azért voltak, hogy a barom a kútba be ne eshessek, de azért a kútból esetleg vizet lehessen meríteni.

Hosszas kutatás után végre a kutak egyikében meg-

találták a holttestet. Az azonosság iránt semmi kétség se foroghatott fen. A hulla teljesen ép állapotban volt, ruhája is megvolt sértetlenül. Jegyzet-tárczája oldalzsebében, tollkése s egyéb apró tárgyai mellényének zsebében valának.

Jegyzettárczájában egyik tiszta lapon írónnal a következő jegyzet találtatott:

»Az utat eltévesztettem, e kútnál leültem pihenni, a kútba beleestem, innen ki nem tudtam menekülni, erőm elfogyott, a kiáltozásban hangom elveszett.»

»Négy napig éltem, akkor elaludtam. Senki se jött mentésemre, itt meghaltam.«

»Édes jó anyám, adjon az isten a te szívednek vigasztalást, bocsáss meg szerencsétlen fiadnak, az isten áldjon meg, örökre.«

»Örökre . . . « itt még vonások következtek, de azokat elolvasni már nem lehetett.

Az írás kétségen kívül a szerencsétlen ifjú kezeírása volt. Legalább látszólagos, felületes megtekintésre mindenki, ki írását jól ismerte, az ő keze írásának tartotta azt. Nem volt okom ezen nekem sem kételkedni, mikor később vizsgálat alá vettem a kéziratot.

A hulla felbonczoltatott. A bonczlelet és orvosi vélemény azt igazolta, hogy az ifjú éhen halt meg. A gyomor és a belek üresek valának, a beleken gyulladás jelenségei.

Ezeket az eredményeket mutatta fel a nyomozás és elővizsgálat. S miután a jegyzet-tárczában talált szavak a véletlen kútba-esést s az onnan való kimene-

külés lehetetlenségét világosan igazolták; miután azon kútnak környékén téli napokban, karácsonyi ünnepekben csakugyan nem szokott járni senki, a ki a segélykiáltást meghallhatta volna; miután a kút a két falu közti úttól akkora távolságra esik, hogy az úton járók a kútból jövő segélykiáltás hangjait nem igen hallhatják meg; miután az eltévedés és kútbaesés lehetősége ellen a helyszíni körülmények egyike sem képezett semmi akadályt; miután az orvosi vélemény teljesen megerősíté a tényállásnak mindezen esetlegességét s végre miután semmi más gyanús körülmény az egész nyomozás alatt semmi irányban föl nem merült: mindezen okoknál fogva a járásbeli szolgabíróság a további vizsgálatot megszüntette s az összes iratokat a zsebekben talált tárgyakkal együtt a vármegye törvényszékéhez fölterjesztette.

Ez idő alatt én fiskusi állást foglaltam el a közbejött tisztújításkor a vármegyénél. Az iratok kezembe kerültek; a vizsgálatban némi hézagokat véltem fölfedezni; merültek fel előttem bizonyos körülmények, melyekre — így hittem — a vizsgálat alkalmával kellő súlyt nem fektettek; a kézírás szakértőileg még nem volt megvizsgálva; az éhhalálnak a hullán talált s az orvosok által megállapított jelenségei én előttem nem egészen kétségteleneknek tündek fel s egyéb aggályaim is nagy számban merülvén föl, én a további tüzetes vizsgálatot tartottam szükségesnek s az eset rejtélyes volta s nem mindennapi természete arra indított, hogy annak ellenőrzésére, sőt vezetésére magam menjek ki a hely színiére.

Erre indított ama mély részvét is, melyet bennem a szerencsétlen ifjú anyjának határtalan fájdalma gerjesztett. Az anya eljött apám házához hozzám s mindenre kért engem, ne hagyjam az ő szerencsétlenségét megtorlatlanul. Nem hiheti ő — úgymond — hogy a jó isten maga szerezte volna egy szegény özvegy asszonynak ezt a nagy bánatot, rossz embernek kellett az ő fiát elemészteni.

Haladéktalanul hozzáláttam az eset körülményeinek tanulmányozásához, s megállapítottam magamnak ama feltevéseket, melyeknek kisebb vagy nagyobb valószínűsége a vizsgálat eddigi adatai által igazolható volt.

Egyik feltevés az öngyilkosság lehetőségére irányult.

Ez volt legkevésbé valószínű. Az ifjú tökéletesen egészséges és korához képest tökéletesen szabályos termetű volt. Emlékeztem rá, hogy 12—13 éves korában egyszer Pápán a vízben úszkált mezítelenen s egyik tanárral, Vályi Ferenczczel, épen mellette a hídon menvén át, tanárom figyelmeztetett, nézzem csak annak a fiúnak a termetét, ilyennek kell lenni a tökéletes emberalkatnak. Azt is tudtam, hogy meglehetősen jó tornász volt. Édes anyja biztosított, hogy betegség soha se lepte meg semmiféle alakban. Tanítófőnöke s ismerősei, kiket kihallgattam, biztosítottak, hogy kitűnő jókedvű természete volt, semmiféle beteges ábrándozásnak soha semmiféle jelét nem adta, regényeket nem olvasott, nem búslakodott, soha semmi bajáról senki nem panaszkodott, a lelket mélyen megrázó és szerencsétlen szerelmi viszonyáról senki se tudott semmit,

de az ily értelemben való mély elmerülés már koránál s természeténél fogva sem volt valószínű, a szeszes italokat mértéken túl nem itta, kitűnő étvágya és alvása: az ily ember öngyilkos nem lehet, kivált ha származásának s családjának társadalmi állásához képest előnyös anyagi helyzetben van; már pedig szegény, vagyontalan, tizenkilencz éves paraszt fiúnak jó községben a segédtanítói állomás csakugyan nem kedvezőtlen állás.

Az öngyilkosság feltevését csakhamar elejtettem.

Másik feltevés volt a baleset, a kútba való véletlen bebukás s abban az éhhalál, a mint saját keze írása, az orvosi vélemény s a helyszíni körülmények valószínűnek tüntették föl.

A kézirat szakértőileg is megvizsgáltattam; — de megmutattam egyik testi-lelki jó barátjának is, ki az esetről még semmit nem tudott s ki írását kis gyermek korától fogva ismerte. Barátja a kéziratot első pillanatra valódinak nyilvánítá, valamint a szakértők is — kellő indokolással.

A kézirat valódiságának volt más jelensége is. — A sorok ingadozva következtek egymás után; egyik helyen az egyik sor majdnem tetejébe írva a másiknak, másik helyen pedig a sorok nagy távolságban egymástól. Tehát úgy írva, a hogy írni tudott, de később megvakult emberek szoktak, vagy a hogy az ember teljes sötétségben szokott írni. Öt öl mély kút fenekén pedig, melybe a nap be nem süthet, meglehető sötétség van.

Íme az orvosi véleményen s a helyszíni körülményeken kívül ezek voltak a véletlen baleset valószínű-

sógét igazoló jelenségek. De a jelenségek, melyek különös ügyességgel elkövetett s egyúttal elleplezett gyilkosságra mutattak, talán még súlyosabbak valának.

II.

A véletlen balesetnek s kútba zuhanásnak némi igazolásául szolgált az is, hogy a holttest mellényzsebjeében talált tollkés tele volt sárral, mi azt mutatá, hogy a szerencsétlen ifjú késével megkísérté a kővel ki nem rakott kút oldalfalában lépcsőül szolgáló lyukakat vágni, melyek azonban az agyagfal elázottsága miatt használhatlanok valának s midőn ő e kísérlet sikertelenségéről meggyőződött: kését azon sárosan, földesen tette vissza zsebjebe. Megjegyzendő, hogy a kútban a járásbeli szolgabíró mérései szerint annyi víz volt, a mennyi az ifjúnak derékig érhetett.

Én a helyszínén rögtön leküldendő emberekkel s lámpákkal a kút oldalfalait megakartam vizsgálatni, hogy vajjon vannak-e ott késsel vájt lyukak vagy ilyenek jelei. Azonban mire én a helyszínére érhettem, a kutat gazdája már betemetteté hetekkel előbb. Ezt a kísérletet tehát meg nem tehettem, mert a kút újra kiásása akként, hogy oldalfala meg ne sértesék s az a betemetés előtti állapotban legyen, teljesen lehetetlen volt.

A gyilkosságra — mint mondám — súlyos tünetek mutattak.

Mindenekelőtt feltűnt nekem, hogy az orvosok úgy írták le a hullát, mint a mely az előtt »jól táplált«-

nak mutatá. A ki éhen hal: annak hullája »jól táplált« alakot rendszerint nem mutat. Én ugyan éhen halt embernek hulláját akkor még nem láttam, de a medica forensisre kezemnél levő kitűnő források szerint az éhen halt ember hullája nem kövér, hanem teljesen lesóványodott, kiaszott alakot mutat, a mi természetes. Másrészről azonban meg kellett engednem azt a lehetőséget, hogy télen, kút fenekén, derékig vízben, fiatal, erőteljes ember előbb meghalhat éhen s bizonyos más mellékes heveny betegségben is, mely az éhséghez csatlakozhatik, mintsem teljes csontvázzá lesóványkodhatnék.

A másik aggályos tünet az volt, hogy a mely kútban a hullát egy bizonyos napon horoggal megtalálták: ugyanazon kutat pár nappal előbb már ugyanazon horoggal s ugyanolyan módon kikutatták a nélkül, hogy benne a hullát felfedezhették volna. Ez fontos körülménynek látszott s arra mutatott, hogy a gyilkosok a kútba akkor dobták a hullát, a mikor azt egyszer már a hatóság gondosan kikutatta s egyáltalán nem számítottak arra, hogy a hatóság annak az egész szőlőhegynek minden kútját és pinczejét még egyszer ismételve át fogja kutatni. Ezen föltevással szemközt állott ama lehetőségnek megengedése, hátha az első ízbeni kutatás nem volt elég gondos s hátha a hulla már akkor is a kútban volt, csak hogy nem akadtak rá a horoggal.

A harmadik aggályos tünet az volt, hogy az ifjú kézírata így szólt: »Négy napig éltem, akkor elaludtam.« E szavak azt jelenték, hogy miután szombat és vásár-

nap közti éjjel és pedig, mint egyéb adatokból kitűnt, legkorábban éjfél tájon eshetett a kútba: tehát szerdáig, esetleg szerda estéig még ébren, vagy legalább eszméleténél volt. A *medica forensis* mutat föl eseteket, a melyekben az éhség kínjai közt időnként elgyengül, gőt el is vesz az eszmélet, de mutat föl és pedig tán nagyobb számban olyanokat, a mikor az eszmélet, noha halaványan, de folytonosan megvan. Az azonban kétségtelen, hogy az éhség és kimerülés kínjai közt is lehet aludni, noha tökéletlenül.

Miután a jegyzettárczába írt szavak a tökéletes eszméletnek és öntudatnak minden jelenségét bizonyíták, e szavak, ha valódiak, csak szerdán íratlak, tehát a kútba eséstől számított nyolczvan-kilenczven óra múlva. A napokat a szerencsétlen ifjú kétségtelenül biztosan számíthatá addig — a meddig; — mert bár öt öl mély kút fenekén felülről nézve mindig sötétség látszik lenni, de alulról nézve fölfelé, a nappal és éjszaka teljes bizossággal sőt pontossággal is felismerhető. Következtetni lehet, sőt kell is tehát, hogy ha a tárczába írt szavak valódiak: akkor az ifjú a kútbaeséstől számított nyolczvan-kilenczven óra múlva nemcsak élt, hanem teljes eszméleténél is volt.

Ámde a vizsgálat folyamán kiderült, hogy egy java idejebeli, komoly természetű telekcsősz kedden reggel napkölte táján, tehát reggeli nyolcz óra körül ment el a kút mellett közvetlenül, sőt a reggeli szél lenge dezése miatt pipára gyújtani nem tudván, a kútnak kunyhó-eresze alá ment és épen a szerencsétlen ifjú feje

fölött s gyufával ott gyújtott pipára. Megjegyzendő, hogy vele volt kutyája is.

Ez történt a vélelmezett kútba eséstől számított 56 óra múlva, tehát az az éh-beteg, a ki még 80—90 óra múlva is teljes eszméleténél volt: 56 óra elteltével nagyon is észrevehette volna, a mi feje fölött öt ölnyire történik. Tegyük föl, hogy a beteg szundikált — mert alvása mélynek nem mondható. Ámde a fagyos csikorgó havon egész harsogást idéz elő a nehéz ember lépése; a csőznek a kúteresz alá állása is zajjal járt, az ellobbant gyufa lángja pedig szintén lelátszik a kút fenekére. Mind e körülmény majdnem lehetetlennek tünteti fel, hogy az ifjú, ha szundikált is, föl ne ébredt volna. Ha pedig fölébredt, annyi ereje még mindig volt, hogy jelt adhatott magáról. Ha erős hangon kiáltani, mint feltehető, nem tudott is, de a víznek tenyerével esapkodása s nyöszörgő sóhajtásának hangja is elégséges lett volna arra, hogy azt vagy a csősz, vagy kutyája észrevegye. De a csősz nem vett észre semmit.

Mindezekkel szemben csak egy ellenkező lehetőség van. Az, hogy épen a csősz ottlétének ideje alatt a szerencsétlen ifjú vagy pillanatnyilag eszméleten kívüli állapotban, vagy mély álomban volt. Vagy pedig élve egyáltalán nem volt a kútban és csak hullája dobatott abba.

És ez utóbbi véleményt még egy másik igen fontos körülmény is megerősíté.

A hullán ugyanis, mikor a kútból kivették, szokott szűk magyar nadrág és kordován csizma volt, szintén lehetőleg szűk szabású. Ámde a magyar nadrág egyik

szára szokott módon a lábszárra felhúzva, a másik szára pedig fel nem húzva volt, de azért mindkét lábán rajt volt a szűk magyar csizma, a nadrágon pedig semmi sértés, semmi repedés, valamint a csizmákon se.

Itt egy talánynyal állottam szemközt.

Elgondoltam, hogy az ifjú, mint ügyes tornász, megkísérté a menekülést a kút oldalain való felmászással. S elgondoltam, hogy ebben őt talán a csizma is, de a szűk magyar nadrág minden esetre akadályozá s ezért annak levetését határozta el.

Magyar nadrágot csak úgy lehet egészen levetni, feltéve, hogy elszaggatni nem akarjuk, ha előbb a csizma lehúzatik. Fel kell tenni, hogy oly kétes sikerű kísérletre, a minő az omló oldalú kút oldalán való felmászás, csak akkor szánja rá magát az ember, a mikor egyéb menekülésre lehetőség már nincsen. De minden esetre több percz, sőt több idő kell ahhoz, míg a lezuhant, megijedt s ijedeséből felocsúdó s tán a szenvedett sérülésből is némileg felüdülő ember az ilyenmő kísérletre s midőn ebben ruhája akadályul szolgál, a ruha levetésére elhatározza magát.

A kordován csizma néhány percz alatt is a vízben paczallá ázik. A csizmát ily minőségben szűk helyen, kút fenekén, megfogyott erővel lehúzni igen nehéz s ha igen szűk a csizma, segítség nélkül majdnem lehetetlen. De ha az ifjú erre képes volt is, a mi elvégre megengedhető: annyi bizonyosnak látszott előttem, hogy a paczallá ázott kordován csizmát több óra múlva újra fel nem húzható.

Ő ugyanis — feltevés szerint — teljesen levetközvéen, a felmászási kísérleteket minden irányban megtette s midőn ezek eredménytelenségéről meggyőződött: csakis akkor juthatott eszébe nadrágját és csizmáját újra felhúzni. Igen, de akkor már a kísérletek előtt még megvolt izomerőinek nagy része is elenyészett s ő az újra felöltözés erőfeszítésére képtelenebbé vált.

De miért is kellett neki nadrágját és csizmáját újra felhúzni? Azt felelhetjük: fázott, mert hiszen a kút fenekén 12 R. foknyi melegnél nagyobb semmi esetre nem lehetett, sőt tán annyi sem volt. Ez igaz, de az is igaz, hogy a víz legalább oly magas volt, a meddig nadrágja ért. Vízben pedig semmiféle ruha sem ad, ha az tökéletesen átázik, több meleget, mint a mennyit maga a test meztelenül a vízzel szemközt ki tud fejteni.

Ez azonban hideg elmének okoskodása, melyre talán nem képes az, a ki ifjú korában véletlenül irtóztató éhhalál előtt áll. A szegény ifjú — feltevés szerint — ösztönszerűleg újra fel akart öltözni, mert fázott a vízben. Ámde, ha nadrágjának egyik szárát felhúzta: miért nem húzta fel a másikat is? Ösztöne és homályosodó elméje egyaránt indíthatá mindkét ruhadarab felvevására. Hiszen mindkét csizmáját felhúzta s az a halluczináció, mely őt erre bírta, okvetlenül mindkét nadrágszár felhúzására is ösztönzé.

A dolog azonban valósággal úgy állt, hogy szűk kordován csizrát, mikor az tökéletesen el van ázva s az ember lába is nedves, még teljes erejében levő s erejét akadály nélkül kifejthető férfi sem képes fel-

húzni lábára. Tettem én ezzel kísérletet. Elszakadt a csizma húzója, összeszakadozott maga a bőr, de a csizma fel nem ment. A szerencsétlen ifjú lábbelije pedig ép volt, valamint nadrágjának lábfej akasztója és szövete is, a mi kizárta annak lehetőségét, hogy a nadrágot a csizma levetése nélkül tépte volna le magáról.

Igaz, arra nézve nem tettem kísérletet, vájjon derékig vízben állva miként lehet az ázott kordován csizmát fel- és lehúzni.

Gondos vizsgálatot teljesítettem arra nézve is, nem volt-e az ifjú azon este, mikor utoljára látták, részeg. Nem volt. A mennyi szeszes italt ivott, mert valamelyest ivott, az őt részeggé egyáltalán nem tehetette. Ha pedig józan elmével volt: miért kellett volna neki a világosan látható s általa igen jól ismert járt útról letévedni, miért kellett volna neki a kút eresze alá menni s miként lehetett volna oly vigyázatlan, hogy a kútba beleessék, holott jól tudta, hogy az ily ereszek alatt kutak vannak?

Mind e sok körülmény arra utalt, hogy nem véletlen balesettel, hanem gyilkossággal állok szemközt és pedig olyan gyilkossággal, mely óriási leleményességgel követetett el. S ez esetben maga a jegyzettárcza kézírata sem valódi, hanem vagy teljesen hamis, vagy páratlan erkölcsi nyomással kényszerítettett arra az ifjú.

De ki hát a gyilkos?

III.

Gyilkosságot ok nélkül senki sem követ el. S mihelyt a szerencsétlen ifjú esetében sem az öngyilkosság, sem a véletlen baleset hipotézise teljesen biztosnak tekinthető nem volt, sőt mindkét hipotézis sok tekintetben valószínűletlennek tűnt fel, s mihelyt én gondolataimban tért engedtem a gyilkosság lehetőségének: természetesen ennek indokait kellett kutatnom s a feltett indokok szerint a gyilkosság különböző esélyeinek föltételes képét kellett kirajzolnom, hogy a vizsgálatra a rendelkezésem alatt álló bírói és rendőri közegeknek utasítást és irányt adhassak.

Az ifjút rablási vágyból ölték meg: ez volt egyik legközelebb álló ötlet. Ha a gyilkoságnak ez volt indoka: akkor ezt az ifjúnak semmiféle ismerőse el nem követhette, valamint a két falu lakosai közül se követhette el senki. Hiszen szegény segédtanítónak nem szokott pénze lenni, ruhájáért pedig nem tették el láb alól, mert minden ruhája megvolt. Tanítókat különben sem szoktak kirabolni, ilyen esetről nem volt tudomásom sem addig, sem azóta. Ha mégis rablás kísérlete forgott fenn, azt más, mint ismeretlen csavargó vagy oláh cigányok el nem követték. De még ez is valószínűletlennek tűnt fel, mert afféle emberek legalább kalapját, kabátját vagy csizmáját elvitték volna, a mi pedig nem történt. De éjjel, éjfél tájban, csikorgó téli hidegben efféle nép nem szokott az országúton járkálni vagy zsákmány után leskelődni. Végre leggondosabb

nyomozásaink daczára sem merült föl semmi jelenség, hogy az eltűnés napjaiban e vidéken efféle emberek megfordultak volna.

A rablógyilkosság hipotézisét tehát föltétlenül el kellett ejtenem.

A második föltevés a boszú s különösen a szerelmi boszú indokából elkövetett gyilkosságra utalt.

Ez volt nézete a tisztí főorvosnak, egy nagy tapasztalatú s éles elméjű tudós férfiúnak is, ki az éhhalál orvosi véleményét megállapítá. De ez volt nézete az alispánnak is, ki szintén leleményes elméjű tapasztalt férfiú volt, később képviselő, majd törvényszéki elnök. Ez a nézet fogamzott meg bennem is. S a lehetőség képét úgy alkotám meg, hogy az ifjút valaki nagyon kényes helyzetben feleségénél vagy szeretőjénél lephette meg s aztán erőszakkal valamely elhagyatott földpinczébe vagy használatból rég kiment szőlőhegyi ó verembe zárta s aztán a bekövetkezett halál után a hullát a kútba dobta. Balatonfő-Kajár körül ily pincze s ily verem elég van. Vagy pedig az ifjút valami szerelmi vetélytársa csalta s lökte bele vagy az ó verembe, vagy az elhagyott szőlőhegyi kutak valamelyikébe. A hullát ő is csak később vetheté az illető kútba, miután a jegyzettárczába a közlött szavak bevezetettek.

Némi elmosódott, halvány nyom mindkét irányban szükségessé tette a vizsgálat arra irányzását.

Kerestem, vajon az ifjúnak nem volt-e valami engesztelhetlen ellensége bármely czímen. Ilyet nem találtam. egy falusi segédtanító, egy tizenkilencz éves jókedvű

ifjú egyszerű kis magyar faluban kinek állana útjában, kit gátolhatna a pénzsomj vagy a fékezhetlen dicsvágy kielégítésében?

Egyedül szerelmi viszony s tán női cselszövény lehetőségére juthatott eszembe.

Rájöttem, hogy Balatonfő-Kajáron volt egy férjes nő, ki iránt némileg érdeklődött, kihez gyakran és szívesen betért beszélgetni s kinek férjével is — egyszerű paraszt emberrel — jó viszonyban volt. Ama végzetes estén, melyet e faluban barátaival borozgatásban töltött, szintén említé barátai előtt, hogy e nőnek ma még, ha későn lesz is, egy izenetet kell átadnia. De midőn barátaitól kilencz és tíz óra közt este elbúcsúzott, e nőhöz nem tért be, hanem kiballagott a faluból egyenesen Csajág felé. Föltettem, hogy talán később az éj folyamában visszatért. Nő és férj egyaránt kijelenték, hogy nem tért vissza. Szomszédok se vették észre semmi nyomát még kutyaugatásban sem, pedig a nő lakása körül tömérdek kutya volt. Mind a nő, mind a férj oly őszinte, nyílt, egyenes, alig csalható arczczal s a részvétnek oly kétségtelen jeleivel nyilatkoztak, hogy őket egyszerű feltevésre mint vádlottakat faggatni erkölcsi és jogi lehetetlenség volt. Falusi, egyszerű, mezei gazda nem képes úgy színlelni, mint fővárosok próbált gonosztevője. Aztán, ha a férj — föltevés szerint — kényes helyzetben találta volna is nejével: magyar földműves ember a pillanatnyi fellobbanás és harag uralma alatt áll s oly kikeresett leleményességgel nem követ el gyilkosságot. Vagy ha követ is: előbb egyet vagy kettőt

mindenesetre üt a kilobbant szenvedélynek boszuló hevében. A hullán pedig semmi ütésnek vagy egyéb külső sértésnek nyoma nem találtatott.

Nagy nehezen rájöttem, hogy egy pár évvel nála idősebb ifjú emberrel, lakatossegéddel volt ama végzetes estén utoljára. Ez is csajági lakos volt. Ez is falujába akart haza menni amaz estén s a kajári falú végétől együtt indultak hazafelé az országúton. Ez volt életének utolsó tanúja, nála kellett a nyomra vezető fonál kezdő végét kézbe vennem.

Elrendeltem a lakatossegéd letartóztatását előlegesen s az épületet, hol elzárva volt, a legmegbízhatóbb pandúrokkal őriztettem, hogy senkivel semmiképen ne érintkezhessek. S így kezdtem nyomozni: minő viszonyban állhatott ő a szerencsétlen ifjúval.

Nyomozásaim eredménye az volt, hogy mindketten egy ifjú leánykának udvaroltak, ki szülőinél ott lakott a faluban s hogy a szerencsétlen ifjú egykor panaszkodott, hogy a leányka nagyobb figyelemben és kitüntetésben részesíti vetélytársát, mint őt.

Megidéztem a leánykát s apja jelenlétében kérdezem ki a viszony felől.

A leányka teljesen kifejlett, szép magas és széles termetű hajadon volt. Midőn évei felől kérdezem: tizennégy éves életkort vallott be. Semmiképen se hittem el, hogy csak annyi éves legyen. De csalódtam. Keresztelő levele s kifogástalan tanúk vallomása bebizonyítá csalódásodat. A leányka vallomása különben semmi felvilágosítást nem tartalmazott. Beismeré, hogy ő szívesen

beszélgetett mindkét ifjúval, de valami különösen nem tünteték ki egyiket sem. A két ifjú ő előtte tréfásan sokat versenyzett ugyan ő miatta, de versenyzésük a jókedv határait soha se lépte túl. Ugyanekként nyilatkoztak egyebek is.

Egy csajági templomszolga vagy egyházi vagy harangozó azt vallotta, hogy a végzetes estén ő elaludni nem tudott s este úgy tizenegy óra tájban hallotta, a mint a téli éj csendjében a segédtanító és lakatossegéd együtt énekelték azt a dalt: »Télen-nyáron pusztán az én lakásom.« Megjegyezte, hogy a dalolók, mikor ezt dalolták, az úgynevezett Röcsöge hegynél jöhettek. — Ez a Röcsöge nevű hegy, vagy inkább dombocska a Kajár és Csajág közti úton Csajághoz mintegy kétezer lépésnyire fekszik. A dal hangja onnan téli csöndes éjszakán a falu felé lengedező széllel a templomhoz jól elhallatszik.

Kérdezem a tanútól, mi alapon tudja azt állítani, hogy a két daloló a segédtanító és lakatossegéd volt? Azt felelé: jól ismeri mindkettőnek hangját a templomból is, de ő is sokszor szokott velük együtt dalolgatni; — a tanítónak vékony alt hangja volt, a lakatossegédnek mélyebb, érczeesebb, férfiasabb hangja.

Ekkor kérdeztem ki a lakatossegédet.

Feltűnő szép ifjú volt, sugár erőteljes termettel, fehér arczbőrrel, csinos fekete bajuszszal. Szinte nem csodálkoztam, hogy a leánya — ha igaz volt — előnyben részesíté. Bátor, nyílt, őszinte arczczal állott meg előttem; — látszott, hogy se nem fél, se hetvenkedni nem

akar. Komoly, önérzetes ifjú benyomását gyakorolta rám.

Nyíltan elmondá, hogy azon az estén hol és mikor találkoztak egymással, miként jöttek haza felé, miről beszélgettek, hol és minő dalokat daloltak el. Elmondá, hogy a Röcsöge aljáig jöttek együtt, de onnan a tanító visszafordult azon szóval, hogy neki Kajáron egy nőnél még üzenetet kell átadni, ő tehát visszamegy. Figyelmezteté — úgymond — hogy Kajár messze van, az idő hideg és éjfélre jár, hajnal előtt nem jöhet vissza Csajágra, baj érheti útban, de az ifjú minderre nem hallgatott, hanem tényleg visszafordult s így váltak el egymástól örökre.

Kérdeztem: miről tudta, hogy már éjfélre jár az idő? Azt felelte, hogy kakasszót hallott Csajágról, ennek az első kakasszónak kellett lenni, tehát akkor már éjjeli tizenegy óra volt kétségtelenül.

Kérdezem: minő dalt daloltak Köcsögén. Hamarjába nem jutott eszébe, de aztán némi gondolkodás után elsorolván magában az elmondott dalokat, egész biztossággal kijelenté, hogy a Köcsöge oldalán ezt a dalt: »Télen, nyáron pusztán az én lakásom« énekelték.

Kérdezem: miként hagyhatta el barátját oly rideg körülmények között, miért nem fordult vele vissza, ha már őt a hazatérésre nem bírhatá. Egész megilletődéssel felelte: tudja ő, hogy ez a gyöngeség nem válik becsületére, eleget búsult ő ezen, de most már nem tud rajta segíteni.

Mondám neki, hogy őt terheli a gyanú s azért, míg

az egész szomorú, rejtély ki nem világosodik, ő le lesz tartóztatva.

Nem ütközött meg rajta. Egész komorsággal monda: »Uram, szívesen várok, pár nap alatt ki kell derülni az igazságnak, olyan biztos vagyok ebben, hogy én addig se nem eszem, se nem iszom, míg ártatlanságom ki nem derül.«

Nem tarthattam fenn ellene tovább a vádat, de még a gyanút sem. Szabadon bocsátottam.

Hogy utolsó együttlétük alkalmával jókedvűleg dalolgattak együtt: ez kétségtelen volt. Hogy ő éjfélre azon este haza ért: ez is be lett bizonyítva. Hogy első kakaszótól, tehát tizenegy órától kezdve a Röcsögétől vissza lehessen menni addig a kútig, melyben a hulla volt s onnan ismét éjfélre Csajágra lehessen menni: ezt sebesen nyargaló ló is alig teheti meg, gyalogló ember semmi esetre. Pedig ha ő dobta volna is bele a kútba: ezt küzdésnek s a küzdést odacsalogatásnak kellett volna megelőzni. Ez esetben reggeli 5—6 óra előtt haza nem érhetett volna. S aztán lélektani lehetetlenség, hogy jókedvű dalolás közben jusson ifjú embernek eszébe oly iszonyú bünt elkövetni. Még ha el akarta volna is követni: akkor teszi azt, a mikor az elhagyott kutak és vermek körül jártak, azok pedig Kajár közepében s Eöcsögétől messze vannak.

Ez az ifjú nem volt gyilkos: ez meggyőződésemmé vált.
De ki volt hát?

E kérdésre nem tudtam megfelelni. E kérdésnél szürke lett a világ előttünk. Hiszen azt sem tudtuk igazán,

az is csak feltevés volt, igaz, hogy súlyos jelenségekkel támogatott föltevés, hogy egyáltalán gyilkosság áldozata lőn a szerencsétlen ifjú.

Elfogyott előlem minden nyom, kialudt az elmének minden találgató fénye. Tizenhat év telt el azóta és a rejtély ma is rejtély. Ma sem tudja senki, hogy a szerencsétlen ifjú öngyilkos volt-e, véletlen baleset folytán szenvedett-e éhhalált vagy iszonyú gyilkosságnak lőn áldozatává.

Rettentő talányok vannak a büntető igazságszolgáltatás mezején. Szerencsés az a bíró, ki az esetlegeségeknek s az emberi lélek működésének megfejthetlen titkai közt kikerülheti azt, hogy ártatlan ember szenvedjen az ő kemény Ítélete által kemény büntetést. De az az igazság örökké igazság marad: inkább száz bűnös meneküljön meg, mint egy ártatlan szenvedjen büntetést.

MEDDIG BORJÚ A BORJÚ?

Limitáció volt a vármegye gyűlésén, meg kellett szabnunk a hús árát. Régi eset. Akkor még a vármegye szabta meg: hány krajczár legyen egy font marhahús ára, hány latot szabad csontból, májból, tüdőből nyomtatóknak adni.

Báró Fiáth Ferencz volt a főispán, ő elnökölt. Elmondta pár szóval, hogy a limitáció jön napirendre. Felhívta a második alispánt: terjessze elő a kérdést.

Mi volt a limitáció?

Az volt, hogy disznóhúst, birkahúst, borjúhúst, vadat, halat, baromfit szabad árban adhatott mindenki, a hogy vették, de a marhahús árát a nemes vármegye szabta meg. Hogy pedig a marhának melyik húsa mennyit ér: azzal a nemes vármegye nem törődött. Szegye, felsárja, rostélyosa, bordaköze, vesés fele, nyelve, fartöve, veséje: mindegy volt. Csontot, paczalt, májat nem vett hússzámba a nemes vármegye. Velőt se. Ezekből csak nyomtaték lehetett. De azt azután keményen megsabta, hogy a nyomtatéknak három-négy laton túlterjedni nem lehet.

Az alispán, Késmárky József, nem volt bőbeszédű ember. De azért röviden mégis megjegyezte, hogy a közegészségügynek és a magyar embernek javára válik, ha minél több húst eszünk. Ettől nő a gyerek és a virtus. Ha pedig a hús drága: akkor elég húshoz nem juthat, a kinek pénze nincs. Minthogy pedig a szarvasmarha ára leszállt: ennél fogva a nemes vármegye bölcs megfontolása elé terjeszti javaslatát, a mely szerint egy font húsnak az árát húszkrajczárban kell meghatározni. Egyébiránt fölkéri a vármegye tisztí főügyészét: terjeszse elő hivatalos véleményét.

Kenessey Károly volt a tisztí főügyész. Becsületes és nagyon szigorú ember. Szerette a nagy szakált és az ékesszólást. Nagy szakálát végig simította s aztán ékes szóval előadta, hogy minő nagy volt őseinknek bölcsesége, mikor a hús árának megszabását a nemes vármegyékre bízták s ekként a marhahús élvezését a mészárosok haszonlesésének és nyereszkesedési vágyának, e minden közjólétet fenyegető ártalmas szenvedélyeknek veszedelmes karmaiból kiszabadították. És így tovább. Nagyon szép beszéd volt. Vagy tizenöt piros-pozsgás mészárosmester hallgatta a karok és rendek háta mögött. Valamennyi szerette volna egy kissé megmarkolni a tisztí főügyész szép szürkülő, hosszú szakálát. A tisztí főügyész egyébként átadta a szót a főszámvevőnek.

A főszámvevő bódéi Bóday József hatalmas termet, piros arczó. igazi ősi mészáros-mesterhez s legalább is atyamesterhez hasonló derék alak. Ettől már jót vártak a mészárosok. Nem is csalódtak.

Elmondta ő okos írásokból a próbavágás eredményét; negyvenhét forint volt a próbatehén, — feje, szarva, bőre, patája nyomott egy mázsát, — bele, gyomra, tüdeje, szíve, mája, paczalja nyomott szintén egy mázsát, maradt tehát húsrá, csontra kétszáznegyvenhét font, ha tehát egy fontra $19\frac{74}{100}$ krajczárt számítunk: megvan a tehén ára, elég a mészárosnak az esedékhaszon minden font után $\frac{26}{100}$ -rész krajczár. Egyébként a nemes vármegye bölcseségére bizza az elhatározást.

Most már megindult a vita s folyt szent hévvel és nemes hazafiúi lelkesedéssel órákon át.

Egyszer csak szóhoz jut Gombás Lőrincz szentgáli birtokos nemes atyánkfia s ellenségriasztó harsány hangon el kezd beszélni:

— Mivelhogy a mészárosoknak a borjúhús árát szabad árban lehetséges, árulni, ennél fogva nálunk minden húst borjúhús gyanánt mérnek ki, pedig olyan öreg már az a marha, mint a bábaasszony. Hiába határozza el tehát a nemes vármegye, hogy mi legyen a húsnek ára, tessék egyúttal azt is elhatározni, meddig borjú a borjú?

Úgy emlékszem, 1647-ben épült a vármegyeház. Falai két öles vastagok, ágyú ellen várfalnak készültek. Ez volt a szerencse, mert különben nyomban összeomlottak volna arra a harsogó nevetésre, a mi a Gombás Lőrincz szavaira kitört. Elvégre csillapult ugyan a kaczagás, de akkor meg egyhangú lett a felkiáltás: Halljuk a tisztí főügyészt!

A tisztí főügyész megőrizte hivatalos komolyságát.

Elmondta, hogy ő a felvetett kérdést érdemes kérdésnek tartja s annak bölcs megoldását a hazai közérdekek szempontjából szükségesnek látja, minthogy azonban erre nézve se a corpus juris, se a tripartitum nem határoz, ellenben pedig itt a fizika, fiziológia, kémia és higiénia, valamint a megyei és községi adminisztráció szempontjából fontos szakkérdések forognak fenn: erre nézve szakértői vélemény beszerzését javasolja s ilyenek adására a megyei főfizikust és járási orvosokat, úgy a veszprémi és pápai patikáriusokat kéri utasíttatni.

Hosszú és eleven vita után a tisztí főügyész véleménye fogadtatott el.

Nosza lőn erre nagy keveredés a szakértők közt. Mert hát csakugyan ki tudná megmondani azt teljes biztossággal, hogy meddig borjú a borjú?

Tegyük fel, hogy addig borjú, a míg szopik. Igen, de hát meddig szopik, ha ő rá magára bízzák? Olyan öreg ember nem volt a vármegyében, a ki látott volna olyan borjút, a melyik önkényt mondott le a szopásról. A borjút erőszakkal szokták elválasztani. Vagy borjúkötélre kötik, hogy anyjához ne férhessen; — vagy pedig vasgerebent kötnek az orrára, hogy anyja ne engedje magához közel se félni.

A szarvasmarha természetének törvénye szabhatja csak meg: meddig borjú a borjú. Ámde az emberi akarat és erőszak, mely a borjút anyja emlőitől elválasztja, a szarvasmarha természetét nem helyettesítheti. S azután más természete van a szép fehér magyar

marhának, s más a tarkaszőrű nyugoti marhának. S azután tovább kell szopni a borjúnak, ha abból magmarhát akarnak nevelni, mintha azt eladjuk a mészárosnak. S száz szónak is egy a vége, a borjú még sokáig borjú marad, a mikor már nem szopik is.

A szakértők egyelőre azt javasolták, kérdezzük meg a magas kormányt.

Fölrírtunk a belügyek miniszteréhez. A miniszter azt felelte, hogy a kérdést a marhafajok, éghajlat, táplálkozás minősége és helyi szokás figyelembe vételével oldja meg a nemes vármegye maga.

Megint a szakértők nyakába kerítettük a dolgot. Szegény szakértők, mind elpusztultak azóta, mindmáiglan be nem adták véleményüket. S azért ma se tudjuk még hitelesen: meddig borjú a borjú?

A KÁLVINISTA KÉTFEJŰ SAS.

Egykor Kaas Ivor íróársamnak egy szép vezércikke jelent meg a lapok hasábjain, mely Hurbánról s pánszláv irányú ünnepeiről szól s melyben mint furcsa dolog említetik, hogy Hurbánék egy most épített és fölszentelt lutheránus templom tornyára a kétfejű sast tették föl.

Biz ez furcsa dolog a mi napjainkban, noha hajdanában a legnyakasabb tősgyökeres magyar kálvinisták is országszerte sok templomuk tornyára oda illesztették az osztrák császári vagyis inkább habsburgi kétfejű sast. S azt hiszem, ma is van még néhány kálvinista templom itt-ott, melynek tornya csúcsán a csillag a kétfejű sas nyakára helyezett lándzsahegyen csillog.

Az én szülőfalumnak, Mezőszentgyörgynek is szép sudaras kálvinista tornya volt gyermekkoromban, de a kétfejű sas ezen is rajta volt. 1848-ban elhatározta az eklézsia, hogy azt leveteti onnan, de egy fehérvári ácsmester háromszáz forintot kért a levételért. Ezt már mégis sokalták érte s a nemes ifjak e helyett azt határoztak, hogy puskával lelövöldözik a torony csúcsáról.

Vagy legalább is puszkagolyóval úgy kilövdözik alakjából, hogy senki se ismer rá.

Persze nem lett belőle semmi. Néhány száz golyót rá lőttek, de a kétfejű sas észre se vette. Magasan állott, erős kalapált vasból készült, a puszkagolyó semmit sem értett neki. Utóbb is abban hagyták a mulatságot s akkor szabadultunk meg tőle, mikor ezelőtt harmincz-hét esztendővel új tornyot csináltattunk.

Komárommegyében is csaknem így járt egyik kálvinista falu. Már nem jut eszembe a neve, csakhogy ennek derék presbiterjei okosabbak voltak, mert ők ágyúval akarták 1848 áprilisban a kétfejű sast lelőni. De sokkal okosabbak még se voltak, mert valami gonosz csont tanácsára a várkormányzótól kértek hozzá ágyút és tüzért. Természetesen huszonöt bot lett a vége, oly gyorsan és sommásan kiszolgáltatva, mintha a parancsnok valamikor makai kapitány lett volna.

A komáromiakról azt beszélnek, hogy 1848-ban ágyúkkal lövdözték le kálvinista tornyokról a kétfejű sast.

A győriek különösen megjárták a városi őstorony kétfejű sasával. 1848-ban és 1849-ben kétszer levették önkényt, midőn a magyar sereg itt táborozott s az osztrák sereg kétszer tétette vissza erőszakos fenyegetéssel.

Láttam egy kálvinista templomban fészkelte kétfejű sast is.

Egerallyán vagy Adorjánházán a Marczal mellett láttam ezt. A szép fehérre meszelt templom falán és pedig a karzat falán volt fekete színnel fölfestve

egy nagy istenadta kétfejű sas. Magassága, szélessége lehetett vagy fél öl. Ezen annyival inkább csodálkoztam, mert mint mindenki tudja, a kálvinisták semmi faragott vagy festett képet nem tűrnek szentegyházaikban. De a kétfejű sast megtűrték. 48-ban, 49-ben elfeledték bemeszelné, az 50-es években pedig már nem lehetett tenniök. Most azonban nem hiszem, hogy megvolna már.

Jól emlékszem, ez a sas még a régi alakú volt, a minőt Mária-Terézia és József császár idejéből ismerünk. Az a kétfejű sas sokkal soványabb és ritkább tollú, mint a mostani és sokkal jobban hasonlít a mai német császári vagy porosz sashoz. Igaz, hogy a múlt században az osztrák császárság felállítása előtt körülbelül egy volt mindakettő.

Nem emlékszem, hogy a kétfejű sast túl a Tiszán vagy a Tisza mellékén láttam volna kálvinista tornyokon. Igaz, hogy e vidéken 48 előtt nem jártam. Kakast azonban láttam s különösen sokat láttam a felvidéken, lutheránus templomok tornyain is. S bizonynyal a vén Hurbán, ha már úgy beleszeretett a madárvilágba, jobban teszi, ha kétfejű sas helyett, hitrokonainak ősi szokásához ragaszkodva, kakast tétet temploma tornyára.

Egyébiránt valamikor ezelőtt száz évvel a tiszameléki kálvinistáknál se volt gyöngébb a Habsburgok iránti lojalitás, mint túl a Dunán.

József császár 1781. október 19-én adta ki híres rendeletét a vallás szabadságáról, a »christiana tolerantia«-ról, mint az egykorúak nevezték. Ez a rezolúció deczem-

ber 26-án érkezett és publikáltatott Debreezenben s a krónikáíró megjegyzi, hogy te napnál nem ért Debreczen örvendetesebb István-napját«.

Ez évnek utolsó és a következő évnek első hónapjaiban az egész országban felharsogott a protestánsok örömeének vidám zaja. És az ünneplések, lakomák, hálaadások és áldomások tömegesebbek valának, mint 1848-ban a márcziusi törvények ünneplése.

És ez természetes volt.

A protestánsok, kálvinisták túlnyomó nagy része jobbbágy volt, igaz, hogy a köznemességé is.

1715-től kezdve is talán ezer protestáns templomot vettek el s az iskolák százait zárták be. Még nagyobb városokban is folyt az okkupálás. Veszprém 1716-ban, Pápa 1752-ben vesztette el kálvinista templomát és iskoláját.

A kálvinistákat plébános anyakönyvezte; a protestánsok fizetni tartoztak a katolikus papságot, ép úgy, vagy sokkal jobban, mint maguk a katolikusok. Ezenkívül fenn kellett tartaniok saját egyházaikat, papjaikat, iskoláikat.

Mária Terézia szabályozta az úrbért, József a vallás-szabadságot. Mindkettő tette mindezt a rendek, a nemesség, az országgyűlés, a vármegyék ellenére. Bizony természetes volt, hogy a protestáns nép, mely szabadságát és anyagi érdekeit és vallásának gyakorlatát a Habsburgoktól nyerte: ezek íránt túláradó hálát érzett szívében és demonstrált külsőleg is, a hogy tudott.

Így kerültek a kétfejű sasok a kálvinista templomok csúcsára. — 1781-től a század elejéig száz meg száz

kálvinista templom épült s ezek nagy részére hálából odafészkelt a kétfejű sas. Jókai egyik legszebb regényében, az »Elátkozott család«-ban leírt templomépítés és templompusztítás is ez időre esik. Az eset Komáromban történt s a komáromi kálvinistáknak is megvolt egykor a maguk kétfejű sasuk.

A »Gott erhalte«-nak hallása ma például rosszul esik fülünknek. 1849 óta annyi keserű emlék támad fel lelkünkben, a mikor ezt halljuk. De 1848 előtt nem így volt ez egészen. S én még jól emlékszem kálvinista népiskolai tankönyvekre, melyekből naponként tanultuk és énekeltük a »Gott erhalte« szövegét és dalát magyarul e kezdettel:

»Isten tartsd meg Ferdinándot«.

Mennyit kellett vétkezniök az ország minisztereinek száz év óta, hogy e hangulatot kiverjék a magyar kálvinista nép szívéből! És a kétfejű sast a kálvinista tornyok tetejéről. Ezt ugyan kiverték alaposan.

AZ ÖREG GULYÁS.

Van egy képem a Képzőművészeti Társulat téli kiállításán. Ott van valahol a tizenkettedik teremben. Nem is én festettem, nem is engem ábrázol, meg se vettem, mégis az én képem.

Van egy ifjú, hajadon úrnő, a ki még kis lány, de már nagy művésznő. Ismerik nevét, a kik ismerik a mai magyar képzőművészetet.* Istenadta lángelmével, sors- és születésadta független vagyonnal a színek költészetének engedi át ábrázoló szellemét. Főlöszleges játék serdülő lányok részére.

Ez a művésznő valahol valamikor megpillantotta az én gömbölyű tar fejemet. S jó műtárgyat talált benne. S le is festette volna nagy kedvvel és türelemmel, ha én tudtam volna »ülni« nagy kedvvel és türelemmel. De kárpótolta magát. Fogott Törtelen egy öreg gulyást, beédesgette műtermébe, megtanította »ülni« s lefestette én helyettem. És az én számomra. Ez az én képem. Azt

* Schlésinger Magda a bájos, ifjú művésznő, Schlésinger Samu történelmi birtokos s vendéglátó és művészetkedvelő derék magyar gazda leánya.

gondolta a művésznő: mindegy az öreg gulyás: öreg politikus. Mindegyik nyájakat terelget. Pedig mégse mindegy. Mert az öreg gulyás nyája szót fogad, még ha bogázzik is. Másként van az öreg politikusnál.

Ott gubbaszt az öreg gulyás aranyos rámában a falon. Napsütötte fekete-barna arcán egygyel sincs több redő, mint a mennyi egy öreg gulyást megillet. Szemeiben még eleven tűz villog, vastag bajusza még ki van fenne keményen. Kalapját már nem vágja félre, de arczát még gondosan borotválja s öreg korára még fogaiból is megtakarított annyit, a mennyi a pörköltöz szükséges.

— Hány éves kend, öreg gulyás?

— Találja el kegyelmed.

— Hatvan.

— Az is voltam valamikor.

— Hetven.

— Az is voltam már régen.

— Nyolczvan.

— Tavaly nyáron találkoztam vele kunt a legelőn. Tehát nyolczvanegy éves az öreg gulyás. Szép kor, szép idő, kivált ha még keményen pödrött bajusz is jár vele.

Mosolyog az öreg. Mosolyában jólelkűség s egyúttal egy kis ravaszság leskelődik ránk. Bámulom a művészt, mikor az arcz színein és vonalain élém tud állítani egy egész lelket, egy egész jellemet a maga ezer indulatával.

A hősnek, az elkeseredettnek, a dühöngőnek, a kaczagónak, az irigynek, a lelkesülőnek, a haldoklónak, a részegnek, a nagy indulatok emberének csak egy

arcza van. Az arczvonások szövetének egyetlen változata élénk állítja azt a jellemet a művész színeinek segélyével. De mit csinál a művész ott, a hol mindennapi egyszerű lelket egymásnak ellenmondó határozott indulatokkal kell egy arcz keretében élénk állítania?

Az öreg gulyás arczán ravaszság van. Tehát lelkében is ravaszság van. Nyolczvan éves életének egész jellemében ott kell lenni a ravaszságnak. Ha ott nem volna: hol vette volna a művész?

Nem az a ravaszság, melyet Csemegi a büntető törvénybe beiktatott. Mely az előtte állót, a vele beszélőt e gondolattal üdvözli: Mid van, a mit elcsaljak tőled? Az öreg gulyás ravaszsága némán szól, de így szól: Hátha nem is oly derék legény kegyelmed, a milyennek első pillanatra látszik? Hátha én nem hiszek el mindjárt mindent, a mit kegyelmed állít? Hátha én jól megnézem azt, a mit meg akarok látni? Hátha én nem azt látom, a mit nézek s nem azt nézem, a mit látok? Hátha nekem nem lesz jó a fapénz? Hátha én nem tartom addig a zsákot, míg meg nem nézem, mi van felöntve a garatra? — Ne félj, meg nem csallak, de ne is bízd el magad, hogy engemet megcsalsz.

Íme az öreg gulyás ravaszsága.

Harczban a születéssel, harczban az étellel, a nyomorúsággal, a betegséggel, harczban az asszony és gyerek éhes gyomrával és meztelen testével, harczban nyolczvan éves korról s öregség súlyával: bizony a vén gulyás régen elpusztult volna ravaszság nélkül. Nagy erő és nagy erény van az ő ravaszságában.

Mert a ravaszság csúnya dolog, ha valakit megejteni készül, de szép dolog, ha megvédi azt, a mit a sors és a rossz ember el akarnak ragadozni. Okosság és kötelesség ilyenkor a neve.

S volt erre a vén gulyásnak alkalma a hosszú életen keresztül.

Íme, most vertek ki eléje egy nyolczhetes borjút. Nem legel az istenadta. Csak áll, csak feltartja a fejét, csak elbődül egyszer-másszor, csak néz arrafelé, a hova a legrövidebb úton visszakívánczik. Anyja tejéhez, melyet most vettek el tőle; kisebb testvérjeihez, kikkel összeszokott; az udvarbeli csatangoláshoz és a szérűskertbeli legelőhöz, mely jobban megfelelt ízlésének. Az öreg gulyás első pillanatra észre veszi, hogy a borjú megugrani készül. Vagy hazafut s ő kap ki miatta, vagy elbódorog s ő ad számot róla. Minő körmönfont ravaszsággal kell a borjú szándékát megelőzni s bojtárt, ebet úgy állítani, hogy mire a borjú érett megfontolás után elkezdené a futást: akkorra útját állják mindenfelől. Mert ha egyszer már megindul: paripa se vágat jobban, mint ő kelme.

Pedig hát ez csak egy rúgott borjú volna, a ki az ő elméjét próbára teszi. Hát még a czeglédi, abonyi, nagy-kőrösi vásárban mennyi okos emberrel kell megtilódnia, míg szűrét, kalapját, dolmányát, csizmáját, minden gönczét beszerzi, tehénkéjét eladja, újat vesz helyette, borját rávallja a mészárosra vagy a pesti zsidóra s asszonynak, gyereknek, lánynak minden vásári dolgát eligazítja?

Asszony! Hejh, az asszony régen ott porlad már a törteli temetőben. Sírhalmát is elegyengette már az idő, fejfája is régen elkorhadt, de az öreg gulyás azért odatalálna még éjszaka is. Nagyon jól emlékszik még örökös nyugvóhelyére, pedig bizony ritkán látja. Virágot se hord oda, a pázsitot se öntözgeti, mindenszentek napján lámpát se gyújt az örök alvó fejéhez, de öreg szíve még nem korhadt el egészen s benne még mindig nyílik a halványuló emlékezetnek szerény kis kakukfű virága. Ezt a virágot nagyon szerette a boldogult s ez nyílik a sírhalma körül is. Tudja jól, mert ha mikor vásárra megy: ott vezet el az út a temető mellett s ha egyszer nem, másszor csak betekint a temetőbe. Dolga ugyan nincs ott, de mégis csak betekint, mintha nógatná valaki.

— Hát aztán jó asszony volt-e az Istenben boldogult?

— Minden vasárnap tisztát adott, gyerekeknek, házi jószágnak gondját viselte, szomszédolni nem volt a kenyere, az ebédet meg pontosan kihozta s míg fiatalok voltunk, el is időzött nálam egy-két óráig minden nap. Most is élne szegény, ha a Berkiné komaasszony virrasztásánál át nem fázott volna. Kolerás idő is járt, ágynak esett, nem is kelt fel többé. Azóta is eszembe jutott egyszer-másszor, hogy az abonyi orvosnak mégis meg kellett volna mutatni, de olyan gyorsan elgyalázta a betegség, hogy nem lehetett kocsira tenni. Így volt biz az! Nyugodjék békével!

— De kegyelmed más menyecskét is meg-meg nézett hamis szemmel.

Az öreg gulyás komoly képet mutat erre a hiába-való beszédre. Nem is felel rá semmit. Az asszony halála után soha se jutott ilyesmi eszébe. A mi pedig valamikor volt, az meg már nagyon régen volt. Még bojtár-gyerek korában volt, mikor a kocséri Jenei Viczát megkedvelte. Szemre való lány volt, csakhogy nagyon pajkos lány volt. Nem ijedt meg a csintalanságtól, maga is csintalan jó kedvű volt. El is vette volna, ha isten úgy rendelte volna. De egyszer az abonyi vásáron két forintos sali-kendőt vásárolt. Idres-bodros széle csak úgy röpködött a karcsú derekán. Nyolcz forint volt a bojtárnak esztendei bére: mit csináljon ő sali-kendős lánnyal? Beszéltek is utóbb a szép Viczáról Kara-Jenőben, a hova feleségül vitték. De az öreg gulyás azóta se látta, nem volt arra járója se neki, se a gulyának.

Pedig hát akkor még volt a gulyának elég mezeje.

Törteltől Abony alá lehetett hajtani. De ez még semmi. A Gerje folyásán három egész nap lehetett terelgetni a gulyát arra napnyugat felé. Híre se volt a tilosnak. A nagy-kőrösiek pedig a város alól Tetétlenig engedhették a juhot, ökröt, csikót legelni. Nem olyan világ volt akkor, mint most. Most a tinó, ha bogárzik, se futhatja ki magát. Sánczba, garádba, tilosba ütközik azonnal. Nem is hiszem, hogy nem én vagyok ezen a vidéken az utolsó gulyás. Hiszen csak lesz még marha azután is, de gulyás már nem lesz többé én utánam.

— Hát ehhez a füstött képhez mit szól kelmed?

— Nem tudom mire vélni ezt a dolgot. A mi jó kisasszonyunk aligha csúffá nem akart engem tenni.

Pedig akár a képre nézek, akár a tükörbe nézek, mind-egy az. Azt mondta, üljek le előtte, majd ő engem lefőst. Gondoltam magamban: engem ugyan nem. De szépen is beszélt, rám is parancsolt, egy-egy pohár bor is járta: no hát Isten neki. Valami kenőcsöket addig kevergetett ide-oda, míg utóbb magamat láttam a táblán. El nem tudtam gondolni, miért tölti az idejét ilyen hiábavalósággal. Hiszen a kertben sétálhatna, kávét is ihatnék ezalatt. Csak azt röstellem, hogy a kopott kalapomban föstött le. Pedig van énnékem jobb kalapom is.

— De kiállítják ám kegyelmed képét Budapesten az urak előtt!

— Hallom. De hiszen én meg nem nézem. Még rám találna ismerni valaki!

A NAGY ÉV APRÓ EMLÉKEI.

Lesz-e még háború? Lesz-e még forradalom? Fölharsan-e még egyszer a függetlenség szilaj szenvedélyének riadója az alföld síkjain, a Duna és Tisza völgyén, Erdély bércei közt s a Bakony rengetegekében? Lesz-e még hős a magyar egykoron? S elszenvedi-e még egyszer a csaták tüztét, hősei bukását s üldöztetésének néma kínjait?

Nem tudom. Az én életemben már nem zúdulnak ránk többé a harc viharai. Több mint félszázad telt el az utolsó szabadságharc óta. Én gyerek észszel, de éber és kíváncsi szemekkel láttam az utolsót. Annak is csak azt a kis részét, mely az ón szülőföldemen folyt le s melyben az én családom s az én véreim és ismerőseim vettek részt. Bizony kis rész volt az. S nem is oly véres és nem is oly irtózatossá, mint Erdélyben és a Bácskában.

És ez is érdekes volt.

Nem külső eseményei miatt. Hiszen én elvégre se

láttam mást, mint Jellasich bevonulását, Roth és Filippovich táborának fegyverletételét s apámnak egy csapat horváttal való csatározását. Mi ez a nagy csatákhoz képest?

De az én családom mindazt átérezte, a mit minden jó magyar átértett akkor a haza egész területén.

A gyász és aggodás keserű napjait, a mikor fegyverünket a bukás fenyegette. A diadal dicsőségének hajnalderűjét, mikor az ellenség megfutamodott. A kétségbeesés sötétségét, mikor északnak számlálhatlan csapatai ránk hömpölyögtek. — S aztán jöttek a szolgaságnak, ez elnyomatásnak, az üldöztetésnek szomorú évei.

Az én kis köröm érzésének és gondolkodásának változatairól akarok néhány kis korrajzban számot adni.

Alakjaim mintha most is előttem állanának.

A kálvinista pap, a ki perbe száll saját istenével is, ha az elhagyná magyar népét.

A cigány, a ki sebesülten jön haza a piskii csatából s világgyőzelmek hírért hozza messze földről.

A hős, a kit szegény öreg német jobbágyok mentenek meg a moóri csatatéren.

A lázadó rác, a ki megbánja fájának bűneit.

A börtönből hazatérő főúr, a kit romba dőlt várában nem vár és nem fogad senki, de a kihez leszáll a felhőből az erdei sas, hogy őt üdvözölje.

A kétségbeesett törvényhozó, a ki kioltja saját életét, de még akkor is rágondol arra a virágra, melyet egykor győzelmes harcz után a csatatéren gyöngéd női kéz nyújtott neki elismerésül.

És még sokan, a kik már nem élnek s a kik mind rokonaim vagy jó ismerőseim és barátaim voltak.

Mindannyinak története nem e könyvben van együtt. De együtt van és együtt lesz összes műveimben.

Bizonyosan akad ifjú lélek, a ki szent gyönyörűséget talál visszaemlékezéseim tarlózatán.

EGY SZILVESZTER-ESTI TÁRSASÁG 1832-BEN.

Az 1832-ik évi országgyűlés az év végére, december 16-ára hivatott össze. Ősi szokás szerint az első három nap gyülekezésre volt szánva, tehát csak 19-én lehetett tartani az első nyilvános ülést. Karácsony ünnepe előtt még két ülés volt és azután a karácsonyi és új évi ünnepek czímén elnapoltatott az országgyűlés 1833-ik évi január hó 10-ig.

Akkor még nem vasúton, nem is gőzhajón, hanem közönséges utazó kocsin vagy forsponton jártak a megyei követ urak az országgyűlésre. A máramarosi, szatmári és temesi követeknek rossz úttal és rossz idővel jó két hét kellett, míg felértek Pozsonyba. Arra tehát a távolabb lakó követek nem is gondolhattak, hogy a húsz napra terjedő szünet alatt egyet haza tekintsenek.

Egyébként se siettek haza. Kedélyes, vidám életet éltek Pozsonyban. Sok követnek ott volt felesége, családja; a barátságos és tömeges vendéglátás, a menynyire a hivatalos szállás engedte, divatban volt. Bor,

kártya és szép asszonyok csevegése jobb multság volt, mint a sárban, hóban, fergegben való utazgatás ide-oda.

Néhány követ összebeszél, hogy együtt töltsék a Szilveszter-estét egyik alkalmas vendéglőben. Különösen Siskovics József baranyai követ és első alispán buzgólkodott egy jó társaság összehívásán. Buzgólkodása sikerre vezetett. Összejöttek Deák Antal, Kölcsey Ferencz, Niczky vasi követ, Sárközy Albert somogyi, Kocsi-Horváth Sámuel veszprémi, Balogh János barsi, Beöthy Ödön bihari követek s még vagy tízen-tizenketten. Sőt a mágnások közül is megjelent az estélyen báró Wesselényi Miklós és báró Perényi Zsigmond. A társaság nagyobb része, mint látszik, nőtlenekből állott.

A vacsora szokott kedélyes, vidám zajjal folyt le. A leghangosabb társalgást természetesen Wesselényi, Beöthy, Balogh János folytatták: az ellenzék legifjabb és leglángolóbb -tagjai.

Deák Antal ült az asztalfőn. Ő komoly, sőt komor volt ez estén és kevés beszédű, mint rendszeren szokott lenni. Nem messze ült tőle Kölcsey, az álmadozó költő és szónok, kit a zajos társalgásban alig vettek észre. Ő ép oly szótalán volt, mint Deák.

Vacsora után nem ültek kártyához, mint a hogy különben a követek általános szokása volt, ha nők nem voltak jelen. Hanem kártya helyett mély politikai eszmecserebe bocsátkoztak és sok reményt, nagy vívmányokat, a haza felvirágzását s nemzetünk megerősödését kötötték az épen most megnyílt országgyűléshez. A társalgás leggyakoribb tárgyai a júliusi forra-

dalom, a felvidéki lázadás és Széchenyi nagy röpirataival valának.

Wesselényi a maga ifjúi tetterejét és elszántságát látta feléledni az újra ébredt nemzetben. Csak Bécscsel kell — monda — megküzdenünk, erre pedig elég erőnk és akaratunk, s a nemzetet nagygyá és boldoggá tesszük, a milyen nem volt Mohács óta.

Beöthy Ödön megjegyzé, hogy van még más ellenség is, nemcsak Bécs. Ez ellenség a főpapság, mely szövetezni fog Bécscsel, egymás ellen uszítja a felekezeteket s a nemzet figyelmét és lelkeségét átkos felekezeti harcban fogja kifárasztani.

Balogh János hozzátette, hogy se Bécs, se a főpapság nem oly veszélyes, mint a mágnások. Ezeket leszorítani, az igazi demokráciát megalapítani s a szabadságot és nemzeti jellemet ez alapon kifejteni.: ez a mi feladatunk.

A három pont közül folyt az élénk eszmecsere. Kölcsey lehunyta ép szemét, Deák Antal néha megsimogatta vastag, lecsüngő bajuszát: úgy hallgatta ez üde szellemek érdekes nyilatkozatait. Végül megszólalt Deák Antal:

— Se Bécstől és az udvartól, se a főpapságtól, se a mágnásoktól nem tartok annyira — úgymond — mint saját gyengeségünktől. Meg tudnánk mi küzdeni mind a hárommal külön is, együttvéve is, ha igazán megakarnánk küzdeni. De én akaratunk komolyságában és kitartásában kételkedem. Sok bennünk a hivalkodás s azok, kiknek elől kell járni, hamar megunják a veze-

tést s vagy nyugalomra térnek, vagy a kormány édes szavaira és kecsgetető ígéreteire elhallgatnak, sőt a nemzet ellen állanak pártot. Ez aggaszt engem.

— Kit sújt ez a vád? — kérde Wesselényi. — A nemzetet-e vagy az országgyűlést?

— Minket, a nemzet választottjait — felelte nyugodtan Deák Antal. — Emlékszem a tíz év előtti nagy alkotmányos küzdelmekre s az 1825-iki országgyűlés dolgaira. Mily nagy reményeket kötöttünk Barthalhoz, Plattyhoz Szerencsyhez, Somssich Pongráczhoz s ma már valamennyien a kormány árnyékába húzódtak és csendes emberek, sőt az udvar igyekezetét támogatják. Vay Ábrahámtól sokat vártam s egy nyomorult grófságért lemondott szép nemzeti szerepéről. Mit gondoltok: ha Nagy Pál, ha Ragályi, Bernáth, Pázmándy, Borsiczky s még néhányan a vezetők közül megadnák magukat az udvarnak: mi lesz akkor nemzetünk ügyéből?

— Itt leszünk mi, — dörgé Wesselényi.

— Mi meg nem ingadozunk, — kiáltá tüzesen Beöthy.

— Elhiszem, mond Deák Antal, hogy titeket és még igen sokat az édes szó és kecsgetető ígéret el nem tántorít, de vajh meg tudtok-e állani az ármány, erőszak, meghurczoltatás és vérpad előtt is s példátokat követni fogja-e majdan a sokaság? Mert héroszok nem tesznek nagygyá nemzetet, hanem csak oly nemzet lesz nagygyá, mely héroszait nemcsak megszüli, hanem azokhoz hű is marad.

Viharos szóváltás következett ez után. Csaknem mindnyájan megegyeztek abban, hogy az udvarnak és kor-

mánynak régi eszközei; ranggal, hivattal, adományokkal szédíteni el a nemzet vezetőit, többé nem lesz sikeres.

A vita hevében Kölcsey oda ment Deák Antalhoz s lassan monda neki:

— Nagyon tisztelt barátom, az én hitem nagyobb mint a tiéd, pedig az én hitem is gyenge.

— Az én gyenge hitemmel — úgymond Deák Antal — nem is szabad nekem itt maradnom. Azért, mihelyt lehet, megyek haza birtokomra, vigyék az ország dolgát az erősebb hitnek, rám mint hű közlegényre mindig bizton számíthattok.

Balogh János felugrott egy székre s férfias szépségének s érczes hangjának egész teljességével kiáltá:

— A fölserkent nemzetet se az erőszak vérebei, se az udvari vesztegetések mérgei, se a kormánynak nemzettagadó ármányai, se saját hitetlenségünk gyöngesége! meg nem rontják többé. Esküdjünk meg barátim, hogy mi kitartók leszünk!

Felkapta poharát; tüze elragadt társaira, mindenki poharához nyúlt, még Deák, még Kölcsey is s lelkesülten fogadták meg, hogy egyetértők és szilárdak lesznek szegény magyar nemzetünk igaz ügyeinek védelmében.

*

*

*

Deák és Kölcsey már negyed év múlva nem voltak az országgyűlésen. Amaz önkényt, emez kényszerítve távozott el, de ők hívek maradtak.

Niczky vasi és Kocsi-Horváth veszprémi követek nemsokára meghunyászkodtak a kormány előtt.

Wesselényi agyonüldözve, Beöthy számkivetésben, báró Perényi bitófán végezte életét.

Balogh János pedig mint remete, elvonulva a Zobor-hegyi kamalduli zárda romjai közé, öregen, koldusán, szeme világától megfosztva, írta egykori jó barátjához, Sembery Imréhez, e levelet:

»Kedves jó régi Barátom.«

»Te jól ismered múltamat minden részleteivel. Jól tudod, hogy én is egyik részese valék ama dicsőségnek, minőt a Nemzet választottjainak osztogat; hiszen Veled egy elvért küzdöttem több éveken át: a hon szabadsága és függetlenségeért.«

»Azonban mi lőn mindennek vége rám nézve? Ősz, kopár homlokomról a babérlevelek mind elhulltak, csillagom elhomályosult, eltűnt; múlt életem rózsáigairól a virágok elfonnyadtak, csak tövisei maradtak . . . Nihil durable sub sole!«

». . . Ha én nem áldoztam, nem vesztettem, nem szenvedtem volna annyit a hazáért; ha a hon méhkasában here lettem volna, ki mitsem dolgozik, csak henyélve élvez: nem panaszkodnám. De isten és a magyar világ tudja, hogy én serdülő korom óta minden lehetemet a haza közügyeinek szenteltem, megtevé, megmozdítva érettük mindent, mit csekély tehetségem engedett.«

»Szerencsétlenül végzett szabadságharcunk után a

természet ösztönét követve, életemet megmentendő, egy istennel s egy köntössel kivándoroltam és midőn tíz évi mesés viszontagságok után a honvágy leírhatatlan kínjaitól üzelve, felsőbb engedelem nélkül visszatértem in laribus paternis, még csak annyit se találtam, a mennyi kis ujjam körme alá férne. Hova lett hátrahagyott, elkobzott vagyonom?» . . .

* * *

Balogh János barátai alamizsnájából élve, nyomorban halt meg.

Azok pedig, kik a hon méhkasában here módra henyélve élveznek: élvezik a föld minden örömeit s élvezeteik tíz éves tartamát országos zajjal jubilálják.

Most már senki sincs életben azok közül, kik 1832-ben a pozsonyi Szilveszter-estén hazájuk javára, a legnemesebb harczra megesküdtek.

A kik megszegették esküjüket: azok boldogultak.

A kik hűk maradtak a haza igaz ügyéhez: azok számúzve, börtönben, koldulva vagy bitófán végezték az életet. De ezeknek utolsó szava is áldás volt az imádott hazára.

Amazok pedig nem áldják, csak élvezik a hazát. De nincs és nem is lesz áldás nevükön, hanem eltemeti őket a feledékenység.

A hősök pedig, a lánglelkek, a koldusok, a bitónak és számúzetésnek áldozatai áldva lesznek örökké — nemzedékről nemzedékre, míg lesz e földön magyar.

S lesz addig, míg ily fiai lesznek.

II.

Az előző sorokban megemlékeztem Balogh Jánosról s érintem életének keserű viszontagságait. Erre nézve Nagy Nepomuk János úr valamely lapban erős bírálatot indít rám. Nem hagyhatom szó nélkül bírálatát.

Egy kis országgyűlési reminiszczenciát akartam én közölni az előző sorokban. A mivel azt bizonyítani, hogy a hatalom és a sors még mindig üldözi azokat, kik szegény nemzetünk igaz ügye mellett elszántan, alku nélkül küzdenek s hogy kényelmes jólétben dobzódnak azok, kik elvük árán s a nép bizalmának kijátszásával a hatalom vak eszközeivé ajánlják fel magukat. Közleményem címe volt: »Egy Szilveszter-esti társaság 1832-ben«.

Ebben szó volt Balogh Jánosról is, a híres bars-megyei ellenzéki követről, a későbbi forradalmi férfiúról, a bujdosóról, az ismét hazatért hazafiról, ki vakon, koldusul, remete módra élt a zoborhegyi, egykor kamalduli zárdában s barátai alamizsnái által is segítve, szegényül halt meg.

Ennyit állítottam s nem többet és nem kevesebbet. Állításomra ily szavakat használni felhatalmazott engem a poézis és a stilisztika s kitűzött célomnak nemesége.

Azonban Nagy Nepomuk János reám támadott s kimondá, hogy állításaim a történeti hűségnek nem felelnek meg, s azon kívül sértők a most élő roko-

nokra is. Czáfolatát alapítja az igazságra és történeti hűségre.

Elismerem, hogy az igazság és történeti hűség mindenkinek felett való s hogy ezeket megsérteni nem jogosít fel se poézis, se stilsztika, se semmiféle czél nemesége. De határozottan állítom, hogy minden szavam teljesen hű a történethez és igazsághoz s hogy Nagy Nepomuk János teljesen téved mindabban, a mit ellenem czáfolatul hoz fel.

Igazságomat Balogh János saját szavaival bizonyítom.

Egy levelében, mely Érsekújvárott 1871 decz. 10-én kelt, valamely egy év előtt történt dologra való hivatkozás után szóról szóra így ír:

»— — Az óta nagy változás történt rajtam, igen is nagy változás, de nem jobbra, hanem rosszabbra, mert akkor csak gyengélkedő szemeim világát jelenleg végkép elvesztve, merő vak lettem.«

»Voltam ugyan a múlt nyár közepén Bécsben a világ-hírű szemorvosnál, dr. Arlnál, ki is szemeimet szorgosan megvizsgálván, egy pontosan használandó szemkenőccsel és azon biztatással bocsátott el magától, hogy rövid idő múlva visszanyerendem szemeim világának legalább is egy jó részét.«

»Azonban ember tervez, isten végez. A szem-mágusz reám nézve arany szavai nem teljesültek, jóslata nem lőn incarnálva és így eddigelé szemeim nemcsak hogy fel nem épültek, de végkép elhomályosultak.«

»No de még engem mindig táplál az az édes remény, hogy még egykor barátaimat és e szép világot meglátandom stb.«

Ez édes remény nem teljesült. Tehát igazságot írtam, midőn a boldogult hazafit vaknak állítám.

* * *

Állítám azt is, hogy barátainak alamizsnái is segítették őt.

Egy levélben egyik barátjához így ír a fentebb érintett dátum alatt:

»Ha emlékezetem nem csal, most folyt le körülbelül egy éve, hogy szíves valál baráti kérelmemre jóltévő jobbotat felém kinyújtani. Fogadd e szívességért már akkor is mélyen érzett, de úgy hiszem, tőled nagylelkűleg elengedett szóbeli köszönetem manifesztációját stb.«

Módomban állana e hű barátot megnevezni s tényét részletesen is közölni, de ő még él és gyöngéd érzelmeit sérteném vele. Hadd maradjon tehát ez és egyéb adatom jegyzeteim közt a későbbi jövendőnek.

Tehát ez az állításom is megfelel a legszorosabb történeti igazságnak.

* * *

Állítám zoborhegyi remeteéletét. Erről ő egy barátjának a következőleg ír:

»Zoboron. Aug. 6. 1870. Kedves jó régi barátom! Elevenen képezem, mikép csodálkozol, midőn tőlem, ki a nagy világtól elvonulva, itt, Zobor hegyén, az egykori kamalduli szerzetesek zárdája romjai közt lézengve éldegélek, e sorokat olvasod; azonban . . . quis contra torrentem?«

Ezek a dicsőült hazafi szavai. S ő valószínűleg jobban ismerte saját helyzetét, mint Nagy Nepomuk János.

*

*

*

Állítám és saját levelével igazolám, hogy javait a hatalom 1849-ben konfiskálta. Ezt az ő levelén kívül, ha ez birtokomban nem volna is, be tudnám Barsmegye levéltárának adataiból bizonyítani. Hogy e javakat rokonai, gyermekei miként vették ki (s jól tették, hogy kivették) — a kormány kezéből: erről semmit se szóltam.

Nem szólok ama magánjogi kérdésről sem, melyet Nagy Nepomuk János fölvet, hogy e javak körül kik voltak az illetékes örökösök s mire alapíták örökjogukat. Ezt vitatni vagy csak érinteni is nem az én feladatom.

A boldogult hazafi rokonait igen is fájdalmasan érintetné, noha őket akkor se sérteném, ha a nálam levő leveleket egész terjedelmükben nyilvánosságra hoznám. S ehhez az általános felfogás szerint s kivált Nagy Nepomuk János támadása után volna is jogom.

Azonban az én jogi felfogásom szigorúbb az általános felfogásnál. Érzem azt, hogy bármily jogosult birtokosa legyek a leveleknek, nincs jogom fájdalmat okozni a hű rokonoknak, kik elvégre kötelességszerűen, de szívesen is segélyezték erejükhöz képest a rég elhunyt kiváló hazafit.

*

*

*

Hanem. Nagy Nepomuk János, ha már oly nagy kedve van a czáfolgathoz, sokkal méltóbb s talán sokkal alaposabb tért találna maga előtt, ha gondosan gyűjtött adatokból sikerülne megczáfolni azt, mit Horváth Mihály állít »Huszonöt év stb.« című történelmi munkájában Balogh Jánosról. Én ismertem koszorús történetírónk ez állítását s ez igazán fájdalmas s ha valótlan, sértő is lehet a hű rokonokra, de én Balogh Jánosról életének nagy tragikuma után más képet alkotam magamnak, mint Horváth Mihály. És magasztos képet, mint előző soraim igazolják. Benne én a hazafiség vértanúját látom. Nem a legnagyobbat, de olyat, a ki mély tiszteletünkre méltó.

*

*

*

Megjegyzem végül, hogy állításaim igazolására hivatkozhatnám Sembery Imrére, az elhunynak nemeslelkű barátjára, ki vele együtt volt már az 1825-iki országgyűlésen. A nálam levő leveleket pedig illetékes férfiaknak szívesen megmutatom.

A KÉPVISELŐI NAPIDÍJ 1848-BAN.

I.

Jegyzeteim közt néhány érdekes dolgot találok a napidíjakról, melyek fölött nemcsak 1848-ban, hanem 1848 előtt is folyt már vita nem egyszer. Folyt az országgyűlésen, de folyt különösen a vármegyéken 1834 óta, a mikor egész komolysággal vitatták a vármegyék nemesi rendéi, hogy az illendőség azt hozná magával, hogy a vármegyék követeit ne a házi pénztárból fizessék, hanem azok fizetését egyedül a nemesség vállalja magára.

Mindenki tudja, hogy a nemes ember adót nem fizetett s a békés idők közterheit nem hordozta. És azt is tudja mindenki, hogy az úgynevezett »házi pénztár« — *domestica* — jobbágyokra és úrbéres telkekre kirótt közadókból telt meg. És végül az sem titok senki előtt, hogy a haladás szabadelvű bajnokai már Széchenyi első irodalmi föllépése óta arra törekedtek, hogy a közteherviselés alkotmányunkba behozassék s a nemesség »szűz vállalai« is viseljék aránylag a közterheket.

A bécsi udvar konokul ellenezte az efféle javítást. Ő minden áron országgyűlési többséget akart a követek tábláján is s arra számított, hogy a »nem adózunk« kecsegtető jelszava alatt a nemesség általában az udvar törekvéseit támogatja, mert hiszen követválasztási joggal csak a nemes ember bírt.

Az ország jobbjai két javaslattal törekedtek a közhelyviselésnek legalább elvét elfogadtatni. Az egyik volt a budapesti lánczhíd építése akként, hogy ennél a nemes ember is köteles legyen hídpénzt fizetni. A másik volt a napidíj kérdése, melynél a politikai tisztesség, sőt egyéni illendőség is azt parancsolta, hogy miután más nem lehetett megyei követ, csak nemes ember, s másnak nem is volt követválasztási joga, csak nemes embernek: tehát a nemes által választott nemes követnek legalább napidíját ne a »szegény adózó nép« fizesse, hanem maga a nemesség. Hiszen egyéb illetményei még így is a jobbágyság és városi polgárság nyakába estek, ezek közterheit növelték.

Minden követ mellé adtak tisztii hivatalsszolgát, úgynevezett megyei katonát. Ennek díszes ruházata, utazási, ételmezési és lakásköltséggel ellátása a jobbágyság filléreiből került ki. És minden követ mellett volt egy íródeák, rendszerint jurátus fiatal ember, kit házi pénztárából szintén a vármegye fizetett. Végül az a város, legtöbbször Pozsony városa, hol az országgyűlés tartott, köteles volt ingyen lakást adni a követeknek s az országgyűlés egyéb tagjainak. E terhet a városi polgárság viselte. E teher pedig nem volt kicsiny.

Lássuk csak a számítást.

A nádor számára kellett ötven szoba. Az ország bírása és a személynök számára külön-külön húsz szoba. Az országgyűlés egyéb tagjai számára külön-külön négy szobás lakás konyhával és fakamarával. A nádornak hat konyha, tíz kamara, három pincze, hat fakamara, tizenkét kocsiszín s negyven lóra való istálló.

Az országgyűlés tagjai közül a távollevők követei nem kaptak ingyen szállást. De a többi mind kapott.

Ezek száma pedig nagy volt.

Az utolsó rendi országgyűlésen volt huszonöt egyházi főrendű, kilencz zászlós úr, harminczkét főispán, százkilenczven világi főrendű, egy horvát főrendű, huszonhárom királyi táblabíró, két horvát táblai követ, harminczöt egyházi követ, százhárom megyei, hét kerületi és hetvenkét szabad királyi városi követ. Mindez összesen vagy ötszáz ember, ugyanannyi külön lakással s a nádori, országbírói és személynöki szobákat is ideszámítva, legalább kétezerkilenczven szobával.

A szoba pedig nem lehetett csak akármilyen. A főlovászmester válogatta meg a lakásokat s minthogy a rossz lakásokért ugyancsak sokat kellett hallania, tehát elég szigorú volt a válogatásban. Az 1848-iki országgyűlés Pozsonyban ugyan nem tartott sokáig s ekkor már mérsékelt lakbért fizettek is a törvényhozók, de már az 1832—36-iki országgyűlés öt éven át tartott 8 el lehet képzelni a pozsonyi jó városatyák keserveit, kiket négy-öt éven át megszokott kényelmes lakásukból ingyen kizavartak. Igaz azonban, hogy a legtöbb főrendű

és sok megyei követ önkényt és szívességből fizetett némi lakbért a magáéból, sokan pedig épen nem vették igénybe a városi polgárok lakásait.

Nos hát a napidíj kérdése a harminczas évektől kezdve a nemesi előjogok megszüntetésének, a rendi alkotmány megifjításának s demokratikus alapon való korszerű átalakításának kérdése volt. A bécsi udvar s az ifjodó magyar nemzet a fölött is vívta azt a harczot, mely a 48-iki törvények meghozatalával végződött.

Kossuth és elvbarátai 1848. márcziusban szerkesztették meg az »országgyűlési követeknek népképviselői alapján választásokról« szülő törvényjavaslatot. Ennek 56. §-a rendeli azt, hogy ezentúl minden követ öt pengő forint napi díjat s negyven pengő forint évi lakbért kapjon az állam pénztárából. Ez óriási fontosságú javaslat a márczius 28., 29. és 30-iki kerületi ülésekben vitatott meg.

Hatalmas vita volt ez. Részletei mind máig nem látták meg a sajtó napvilágát. E vitában a konzervatív udvari párt tagjai szélesebb alapra törekedtek fektetni a választói jogosultságot, mint maga Kossuth. De indokaik se tiszták, se nemesek nem valának. Boszú és demagóg számítás vezette őket.

Nem ide tartozik e vita részleteit ismertetnem. A napidíj kérdése nem támasztott nagyobb vitát. Nem arról volt szó, hogy a napidíj akár behozassék, akár emeltessek. Hiszen a megyei követek túlnyomó részének akkor egyéb illetményen túl hat pengő forint volt napidíjuk. A törvényjavaslat inkább leszállítja az akkori

fizetést. Hanem arról volt szó, hogy ezentúl ne a vármegyék, kerületek és szabad királyi városok külön, hanem az ország kincstárából egyenlően fizessék a napidíjakat.

Ezt ellenezni lehetetlen volt, mert hiszen azon túl nem a megyék mint olyanok küldöttek a követeket. Az alsó tábla márczius 31-én tárgyalta s fogadta el a törvényjavaslatot alig egy óra alatt. A napidíj kérdésében senki fel sem szólalt. Nem, még Somssich és Paczolay sem, a kik pedig a kerületi ülésben ugyancsak kemény harcot folytattak egyéb kérdések fölött Kossuthtal.

A főrendek másként viselték magukat. Negyvenkét beszédet tartottak e kérdésben. Lappangó haragjuknak itt engedték meg az ádáz kitörését a szabadelvűség, magyarság és demokrácia összes vívmányai ellen. De egyúttal nagy tájékozatlanságot is árultak el. Indítványaik sokfélesége bizonyítja ezt.

Az egyik indítványt gróf Zichy József tette. Ő minden napidíjat és szálláspénzt el akart törölni. Őt támogatták a tisztavérű föltétlen aulikusok: báró Bánffy Pál, gróf Széchen Antal, gróf Pálffy József, gróf Forgách Antal, gróf Zichy Henrik mosonyi főispán, gróf Cziráky János, gróf Andrássy György sárosi és Ürményi József tolnai főispán, gróf Barkóczy János és báró Sennyey Pál.

A vita kezdetén gróf Pálffy József azt indítványozta s a mellett bizonykodott, hogy a követek két forint napidíjat kapjanak. E miatt gróf Batthyány Kázmér, de mások is keményen megtámadták. Batthyány azt

mondta, hogy ily napidíj csak béresnek vagy inasnak való. Gróf Pálffy Móricz akként érvelt a két forint mellett, hogy ha a követ vagyonos, akkor öt forintra nem szorul: ha pedig szegény: akkor érje be két forinttal.

A másik indítvány volt gróf Batthyány Kázméré, ki a törvényjavaslat szerinti öt forint napidíj í és négyszáz forint lakbért helyeselte. Még szebben s igazán magas politikai érvekkel támogatta ez indítványt gróf Károlyi György, békési főispán s némi habozás után gróf Teleky László. Ez indítvány mellé sorakoztak: báró Vay Miklós koronaőr, báró Majthényi László barsi s Hertelendy Ignác torontáli és Marczibányi Antal trencsényi főispán is. Utóbbi azt a furcsa módosítást tette, hogy a választók maguk fizessék a képviselő napidíját és lakbérét.

A harmadik indítvány volt ifjú Majláth György baranyai főispáné, ki azt kívánta, hogy az alsó táblát figyelmeztessék a javasolt összeg magas voltára s minden összeg megjelölése nélkül követeljék annak leszállítását. Hozzá csatlakoztak br. Perényi Zsigmond, gróf Pálffy Móricz, gróf Haller Ferencz, báró Wenckheim Béla, gróf Károlyi Lajos nyitrai főispán, báró Majthényi Antal lipcsei főispán, báró Jeszenák János, gróf Péehy Manó, gróf Batthyány Imre főlovászmester s id. Majláth György országbíró.

Egyik-másik szónok kétszer, sőt háromszor is felszólalt s oly hevesen folyt a szóváltás, hogy gróf Batthyány Lajosnak, akkor már megbízott miniszterelnöknek, a főrendek csillapítására föl kellett szólalni.

Alig érhető, hogy oly kiváló szabadelvű férfiak, mint Perényi, Jeszenák, Wenckheim a napidíj eltörlesztését vagy leszállítását javasolhatták. Elvégre is győzött ifj. Majláth György indítványa s ez a következő izenetben közöltetett az alsó táblával:

»A méltóságos főrendek, tekintve más alkotmányos országoknak példáját s a parlamentáris kormányzási rendszernek természetét, legczélszerűbbnek látnák, hogy az országgyűlési követek semmi díjjal se láttassanak el; azon esetre pedig, ha a t. rendek a hazánkban jelenleg fenforgó körülmények közt elfogadhatónak nem tartanak, a napidíjaknak s lakbérnek javaslatba tett mennyiségét — tekintve az országos pénztárra háromlő tehernek tetemesebb voltát — aránylag nagyoknak vélik s ezért lejobb szállíttatni kívánják.«

II.

A főrendek többségének azon terve, hogy a képviselőktől a napidíj elvonassék, mindenesetre feltűnő volt az akkori napokban. Hiszen a megyei, kerületi és horvátországi követek akkor sok egyéb illetményen felül hat pengő forint napidíjat s a városi követek is három-négy-öt pengő forintot kaptak. A távollevők követei nem tekintettek a törvényhozás valódi tagjainak. Kerületi ülésekben nagynéha felszólalt egyik-másik távollevő követ, de nyílt országos ülésben a gyakorlat mind a szót,

mind a szavazatot megvonta tőlük. Ezeknek nem volt napidíjuk. Szabály szerint ezek is húztak valami javadalmat megbízóiktól, melynek mértéke magánalku tárgya volt. Sokan maguk költségén voltak ott, mint például gróf Andrássy Aladár, ki édes anyját özv. gróf Andrássy Károlynét, vagy például Szlávy József, ki gróf Almássy Ernőt képviselte, kik tehát csak jogcímet akartak szerezni arra, hogy az országgyűlésnek tagjai lehessenek. Ezek példája nem vezethette a főrendeket, mert hiszen ezen intézményt a javaslott népképviselési rendszer úgy is örökre eltörölte, valamint eltörölte a királyi tábla tagjainak országgyűlési jelenlétét, a társas káptalanok követküldési jogát s a kir. adományos apátságok közvetlen törvényhozói jogát is. De hiszen ezek se voltak díj nélkül. A székeskáptalanok maguk fizették követjeiket. A királyi tábla tagjai az országos pénztárból rendes fizetésükön felül külön napidíjat húztak. A bakonybéli, dömölki, szentgotthárdi, lekéri, telki, tihanyi és zirczi apátok s a csornai stb. konvent prépostja pedig elég nagy javadalommal bírtak, melynek egyik rendeltetése az alsó táblai személyes jelenlét költségeinek viselése is volt.

Történelmi tény az, hogy a főrendek sem az ősiség megszüntetése, sem az úrbéri szolgálmányok eltörlése, sem a papi tized elejtése miatt akkora s oly keserű vitát nem folytattak, mint a képviselők napidíja miatt. Pedig amott csak maguk a főrendek legalább ezer millió forintnyi értéket vesztek, holott a napidíjaknál veszteségről szó nem lehetett.

Egyébiránt lelkük bensejére nyíltan felhozott indokaik vetnek világot.

Meg kell jegyezmem, hogy márczius 31-én mind gróf Batthyány Imre főlovászmesternél, mind gróf Pálffy Józsefnél a Pálffy-palotában összejött vagy ötven főrendű a törvényjavaslat előzetes megbeszélésére, de mindkét helyen csupán a képviselők napidíjairól volt szó s annak ellenzését mindkét helyen csaknem egyhangúlag megállapították. A csanádi püspök, Lonovics József, csak arra kérte a főrendeket, ne kívánják, hogy e kérdésben a főpapok is felszólaljanak, mert bár ők egyházi tizedeikről nagylelkűen lemondanak, de mégis oly tetemes javadalmuk marad, hogy hozzájuk nem lenne illő a képviselők szerény öt-forintos napidíját ostromolni. Ezt belátták a főrendek is.

Egyik indokuk, melyet főleg báró Bánffy Pál és gróf Pálffy József hangsúlyozott, az volt, hogy az öt forint napidíj s egyáltalán minden napidíj keresetmóddá tenné a képviselőséget, a mit kerülni kell.

Bánffy különösen hangsúlyozá, hogy Erdélyben az erdélyi követek korábban csak öt váltó forint napidíjat kaptak s napidíjuk most is csak hat váltó forint, a mi nem több két frt negyven kr. pengő pénznél, de ő még ezt is sokallja. Lakbérre is elég kétszáz forint, mert ő közvetlen tapasztalásból tudja, hogy Pesten kétszáz forint bér mellett egész esztendőre lehet kapni két-három szobás lakást, ily lakás pedig untig elég egy népképviselőnek.

Gróf Pálffy az országnak nagy terheltetését emlegette. Szerinte háromszázhetvennyolcz követ öt forint napidíj

mellett négy ötszázezer forintba kerülne az országnak, a mi pedig — miként ő vélekedik — aránytalanul nagy kiadás.

Az a felfogás, melynek gróf Zichy József adott kifejezést, mindenesetre eredeti. Ő azt monda, hogy míg a követi utasítás fennállott, addig megengedhető volt a napidíj, mert a követ nem a maga nézetét, hanem választói nézetét tolmácsolta. De most, a mikor az utasítás megszűnik s a követ a maga nézetét képviseli, elégedjék meg a népnek közbizalmával.

Legáltalánosabb volt az a vélemény, hogy képviselőnek csak gazdag ember való, nem pedig szegény ember. Gróf Haller Ferencz kifejti, hogy csak gazdag ember élhet a követi díszhez illőleg, Ürményi József, valamint gróf Pálffy József is nyíltan kijelenté, hogy ha tetszik követnek a szegény ember, adjon neki fizetést az a párt, mely követte megválasztja.

A kérdés ezen részét meglehetősen ledér felfogással érintették.

Báró Perényi Zsigmond s báró Majthényi Antal s különösen (a nem rég elhunyt) gróf Zichy Henrik akkor mosonyi főispán azt a nézetet állították fel, hogy »a népképviselési rendszerrel nem fér össze a képviselők napi díjazása.« Hogy miért nem fér össze? Erre feleletet, okokkal ellátott feleletet adni meg se kísérették. Csak egyszerűen hivatkoztak az angol és francia példára. Gróf Zichy azt monda: ha már behozzuk a parlamentarizmust, tegyük azt egészen, csináljunk tiszta munkát, ne adjunk semmi napidíjat.

Arra az ellenvetésre, hogy a díjazatlan képviselők

majd hivatalok után kapkodnak, azt felelték, hogy aapidíj ezen nem segít; aapidíjas képviselők is hivatalba jutni törekednek.

E nézet minden egyoldalúsága mellett is tartalmas. De akkor még nem jutott a főrendeknek eszébe az, a minek később nem egy példáját láttuk, hogy a hivatalok után való kapkodásnál is rosszabb az üzletek után a kormány segélyével való kapkodás.

De e nézet a mi viszonyaink közt sehogyse képezhetett érvet a parlamentarizmus és népképvisélet ellen. Hiszen 1848 előtt szó se lehetett parlamentarizmusról és népképviseletről, mégis a nemzeti ellenzéknek fölötté sok és kitűnő vezértagját hivattalal sikerült elnémítani. A bécsi udvari kormány ehhez csakugyan jobban értett mint a népképvisélet.

Aapidíj ellen egyéb érvet, mint a melyet érintettem, hiába keres akárki abban a huszonöt-harmincz beszédben, mely a javasolt diurnum ellen elhangzott. Ez érvek pedig nyíltan bebizonyítják, hogy az 1848-ik év márcziusának és áprilisának új korszakkezdő mozgalmas napjaiban ily aránylag kis kérdésnél nem az érvek, legalább nem ezen érvek súlya vezette a főrendek többségének nézetét, hanem egészen más. Vezette a kicsinyes bosszú s a keserűség, melynek érzetét a nagy átalakulások rohamossága keltette föl.

De azért a követek nagy részénél fájdalmas, sőt bosszús visszahatást szült a főrendek e vitája.

Kocsi Sebestyén Gábor, Veszprémmegye már agguló, de mindig szellemes követe a konzervatív táborhoz

tartozott s egyénileg is nyugodt természetű ember volt, nem is gondolt arra, hogy követnek újra megválasztassék s mégis keserűséggel beszélt a főrendek magaviseletéről. Sőt írt is még az napon, 1848. ápril 1-én egy szatirizáló verset, mely kéziratban kézről-kézre járt a követek közt. E gyönge, de azért hangulatára nézve jellemző versecske így hangzik:

A DIURNUM KÉRDÉSÉNEK VITATÁSA.

Ékességes dolog követségbe menni,
 Dicséretre méltó hon atyának lenni.
 Elhagyni az asszonyt és a gazdaságot,
 Boldogítani a népet és országot,
 Négy, ötezer voksnak viselni a képét,
 Követválasztásnak szapora költségét.
 Czivakodni lent a magyar pártossággal,
 Ide fönt pediglen a német ármánynyal.
 Mind ezért ne számíts semmi szánalomra,
 Se ott lenn, se itt fönn semmi jutalomra.
 Diurnumot ne várj, maradj nemes ember,
 Nem vagy te se kocsis, se lovász, se kellner.
 Nézz be a lelkednek kellő közepébe:
 Hazafiságnak ott lakik a bére.
 Gyomroddal ne törődj, ha rád jön az éhség:
 Jóllakhatol azzal, hogy szeret a népség.
 Gyűjtsd össze magadnak a közbizodalmat
 S ha száraz a torkod: azzal üzd el szomjad.
 A mit otthon nyertél, a rendek vivátját,
 Hozd el és ha fázol, fűtsd be azzal kályhád,
 S ha üres a zsebed, a mentéd elfoszlott,
 Jóságod, mint a füst, szanaszéjjel oszlott,
 Gyereked elzüllött, magad elavultál,

S a nép kegyéből is elvégre kibuktál,
 Mindened oda lett, magad földön fekszel;
 Még se ess kétségbe, vigasztalódj ezzel:
 Hogy hiszen megmaradt czinczár, zsidó pénze,
 Mágnás uradalma, német dicsősége!

Bizony ennél hangzatosabb versek is készültek akkor már, de hiszen az öreg Sebestyén Gábor a húszas és harminczas évek verselői s főleg csak országgyűlési verselői közé tartozott.

Egyébiránt nem volt ok e búsongó keserűségre. A főrendek kisebbsége elég erélylyel, sőt eléggé hatalmasan érvelt a napi díjak megszavazása mellett.

Gróf Batthyány Kázmér kifejté, hogy a fukarkodás ily dologban nem illik nemzetünkhöz s hogy háromszázhetvennyolcz független vagyonos ember s alkalmas törvényhozó alig akad, ki díj nélkül követséget vállaljon.

Meglepő érvet alkalmazott gróf Pálffy Móricz. Furcsa lenne — úgymond — hogy míg csak az adómentes nemes ember volt a követ, addig adtunk hat forint napidíjat, most pedig, mikor az adózó nem-nemes is lehetne képviselő: akkor ne adjunk semmi díjat.

Gróf Teleky László nagy politikai indokot hangsúlyozott, azt mondván, hogy az lenne a választói jognak legcsúnyább megszorítása s a cenzusnak legrosszabb neme, ha a választók csupán gazdag embert választhatnának képviselőül.

A békési főispán, gróf Károlyi György, találón jellemzé az angol és francia viszonyokat. Franciaországban — úgymond — nem volt napidíj s a parlament-

ben kétszáz hivatalnok s ugyanannyi hivatalra vágyó volt a képviselő, a parlament tehát mindenben vakon teljesítette a kormány kívánságát. S mi lett az eredmény? Az, hogy a parlamentet szétverték, a királyt elkergették s a képviselőknak nyolcz pengő forint napidíjat szavaztak meg.

Gróf Zay Károly azt monda: »Ha az elmebeli tehetőség s a honszeretet arányban állana a vagyonnal: akkor ő se adna napidíjat, de minthogy gyakorlatilag többnyire megfordítva áll a dolog: ennél fogva megszavazza a napidíjat.«

A főrendek elutasító izenetét ápril negyedikén tartott kerületi ülésében tárgyalta a követek táblája Makkay Sándor krassómegyei követ elnöklete alatt. Nagy kedvetlenség vagy viharos szemrehányás nem nyilvánult a főrendek ellen. A főrendek izenetét nem támogatta ugyan komolyan senki, de nem is érveltek sokat az izenet ellen. A főrendek ellenállásának se sikerétől, se komolyságától senki nem tartott.

Makkay mint elnök kész rezolúciót terjesztett elő, Deák, Sebestyén, gróf Széchenyi, Kossuth csak pár szóval, röviden tettek megjegyzést.

Legélesebb volt Madarász László, kit csak pár héttel előbb küldött fel Somogy megye. Azt monda: úgy látszik, hogy a mint voltak huszasos mágnások, most a főrendek azt akarnák, hogy legyenek »huszasos« követek.

Tudni kell, hogy az 1839-iki országgyűlésen »huszasos« mágnásoknak csúfolták a főrendiház ama szegé-

nyebb mágnástagjait, kiket a kormány behívott s állítólag fizetett azért, hogy a főrendi táblán föltétlenül a kormány nyál szavazzanak.

A vizonüzenet következő lett:

»Az 56. §-ban meghatározott napidíjakat már csak azon tekintetnél fogva is megállapítandóknak vélik a karok és rendek, mivel az országgyűlési képviselőség elvállalását szegényebb sorsú, de értelmi képzettséggel bíró egyénekre nézve lehetetlenné tenni nem akarják, másfelől pedig alkalmat nem kívannak nyújtani arra, hogy a mindennapi szükség aggodalmai közt igen nehezen fentartható függetlenség, mely a törvényhozásnak egyik főkelléke, a megvesztegetésnek áldozatul essék.«

Ezt az ápril 5-iki országos ülésben minden vita, sőt minden szó nélkül fogadták el a követi tábla tagjai.

Ghyczy Kálmán nádori ítélőmester nyomban átvitte a főrendekhez, kik ugyanez napon déli tizenkét órakor megkezdték a tanácskozást.

A napidíjak kérdéséhez nem szólt senki. Ezt ellemezni egyetlen főrendű sem vélte czélszerűnek. Elfogadták szó nélkül.

A ZENDÜLÉS.

Mikor a 48-iki törvényt Pozsonyban meghozták, s különösen az úrbéri szolgálmányokat eltörölték, s a jobbágyságot felszabadították: a nemesség nálunk Veszprémvármegyében is aggodalommal volt eltelve, vájjon a szabadság nem idéz-e elő pórlázadást?

Voltaképen nem az új törvényektől s nem is a szabadságtól félt a mi nemességünk. Hanem még nem volt távol az idő, a mikor Galicziában a kormány által fellázított tudatlan nép rettenetes vérengzést követett el a lengyel nemesek ellen. E vérengzés egyes részleteiről iszonyú színekben, túlozva beszéltek mi nálunk is s itt is eszébe jutott sok embernek, hogy ugyanazon osztrák kormány nálunk is megkísérthetné ugyanazt, a mi oly jól sikerült Galicziában — az ellenzék leolelését vagy megrémítését.

S e fölött annyival többet tűnődtek, mert apám is, ki a zalavármegyei tisztújításokban és követválasztásokban is folyton részt vett, szentül hitte, hogy pél-

dául a Deák Ferencz elleni véres jelenetek, melyeket Forintos vezetett, egyenesen a bécsi kormány pénzéből és sugalmazásából eredtek.

De volt az aggodalomnak másik, igen sajátságos oka is. Akárhogy és akármint történt, nálunk a szegényebb kis nemességnél, melyhez apám is tartozott, a 48-ik év elején sem Kossuth, sem Petőfi nem volt valami nagyon népszerű név. Pedig a mi nemességünk a szabadelvű ellenzékhez tartozott, minden fegyverbíró tagja el is ment honvédnek s később rajongott Kossuthért úgy, mint csak az ország bármely vidékén. Hanem hát kezdetben nem volt ez így.

Különösen Petőfit és Táncsicsot nem szerették. Petőfi-nek az »urak« viszkető nyakáról szóló költeménye s Táncsicsnak kommunisztikus és földosztó iratai közkézen forogtak s bizony e dolgokban a nemes atyafiak nem nagy gyönyörűséget találtak.

De azért mi mezőszentgyörgyiek ott a Mezőföld közepén legkevésbé féltünk.

S bátorságunk oka abban állott, hogy mi volt jobbagyainkat már 1842-től fogva rendesen elvittük a tisztujításokra és követválasztásokra, csak úgy, mintha nemesek lettek volna.

Veszprémvármegyében kisebbségben volt a liberális ellenzék. A bakonyvidéki és mezőföldi nemesség ellen mindig győzött az a nemesség, melyet gróf Eszterházy Károly tolnai főispán, gróf Zichy Domokos veszprémi püspök és a győri püspökség aulikus érdekekben vezetett «s pénzelt. Mi tehát úgy akartunk magunkon segíteni,

hogy a hol lehetett, a szebb, vagyonosabb, értelmesebb jobbágyokat felvettük soraink közé s a tömeges szavazásnál igen jó hasznukat vettük. Csak arra kellett vigyázni, hogy valahogy a kormánypárti nemesség fel ne ismerje őket, mert akkor bizony jaj lett volna ártatlan fejüknek.

A mezőszentgyörgyi jobbágyok között különösen sok volt az ily lappangó nemes szavazat. Öregeink hat éven át együtt mulatva és restaurálva velük, lehetetlennek tartották, hogy most, épen most, mikor a jobbágyság különben is eltöröltetett, épen ezek fellázadjanak s volt földesuraikat és úgyszólván nemes társaikat megrohanják. Becsületes, értelmes és vagyonos magyar emberekről ezt fel nem teheték.

Baj nem is történt, hanem azért valami mégis történt.

Egy szép, napfényes, áprilisi vasárnap reggelen egy nemes atyafi lélekszakadva átizen apámhoz, hogy a nép korcsma előtt, házak előtt, templom előtt gyanúsán csoportosul s különösen apám nevét gyakran emlegeti; vigyázni kell, mert különben baj lehet.

Apám átmegy a nemes atyafihoz s ott megtudja, hogy cselédek hozták a kósza hírt. Apám valami családi tisztviselője volt a nemességnek s a hírre rögtön összehívja a falu házához az összes nemeseket.

Mire ezek összegyülekeztek a falu házánál, akkorra a jobbágyok is összegyűltek a templom előtt. Egyik vezetőjük, a hosszú nyakú Sente Péter, nagy tüzzel magyarázott nekik valamit s gyakran mutogatott a

falu háza felé, hol a nemesség nem ugyan megrettenve, hanem azért egész komolysággal tanácskozott a netaláni összeütközés esélyei felett. Fegyvereik ugyan voltak, de épen arról volt a szó, hogy baj esetén miként lehetne a fegyver használatát elkerülni.

Tanácskozás közben gyakran ki-kimentek a falu háza elé, nézték a csoportosulást s hallgatták az oda vetődő hangokat, A templom a falu házától alig volt kétszáz ölnyire, a hang tehát áthallatszott. De az áthallatszó hangból leginkább apám nevét lehetett kivenni.

Apám elgondolkodott. Végig gondolt a múlt napokon és éveken s keresett valamely esetet, hogy egyik vagy másik jobbágyot mikor, mivel bánthatta meg s esetleg miként haragíthatta magára. Olyan esetet nem talált.

Az ugyan eszébe jutott, hogy Szalay János nevű jobbágyának fülét hosszú fuvar alkalmával gyakran megránczigálta, mert annak az a furcsa szokása volt, hogy úton lovait megitatni nem szerette s a nyomorult pára lovak majd eldőltek a szomjúságtól s gyakran, ha kutat láttak úton vagy útfélen, még a kocsit is készek voltak feldönteni, hogy oda rohanjanak. Egy alkalommal apámat csakugyan fel is döntötték. Ezért és ilyenért szokta fülét megránczigálni. És Szalay János uram szintén a templom előtt, a zendülők közt volt és szintén nagy hangon beszélgetett.

De apám azért nem ijedt meg, sőt inkább azt monda a nemes atyafiaknak, hogy ő egyedül, egy maga oda megy a tömegbe a templom elé; ha az ő nevét emlegetik, ő majd megkérdi, kinek mi baja van vele.

A nemes atyafiak aztán ám segítsék, ha netalán baj lesz.

Az atyafiak istenre és mindenre kérték, ne menjen a tömegbe s utóbb azt is kijelenték, hogy ők ugyan még segítségére sem mennek, nehogy a falu elpusztuljon.

Apám gondolkodott. Java idejebeli, erős férfi volt: Tolna-, Veszprém- és Zala-vármegyében minden restaurációnál gyakorolta jogát tíz év óta; sok ártatlan nemes ember halálát színről-színre látta, a politikai szenvedély sok viharos kitörésének szemtanúja volt: ő csak megmaradt a mellett, hogy elmegy a templom elé, de ő miatta a nemességnek baja ne legyen. Azt az engedményt azonban megadta magának is, a nemes atyafiaknak is, hogy kézi fokosát letette kezéből és pusztá kézzel indult el a »zendülők« felé.

A »zendülők« lehetek vagy háromszázan s midőn látták, hogy apám feléjük megy, valamennyi arra nézett s a tanakodást is abban hagyták.

Apám bátran, de nem kihívólag közelített feléjük, s midőn két lépésre volt már, szokott hangján monda:

— Jó reggelt és jó munkát kívánok atyafiak!

— Adjon isten az úrnak is. — így fogadták el a köszönést egész tiszteességgel.

De azután kiugrott a tömegből saját jobbágya, Szalay János uram s oda állva orra elé, nagy önérzettel elkiáltá:

— Tudja-e az úr, hogy most szabadság van?

— Tudom ám hejh, te nem is tanítasz engem arra.

— Tudja-e az úr, hogy az úr nekem nem parancsol?

— Azt is tudom János, mi kifogásod ellene?

— De hát azt tudja-e az úr, hogy most már akkor itatom meg a lovaimat, mikor nekem tetszik?

— Tudom ám, de azt is látom, hogy te János most is csak olyan bolond ember vagy mint eddig voltál.

— De az már igaz! szólt közbe a hossza nyakú Szente Péter s megfogván Szalay János uram dolmányának gallérját, elhúzta őt apám elől.

De ekkor már hangosan nevetett az egész zendülő tömeg. A nemes atyafiak csak ekkor vettek nyugodt lélegzetet a falu házánál.

Azonban Szenté Péter állt apám elé s komoly erős hangon monda:

— Hanem nekünk van egy szavunk az úrhoz.

— Meghallgatom Szente Péter, mi lesz az?

— Oda adja-e nekünk az úr azt a zászlót békességgel?

— Micsoda zászlót?

— Azt a zászlót, a mi ott van az úrnál az első szobában, a mit Kossuth Lajos küldött, de nem az úrnak, hanem nekünk.

Csakugyan volt a házuknál egy zászló. Gyönyörű fehér atlasz-selyem, vastag aranybetűkkel ráhímezve: »Ipar: Nemzeti Jóllét: Szabadsága Ez a zászló védegyeleti zászló volt, nem is volt benne nemzeti szín több, csakis két boklyója. Ez volt házuknál, mert apám vidéki kis védegyeletet akart alapítani, ezért szerzé a zászlót.

— Hallja kend Szenté Péter, azt a zászlót nem Kossuth Lajos küldte kelméteknek, hanem magam szerettem harmincz ezüst forinton. Mit akarnak azzal a zászlóval?

— Ki akarjuk tüzni a toronyba, mert most szabadság van!

— No ezért odaadom, jöjjenek kendtek velem! Elindult az egész zendülő tömeg. Az öregek komoly arczczal, a fiatalok éltetve Kossuth Lajost és a szabadságot. Oda jöttek udvarunkra, anyámnak egyik-másik fiatal ember kezét is csókolt; néhány percz alatt oda hívták a muzsikus czigányokat s zeneszóval elvitték a zászlót s kitűzték a torony ablakába.

Minő igaz öröme volt ez annak a jó népnek. Hat-hét éves gyermek voltam, de élénken emlékszem e jelenetre.

A. zendülésnek vége lett. Igazi magyar nem tudja azt bántani, a ki őt nem bántotta. Bár volna ridegebb, boszúállóbb, igazi ellenségéhez engesztelhetlenebb!

Azt a zászlót később, a katona-uralom és üldözés éveiben, el kellett dugdosnunk. Idő, nedvesség, penész, csak rongyait hagyta meg.

De e rongyokat, mint becses emléket, kegyelettel őrzöm.

A MI KARÁCSONYUNK 1848-BAN.

Nem történet az, a mit elbeszélék. Nincs abban semmi, a mi ország figyelmére méltó, jövő előtt megörökítésre érdemes. Szerény falusi háznak, szerény magyar családnak ünnepi hangulata az, a mint keresztül tör rajta a véres harcát vívó nemzet jajkiáltása. Mint mikor estalkonyon a nyugovó nap enyhe fényét égő házak piros lángja s fekete füstje zavarja meg.

Sok nem él már azok közül, a kik alkották azt a családot, a kik együtt voltak annak az ünnepnek napjaiban. Régen volt, gyermek voltam akkor, harminczhárom évnek ködös múltján keresztül csak úgy csillog át az emlékezet, mint pislá mécs a messzeségből. Nagy volt az a korszak s én legkisebb emléket is meggyűjtöm magamnak. Még azt is, a mi csak az én családomnak emléke.

Vastag hó, csikorgó hideg, fényes téli nap köszöntött be hozzánk karácsony első ünnepére. Mi gyermekek reggeli után szedtük elő szánkóinkat, hogy megyünk ki a tópartra szánkázni. Apánk nem engedte. »Ma nem szánkáztok gyerekek« — monda.

Templomba kellett mennünk. Az isteni tisztelet kivételesen rövid ideig tartott. Minket még nem eresztettek az úr asztalához, apám pedig az napon nem vette magához az úrvacsorát. Korán haza mentünk.

Zálogos házban laktunk akkor. Az ősi kúria szemközt feküdt, de még nem volt rá ház építve. De gyümölcsöst már alapított rá apám a múlt évben. A kúria közepe szép, fiatal oltoványokkal volt tele.

Alig értünk haza: a szomszédságból átjött hozzánk a községi jegyző. Jó komája volt apámnak s gyakori vendég nálunk. Egykor katonaviselt ember, huszár strázsamester, iskolákat végzett, de azért hatalmasan értett a káromkodáshoz. Gregoricznak hívták, szerb származású volt, sohase tudtam meg, hogy vetődött mi hozzánk, lelkesült híve volt a magyar ügynek; óra számra el tudta szidni a németet s lázadó szerb atyafiai. Mi gyermekek szájtátva hallgattuk.

Most sántított. Midőn szeptember végén Jellasic seregéből egy küldöncz csapatot apám vezetése mellett megsemmisítettek: ő is részt vett a véres összeütközésben s egy horvát golyó fúródott át czombján. Kigyógyult belőle, de kissé sánta maradt. Valami fontos mondani valója lehetett, hogy karácsony első ünnepének délelőttjén is átjött hozzánk.

— Komám, — szólt apámhoz, — az éjjel nem csúfították-e meg a nyulak az oltoványokat?

— Nem tudom, komám, ma még nem néztem meg.

— No hát nézzük meg.

Kimentek a gyümölcsösbe, én utánok. Valószínűleg

azért mentek ki, hogy a háznép ne hallja beszélgetésüket. Rám még akkor természetesen nem hederítettek semmit.

— Komám, — monda a jegyző, — kutya világot érünk. Jön a német, már Gyórnél jár, ma beszélte a pandúr, a ki Veszprémből jött az este. Veszprémben az a hír is jár, hogy az országgyűlés szétfutott, Kossuth pedig elszökött. Nincs már magyar sereg.

Nem volt ez mind igaz. De akkor még a faluvégen se a vasút, se a távírda nem mozgott. Zsidó, cigány, ökörhajtsár, ezek voltak akkor a gyors hírhordók. A hírek pedig támadtak özönnel.

Apám kedélye e napokban mindig a végleteken mozgott. Vagy túlcsapongó reménnyel, vagy szomorú kétségbeeséssel nézte a nemzeti ügy változásait. Most is kezdett már a kétségbeeséshez hajlani, de azért még nem mondott le minden reményről.

— Dehogyan nincs, — felelte, — van még komám magyar sereg, ott van Perczel Mór tábor, útját állja az még Windischgratznek.

— Nem az komám, tudom én azt már jól, beleütött már ebbe az országba, noha tél van, a mennydörgős ménkű.

Így folytatták a beszédet jó darabig. Egyszer aztán azt monda a jegyző:

— Van egy kérésem is komám. Ha majd a horvátok miatt inquizíció jön ellenünk: engemet vesznek legkeményebben, mint afféle katonaviselt ember. Ha sebemet megvizsgálják és kisütik, hogy golyótól kap-

tam, legyen tanú édes komám, hogy én azt a sebet vadászaton kaptam.

— Ha ezzel segíthetünk magunkon: majd meglássuk. De hiszen a vármegye talán nem teszi azt.

— Mit a vármegye? Hát még komám azt gondolja, hogy lesz ebben a mi életünkben vármegye? Hát nem tudja azt komám, hogy császári biztos van a vármegyében és hogy vasas németek kísérték be Veszprémbe? Hajh édes komám, a hová a német beteszi a lábát: nem parancsol ott többé a vármegye.

Apám a fejét csóválta. Azért-e, hogy nem hitte e beszédet, vagy azért, mert elfogta a keserűség. A jegyző újra kezdte a beszélgetést.

— Van-e komám még a háznál Jellasich-proklamáció? A mi nekem volt, azt az asszony már mind elfütötte, most pedig ugyancsak jó lenne, ha volna.

— Talán lesz, de mire lenne az jó?

— Hjah komám, mindenre gondolni kell. Ha ide jön a német, a falu táblájára jó előre kiragasztok egyet s a tanácsasztalra is teszek egynéhányat. így talán majd nem pusztítják el a falut.

Ez volt az a proklamáció, melyet gróf Zichy Eugén-nál megtaláltak, s melyért a gróftot felakasztatta Gförgyey.

Nálunk ebből csomagszámra volt a padláson. Maga Jellasics adta apámnak személyesen.

Az eset úgy történt, mint másutt bővebben elbeszélem, hogy a mikor Jellasich a szomszéd faluban, Lepsényben ütötte fel főhadiszállását, s a mikor a mi falunk is el volt árasztva horvát katonasággal, falunk nemes-

sége apámmal együtt deputációt küldött Jellasichhoz megkérni őt, hogy rablást, gyilkosságot, gyújtogatást ne engedjen meg katonáinak. Jellasich jó hangulatban volt, épen Kossuth Hírlapját olvasta, a küldöttséggel magyar nyelven kedélyesen beszélgetett, megígért mindent s a mennyire katonáinak fegyelmezettsége engedé, ígérte meg is tartotta. De a mikor a küldöttség elbúcsúzott s menni készült, egy nagy köteg proklamációt adott a küldöttségnek, hogy azt vigyék haza s oszszák el a nép között.

E proklamáció apámhoz került, ki annak szétoztását természetesen meg nem engedte. Talán most is van még belőle a padláson.

E proklamációt tartotta a mi jó jegyzőnk erős védbástyának a német haragja ellen.

Miként telt el a nap: arra már nem emlékszem, de hogy miként telt el az este, arra már jól emlékszem.

Sokan jöttek össze nálunk rokonok, jó barátok. Ott volt tanítónk is; lelkes, derék ifjú akkor, — hajlott korú, derék lelkész most. Ő tanított engem írni és olvasni s úgy szerettem, hogy egy-két előadását most is el tudnám mondani csaknem szórul-szóra.

Könyvek vásárlása, szépirodalmi lapok olvasása akkor a mi kis falunkban nem volt divatban. Nem volt még községi könyvtárunk sem s Vörösmarty és Petőfi verseit csak kéziratban olvashattuk. A mi jó tanítónk a legszebb költeményeket leírta annyi példányban, hogy minden előkelőbb háznak jusson egy. Jutott nekünk is. A költemények közt legelső volt Vörösmarty Szózata.

Nekünk gyermekeknek ezt különösen, de a többit is könyv nélkül meg kellett tanulnunk. A kis füzet aztán folyton öregbedett. Midőn vége lett a harcznak, midőn vérbe fojtották a szabadságot és igába verték a nemzetet: jó tanítónk akkor is elhozá a honfibanat titkos költeményeit. Szegény apám nem is igen szerette őket olvasni. Erős, élestedzett, kemény ember volt, lelkét a mindennapi élet gondjai is elfoglalták, de ha e kis kéziratfüzetet kezébe vette s kivált ha elolvasá azt a verset, melynek refrainje ez: »Tánczoljaatok Magyarhon leányi!« mindig mély izgatottság fogta el s könnyei kicsordultak. Akkor nem értettem ezt a dolgot, a pipa-füstnek tulajdonítám, hogy szemeit törölgette. Most már elképzelem, minő érzelem lehetett az, midőn Pestnek hölgyei — vájjon kik lehettek azok? — a vértanúk sírhalmai közt tánczvigalmat tudtak tartani. Ezt a kis füzetet pár évvel ezelőtt megtaláltam korán elhunyt Lajos öcsém iratai közt. Ő, a ki akkor még csecsemő volt, ő mentette meg.

Vacsora után sokáig beszélgettek vendégeink. Beszélgetésük tárgya a nemzeti ügy szomorú bukása volt. 1848 karácsonyán végkép elveszettnek hitték az ügyet túl a Dunán. A ki Windischgrätz herczeg hatalmas hadseregét látta, mely leverte Prágát, leverte Bécset, s mely elől a magyar hadsereg megfutamodott, az lehetetlennek tartá, hogy ennek útját állja valaki. S aztán egyik rémhír a másikat kergette.

Beszélgetés közben tanítónk előszólitott engem, hogy szavaljam el a Szózatot. Kiálltam a pikétre, a beszél-

getők elhallgattak s én kis gyerek módjára el kezdtem hadarni azt a fenséges költeményt.

— Lassan fiam, csak lassan mondd! — szólt hozzám egyik is, másik is.

Midőn azt a versszakot elmondtam: »Az nem lehet, hogy annyi szív — Hiába onta vért — S keservben annyi hű kebel — Szakadt meg a honért«; midőn ezt elvégezem és tovább akartam mondani: egy rokonunk, Kovács Antal ráütött az asztalra, felugrott mellőle s iszonyú hangon rám rivallt:

— Megállj kölyök, ne mond tovább, ne mondd tovább!

Én ijedten elhallgattam s néztem meredt szemekkel, — mit akar velem az a haragos bácsi. Az a haragos bácsi pedig nem akart velem semmit, hanem újra leült az asztalhoz, két kezére hajtá fejét és elkezdett zokogni keserűen. És vele együtt zokogott az egész társaság.

Ez volt a mi karácsonyunk 1848-ban.

Pár nap múlva megtörtént a moóri csata, a hol Perczel tábora megsemmisült. E csatáról csak annyit tudok, hogy az emberek mondták egymásnak aggodalmas arczczal: ni, hogy ide hallszik az ágyúzás! És hogy jobban hallják az ágyúszót, sokan lefeküdtek a földre s fülüket a fagyos göröngyre fektették. Mi gyermekek is ugyanazt tettük utánuk. Úgy tetszett, mintha egy-egy kemény lábdobbanást hallottunk volna a távolból.

Másnap reggel vagy negyven-ötven huszár állott meg falunkban. Lovuk átszakadva, maguk elfáradva, menekülve egész éjjel irtóztató hidegben, melyhez hasonlót

azóta sem értünk. A lovak hófehérek a dértől, az emberek bajuszán és szemöldökén jégcsap és zúzmará.

Württemberg-huszárok valának, a szétvert magyar seregek elszakadt, menekülő foszlányai.

Megálltak és kérdezték: micsoda falu ez s merre járnak ők?

A feleletet megkapták s vele együtt boldog, boldogtalan sietett hozzájuk: hívni be őket, lesegíteni a lóról s vinni nekik meleg és hideg ételt, bort, sültet és kalácsot, maguknak és elfáradt, elgémberedett lovaiknak. Az asszonynépség sírva rajzotta őket körül. Azt hitte, halottaikból támadtak föl, hiszen az a hír járt már, hogy a magyar sereg egy lábíg elveszett.

Első pillanatra apám se ismerte fel a vastag dér alatt az ezredet. Egy öreg, vastag bajuszú legénytől kérdezé:

— Micsoda ezred ez fiam?

— A Württemberg-ezred.

— Hála isten, azt beszéltek már, az egész ezred el van fogva.

A vén huszár komoly szemekkel nézett le a lóról és csendes, nyugodt, kevély hangon azt felelé:

— Nem lehet ezt fölteni a Württemberg-huszárról!

* * *

Sok gyász, sok szomorúság volt abban az időben. De annak az időnek gyásza is fényesebb és szomorúsága is vigasztalóbb volt, mint mostani napjainknak minden dicsősége.

SZILVESZTER REGGELÉN.

Ötszörös erővel jött ránk a büszke ellenség.

Elfoglalta már Sopront, Győrt, Tatát, Pápát, Veszprémet s a Vértesnek és Bakonynak szakadékos völgyén keresztül közelgetett a főváros felé.

A moóri halmokon megállott előtte Perczel Mór, a vakmerő, a rettenthetetlen honvédtábornok.

Volt neki ötezer embere és tizenkét ágyúja s jött ellene huszonkétezer ember és hatvan ágyú. S az ő serege fázott és napok óta hátrált s ellenfele győző volt és büszke. Neki volt hat század lovassága s ellenfelének harmadfél ezrede.

A csatát elveszte, el kellett vesztenie. Ezer honvéd maradt holtan és sebesülten a sziklává fagyott havon.

Oly nagy volt az ellenfél túlereje, hogy elfoghatta volna az egész honvédtábort a visszavonulásnál.

*

*

*

Mikor a visszavonulás megkezdődött: az utóseregnek egy csapatban állott Moórtól észak felé pár század huszár. Fiatal főhadnagy volt a parancsnoka.

A főhadnagynak Kun Béla volt neve.

Tizennyolcz éves volt. Egész gyermek, még bajusza se pelyhedzett. Fia a veszprémi alispánnak.

A csata előtti éjszakán Moórott egy Schmidt nevű svábnál volt elszállásolva. Az öreg sváb asszony egész este fejét czirógatta, meleg étellel etette-itatta, édes fiának nevezte s tízszer kicsordultak könnyei, midőn arra gondolt, hogy ez a gyermek már katona s hogy még csatába is kell neki menni, a hol baj érheti. A szegény sváb jobbágyasszony el nem gondolhatta, hogy oly nagy úr, mint egy alispán, hogy nézhette el gyöngé fiának katonává lettét.

— Így parancsolta az ország — monda a főhadnagy a sváb asszonynak.

— Oh édes istenem, már hogy parancsolhatna az ország egy alispánnak!

Egész éjjel nem aludt a sváb asszony. Csak ott virasztott a gyermek fejénél és sírva fakadt, ha elgondolá, hogy tud ez oly nyugodtan aludni.

Reggel csatára készültek.

A sváb asszony sehogyse akarta eresztetni a gyermeket. Kérte, biztatta, hogy maradjon nála, elrejtí a szénás pajtába a csata elől s másnap elviszi haza Veszprémbe édes anyjához.

A gyermek nevetett e nagy jóindulaton. Hanem azért mielőtt lovára ült volna, megcsókolta az öreg sváb asszonyt.

— Estére visszajövök, — szolt s kiugratott legényeihez.

Elmondtam másutt már egyszer a fiu történetét. Csak röviden ismétlem most. Csak föltámadásának csodáját beszélem el.

Ez a főhadnagy volt a csata után ama alig pár száz huszárnak parancsnoka. Fölebbvalói már akkor itt-ott elhullottak.

Legényeivel félre állott az útból egy kissé emelkedett helyre, hogy a honvéd menekülhessen a város felé. Az ellenség nagy gyorsasággal fejté ki lovasságát az üldözésre.

A gyermek sasszemekkel nézte a naptól és hótól csillogó levegőn át az ellenség mozdulatait. S észre vette, a mint egy egész ezred vasas fejlődött ki széles hadsorra, üldözni, bekeríteni és elfogni a menekülő honvédsereget.

— Fiaim, — szólt huszárjaihoz, — ezt a vasas ezredet nekünk fel kell tartóztatnunk.

Az ezred állott ezer jó katonából s a huszárok lehetek tán másfélszázan.

Egy vén huszár megcsóválta fejét.

— Főhadnagy uram, mi ezzel a sereggel meg nem ütközhetünk.

E pillanatban jött oda a vezér futárja azzal a rendelettel, hogy a huszárok utolsó emberig fedezzék a visszavonulást s állják meg a tért, különben elvész minden.

A gyermek legényei előtt megállott s kardjával a közlő ellenségre mutatott.

— Hallottátok fiaim a parancsolatot, itt most meg kell halnunk. Előre!

A huszárok nem mozdultak. Bolondság volna az. Már zúgott felénk az ellenséges lovasság tömegének rettentő robogása.

A gyermek elhalványodott. Pisztolyát kirántá, belelőtt a huszárok sorába s azután elhajítá kezéből. S harsány hangon rivallta hozzájuk:

— No hát én majd megmutatom, hogy kell meghalni.

Baljával összerántá a kantárszárat és sarkantyúit belevágta a ló oldalába, villogó karddal, mint a vihar rohant neki az ellenségnek.

Kiválasztá az ezredparancsnokot. Gróf Schaaffgotsche volt az, vitéz katona, termetre óriás, oldalán és háta mögött a győzedelmes ezred. S szemben vele egyetlen huszár s az is gyermek.

Az összecsapás egy szempillantásig tartott. A gyermek kardja ketté hasítá az óriás ezredparancsnoknak sisakját és koponyáját. Holtan esett le lováról.

A huszárok megmerevedve nézték e jelenetet a távolból. De most a düh, a szégyen, a hősi kötelesség föltámadt bennük s vadállat böszült haragjával ordítva rohantak neki a vasas ezrednek. Hogy megmentésük a gyermeket, az ő főhadnagyukat.

Késő volt.

A gyermek és lova száz kardcsapás alatt esett össze egy halommá. S keresztül robogott rajta az egész ezred.

A huszárok közül elesett vagy száz. Csak hatvan-kettő menekült meg. Valamennyi: sebbel.

S midőn a csatának vége lett, gróf Schaaffgotsche holttestéhez oda ment egy hű szolgája és sírva fakadva

holt ura fölött, midőn e mellett meglátta a gyermeket, kirántá pisztolyát s a gyermek mellébe lőtt.

— Ez a kutya ölte meg — szólt — az én uramat.

A gyermek nem hallotta e szót s nem érezte a lövést. Piros vére rózsákat festett a fehér hóra.

*

*

*

Schmidt, a vén sváb és felesége kiálltak az utezaajtóba s ott lesték-várták, mikor jön már a fiatal huszár, az ő vendégjük.

Előttük menekült el az egész tábor, gyalogosok, tüzerek, lovasok, az egész táborkar, maga a vezér is. Az ő vendégjük nem jött.

A sváb asszony sírva kérdezett meg minden futó honvédet, hova lett a veszprémi alispán fia.

Nem felelt neki egy se.

Utóbb menekültek a huszárok is. Egy, kettő, egymás után, véresen, foszlott ruhával, szakadozottan.

A sváb asszony ezeknél is a gyermek után rimánkodott. Egy huszár meghallotta s kardjával a város vége felé mutatott a csatatérre.

A sváb asszony sietve indult meg, hogy fölkeresse a gyermeket. Alig ért a város közepére, már a vasas ezred jött rá szemközt tömegben, győzve, trombitahang rivallgása mellett.

Csak megállt a sváb asszony, mint a sóbálvány. Ezek közt nem lesz már az ő vendége.

Haza tántorgott. Nyugtát nem talált. Egyszer sírt, másszor imádkozott. Hogy az a gyerek meghalt volna,

el nem hitte. Bizonyosan elbújt, valahol a hóban rejtőzik, bizonyosan meghűl, megbetegszik, fel kell azt keresni.

Mikor bealkonyodott, a két öreg kiment a város végére s elment a csatatérre. Megnéztek minden holtat, a gyermeket nem találták. A csikorgó hidegben mentek tovább, lámpát is gyújtva, pedig a hó is, a hold is világított, a csillagok is fénylettek. Végre két holtat találtak egymás mellett. Az asszony rögtön megismerte, hogy az ő vendégje az egyik.

De még akkor se hitte, hogy meghalt.

Férjét rögtön visszaküldte emberekért és ágybéliért. Ő maga addig melengette, ápolgatta, siratgatta.

Haza vitték s levetkőztették a meleg szobában. Irtóztató volt arra ránézni. Az a gyöngye termet hogy össze volt zúzva, az a gyermekarcz hogy össze volt vágva!

De a meleg szobában vérezni kezdettek a sebek. Orvost hívtak rögtön s az bekötözte a sebeket.

Kiint az irtóztatos hidegben elfagytak a sebek ajkai. Ezért nem vérzett el a gyermek.

A sváb asszony kezén magához jött s szemeit felnyitotta épen Szilveszter reggelén.

*

*

*

Tavasza felgyógyult. Kardot többé kezébe fogni nem tudott, de azért végig harczolta a függetlenség harczát.

Tizenöt esztendő múlva jöhetett haza Olaszországból s első útja volt a vén svábot és feleségét fölkeresni.

Azok már akkor rég porladoztak fönt a dombon, a temetőben. Még sírjukat se találta meg.

HÚSVÉTI ÜNNEP 1849-BEN.

1849-ben húsvétkor apámmal nem mentünk atyafilátogatóba sehova, a 49-iki húsvétot tehát otthon vártuk, otthon ünnepeltük, hogy a messze földről látogató rokonok otthon találjanak.

Jöttek is nem egy vidékről. Szilasról a Kenessey, Boda, Laszly, Várady családokból többen, Vasmegyéből Záborszky, Komárommegyéből Takó, Somogyból Hodossy, Zalából Újhelyi. Megtelt a ház. Közel rokon, osztályos atyafi, kis- és közép-nemes nemzetség maradéka, szegényebb és gazdagabb vegyesen.

Azután a helybeli atyafiság. Az én falum nemessége két részből állott. A nemesség kétharmada volt az öreg-Tész, egyharmada volt az aprórész. Az öregrészen voltak a nagyobb birtokosok, szám szerint kevesebben; az aprórészen voltak a kisebb birtokosok, szám szerint többen. Az aprórésziek közt már voltak katolikusok is majdnem feles számmal. Valamikor egy család volt mind a két rész, mert egy ős birtokán osztozott.

Apám az öregrésznek volt inspektora. Azonkívül a negyvenes évek nagy megyei harcaiban a Deák—Kossuth-párti mezőföldi nemességnek gazdája. Mai napság az efféle hivatalt háznagynak vagy minek neveznék. Fize-téssel nem járt, hanem munkával, felelősséggel annál inkább. Ha pedig a pecsovicsokkal össze kellett verekedni: az ellentábornak abban tellett legnagyobb gyönyörűsége, ha a háznagyot agyonüthette. Apámmal ugyan ez nem történt meg, de egy vagy két alkalommal nem is volt messze tőle.

No de mindez most nem tartozik ide. A húsvéti ünnepre természetesen a helyben lakó nemes atyafiak is átjöttek, ki az első, ki a második ünnepen, ki ebédre, ki vacsorára.

Nagy társaság volt együtt. Alvásról nem igen lehetett szó, pedig se a kártya, se a cigány nem szólt. A forradalmi események elbeszélése elég ok volt arra, hogy az urak egy pár éjjelen át hajnalig eltöltsék az időt jó balatonfüredi bor és pipaszó mellett.

Apám nemzetőri főhadnagy is volt, vagy talán százados is, harczban is állott, ellenséget is pusztított, de ezzel nem dicsekedett, sőt inkább nagyon is nyomta ez eset a lelkét.

Becsületes és nyílt volt a harcz. Fegyverrel álltak szemben. A horvátok tizenhatszáz, apám tizenötöd magával. A horvát elesett mind, apám csapatjából is súlyos sebet kaptak ketten. Szemrehányást ő maga ebből magának nem csinálhatott.

Hanem csinálhatott az osztrák.

Windischgrätz még Budán volt. A túladunai váro-

sokban és megyékben még mindenütt az osztrák parancsolt. A Tisza és Pest körüli harczok híre csak nagyon szakadozottan érkezett hozzánk. A komárommegyei atyafi tudta, hogy Komárom még körül van véve. A somogy-megyei atyafi tudta, hogy a horvátok ott a Dráva körül ugyancsak fenekednek. A vasmegyei atyafi pedig szentül állította, hogy minden harcz hiábavaló, eltipor bennünket a német előbb-utóbb. Sőt már el is tiport.

Valami nagy lelkesülés nem volt a társaságban. Valami nagy bizalommal senki se volt a nemzet véggyőzedelméhez.

Apám a vérmes emberek közé tartozott. Mikor Jellasich Pákozdtól elfutott, akkor azt hitte, hogy leverjük az egész világot. Mikor pedig elveszett a moóri csata s Windischgratz elfoglalta Budát, akkor meg azt mondta: jó éjszakát!

Ha pedig végkép győz a német: akkor a tizennyolcz horvát katona bőrét rajta fogják keresni s annyit tudott a számtanból, hogy tizennyolcz katona bőréért egy ember bőre még nem is lesz igen sok. S ismerte annyira az osztrákot is, hogy az nem fogja mentő körülménynek tekinteni, hogy az a tizennyolcz katona ellenségként jött ránk, mi pedig csak a hazát és az alkotmányt védtük.

Mert hiszen épen csak az volt a baj, hogy a hazát és az alkotmányt védtük.

Máskor húsvéti szent ünnepen délelőtt az egész család az összes vendégekkel együtt elment a szentegyházba s részesült az úrvacsorában is. Délután az ólak,

lovak, ökrök, egyéb lábas jószág s a vetések megtekintése vette el az időt. Mivel mással mulassa magát ötven-száz-kétszáz holdas ember?

Most ez mind elmaradt. Templomnál, vetésnél, lábas jószágnál fontosabb volt az ország ügye. Ezt kellett tárgyalni.

De bár a hangulat vidám nem volt: azért akadt vidám adoma is.

A moóri csata után Perczel Mórtól azt kérdezte Csapó József fehérmegyei alispán:

— El kellett ezt a csatát veszteni barátom?

— El bizony pajtás! Ha a határhoz ily közel verjük meg a németet, mindjárt hazafut. De ha becsalogatjuk az ország közepébe: onnan egy se menekül.

Ez már világos!

Mikor a piskii hídtól visszaverték az osztrákokat, akkor báró Kemény Farkas azt mondta Bemnek:

— Tudja-e tábornok, mit fogunk most csinálni?

— Mit?

— Új mappát csinálunk Európának.

Ez már önbizalom!

Mikor Windischgrätz jött ellenünk, jobb szárnya Pápán vonult keresztül és egy Hännel nevű őrnagy Bezerédy Ferencz jószágigazgatónál volt elszállásolva. Ebéd alatt az őrnagy egyebet se tett, csak a honvédsereget gyalázta.

— Egy becsületes csatában se lehet megverni ezt a nyúllábú sereget. Csak fut, csak fut, sehol meg nem áll.

Darabig csak hallgatta az öreg Bezerédy ezt a gyalázó beszédet. Nagy pecsovics volt, de jó magyar. Egyszer aztán nagyot ütött öklével az asztalra s oda kiált a németnek:

— Addig imádkozzál az istenhez német, míg a magyar meg nem áll, mert ha egyszer meg talál állni: no hiszen futsz te majd vissza lelked szakadtáig.

Mind felugráltak a német tisztok erre a szóra s kardjuk után kapkodtak, hogy az öreg házi gazdát összekaszabolják. Az pedig fölemelte poharát s kegyetlen humorral oda szólt:

— Hanem a mikor majd retirálnak az urak: Pápát akkor is útba ejtsék s vendégeimül akkor még szívebben látom az urakat.

Búfelejtőül ilyen adomák röpködtek az asztal körül.

Két váratlan vendége is jött apámnak ezen a húsvéti ünnepen.

Az egyik a mi cigányunk volt. Apámnak hazátlan zsellérje. Jónás Ferkó volt a neve. Apám után én örököltém. Most halt meg, alig egy éve, mint nyolczvan éves öreg nyugdíjas honvéd.

Befolyást gyakorolt az én életemre is. A pápai fiatal diák mindenféle ostobaságot meg akart tanulni az én időmben. A mindenféle tantárgy mellett még rajz, festés, nyelvek, ének, zene, falábon járás s más egyéb. Nos hát én a gordonkához láttam. Vettem egy akkora fekete színű gordonkát, nagyobb volt, mint magam. Tudtam is már rajta a bandában néhány jó magyar dalt kísérni. Kálmán Farkas barátom és zenetudós társam oktattatott.

De a Ferkó cigányunk is gordonkás volt s egyszer vakációkor egy lakodalomra elkérte tőlem a gordonkát egy éjszakára. Odaadtam szívesen.

Másnap hetvenhét darabban hozta haza egy zsebkendőbe kötve. Lakodalom után a cigányok összeveszték az osztozásnál s a Ferkó az én gordonkámmal agyonvert valami öt cigányt és ugyanannyi hegedűt. Persze, hogy egy cigánynak és hegedűnek se lett utóbb semmi baja, de az én gordonkámnak nem akadt szabója, a ki összevarrja. Újat venni nem volt kedvem s így az én zeneművész pályámnak félben kellett szakadnia örökre.

Nos hát a Ferkó cigány épen húsvétra jött haza. Ott volt a piskii harcznál s egy napon nagyon megszomjult. A víz be volt fagyva keményen. Mit csináljon már most?

— Igyál havat.

— Vízet se örömet.

De nagyon szomjas volt, lement tehát a piskii híd mellé a jeget beverni és sapkája segélyével vizet inni.

A dolog nem lett volna nehéz, csak az a kellemetlenség járt vele, hogy az osztrákok célba lövöldöztek arra, a ki lement a mederbe jeget törni, vizet inni. Ferkó ugyan kiállt valami huszonöt lövést, de egy golyó mégis összetörte puskaagyát is, a balkarját is.

Mikor kigyógyult, mint harczképtelen sebesült hazajött s épen húsvétra jelentkezett apámnál. Nagy szíves üdvözléssel fogadták s ezer kérdést intéztek hozzá: Mi újság ott a Dunán túl, Tiszán túl, Királyhágón túl?

Elmondta, hogy Bem generális mind agyon verte már az osztrákot, oláht, muszkát, szász, — hírmondót se hagyott belőlük, most százezer emberrel Pestnek jön, hogy Windischgratzet háta tarisznyába tegye. Ő ott hagyta el Debreczennél, a hol Bem generális épen kifogatott és abrakoltatott.

Ez már jó hír volt, akár hitték, akár nem.

Jött azonban egy másik váratlan vendég is. Ez egy Tomics nevű rácz volt valahonnan Kalocsa vagy Baja vidékéről.

Őseim Ráczevéből származnak, nagy rokonságom pedig Dunaszentgyörgyön bír a Duna mellett. Ez a körülmény hozta magával, hogy nagyapám idejében még családom egy csomó rácz családdal ismeretségben állott. Ilyen volt a Tomics család is Budán, Pest- és Bácsmegyében. Ez a látogató ugyan apámat nem ismerte, de Dunaszentgyörgyön ismerte a rokonságot s annak ajánlatára egész bátran hozzánk szállott. Útja volt felénk; abban az időben a ráczokat nagyon könnyen agyonverhették a mi vidékünkön, mert kegyetlenkedésük rossz hírbe hozta őket, kapva-kapott tehát az alkalmon, hogy nálunk éjszakára biztos menhelyet találjon.

Ez a Tómic épen Szent-Tamáson volt, mikor ott az erődöket Perczel Mór ostrommal elfoglalta. Ötven év előtt ápril nyolczadikára esett húsvét s ekkorra épen hozzánk ért el.

Ez azután jó híreket hozott.

— Elvesztünk mi szerbek — úgymond — egészen Zsivány volt az, a ki minket a magyarok ellen felbúj-

toogatott. Nem bírunk mi azokkal. Én magam láttam őket, a mikor a mi sánczainkat bevették. Nem is emberek voltak, hanem ördögök. Most aztán itt vagyunk. Egy sógoromat Perczel generális Deszpot-Szentivánon saját kapujára akasztatta fel, pedig pap volt a szegény. Ott Szent-Tamásnál leöltek tízezer szerbet, magam is alig menekültem. Most pedig kihajtanak bennünket egész Bácskából és Bánátból. Istentelenség az, a mit a német mivelünk kezdett. Én magam is szerb vagyok, de kimondom nyíltan, hogy én ezentúl a magyarsággal tartok.

Könnyei hullottak a rácznak, míg ezt hosszan, részletesen elbeszélte.

De a rokonok húsvéti társaságát ott apám házánál ez a Tomics úgy felvillanyozta, hogy mindenki poharat emelt s harsányon kiáltott éljent Tómicra és a magyar-szerb békességre.

Erre még jobban elérzékenyedett a vad rácz.

— Hej az isten áldjon meg benneteket jó urak, egy unokatestvérem halt meg Esztergomban mag nélkül, oda igyekszem. De én azt hittem, hogy útközben mégis csak agyonvernek a magyarok valahol. És ime milyen jó szívvel fogadnak.

De bizony nem verték agyon.

Még az örökségét is biztosíthatta Esztergomban s visszajövet is ellátogatott hozzánk. Egy csomó pénzt is vitt magával.

Hogy e miatt aztán otthon nem verték-e agyon, ezt már csakugyan nem tudom.

A következő évben apám engem felhozott Budára s a szerb nyelvet megtanulni ennek a Tomicsnak egy rokonához, Tomics nevű gazdag szűcshöz adott. Tanított is engem lelkiismeretesen s nagy szeretettel.

Ott volt háza a Gellérthegy alatt, nem messze a Sárosfürdőtől. Óriási pinczeraktára volt a hegy alatt. S ebben ötvenháromezer új ködmen egy rakáson. Sohase születik többé ember a föld kerekén, a ki egy csopron lásson ennyi ködment.

A Tómic házának ma már nyoma sincs. Családja is kihalt végképen. De kihalt az én szerb tudományom is. Egy aszú bodzafabokor él ott, a hol egykor szerbül tanultam, de tudományomból is csak egy szó maradt meg. Ez a szó: zbogom.

Magyarul azt teszi: isten velünk!

A MI PÜNKÖSDÜNK 1849-BEN

Jött a muszka. Régóta szállongott már a hír, hogy jön a muszka ellenünk. Hitte, a ki hitte. A pecsovicsook szentül hitték, az aggódó hazafiak mindig félték tőle, a vérmes hazafiak mindig tagadták, a rajongó hazafiak pedig egyenesen várták. Hadd jöjjön a muszka: agyonverjük azt is, mint az osztrákot. Nem is rajtuk múlt, hogy nem úgy történt.

Apám az aggódó hazafiak közé tartozott. Egy csomó horvát-osztrák katona halála nyomta a lelkét. Ha jön a muszka: hátha számon kérik. Becsületes harcban győzte le őket, de hát az osztrák mikor ismerte el a mi harcunkat becsületes harcznak?

Pünkösd szombatján bement Veszprémbe, a megye székhelyére, megkérdezni az alispántól, Szentkirályszabadjai Bosos Istvántól, hogy csakugyan jön-e hát a muszka?

Az alispán mutatja a nyomtatott manifesztumot, mely május 12-én kelt. Ebben a vérengző Schwarzenberg

osztrák miniszter ily szavakat ad Ferencz József uralkodó szájába:

»Egyesült velünk fenséges szövetséges társunk, az orosz czár ő felsége.«

»Az ő hadi seregei a mi kívánságunkra és velünk tökéletes egyetértésben jelennek meg Magyarországon.«

»Ne tekintsétek azokat hazátok ellenségeinek, ők királytoknak barátai.«

Apám egy példányt zsebjébe tett s hajtott haza egyenesen.

Még azon az estén összehívta a nemességet s megmutatta a Manifesztumot.

Tehát jön a muszka.

Négy-öt nappal azelőtt égi öröm tombolt a honfellekben, hogy bevettük Budavárát.

* * *

A nemesség gyűlésére meghívta a lelkészt is, Bózsa Lászlót. Kemény hazafit s fegyvertársát a harcban. Szigorú, komoly arccal hallgatta a lelkész apám jelentését s olvasta el a császári Manifesztumot. Akkor ő szólt:

— Most pedig urak, én adom elő jelentésemet. Én is megkaptam egyházi főlebbvalómtól a mai napon a nemzeti kormány utasítását Debreczenből.

»Hogy a holnapi naptól kezdve minden ünnepnapon és minden csütörtöki napon egyházi könyörgést bocsásunk az egek urához.*

»Hogy a jövő hónap hatodik napján szent böjtöt tartunk; ételtől, italtól óvakodjunk.«

»Hogy naponként kétszer minden templomban minden harang megszólaljon!«

»Hogy fölkeljen és fegyvert fogjon a magyar nemzet.«

»Hogy a lelkész oda menjen a nép közé s papi öltözetében a népet a halált szenvedett Megváltó nevében hősi harczra buzdítsa.«

— Így szól, nemes urak, az utasítás. És itt van az imádság is, melyet a vallási és közoktatási miniszter küldött, hogy ekként imádkozzunk.

A nemes urak közül senki se szólt. Utóbb apám szólt a papnak:

— Talán olvasná fel komám uram azt az imádságot. A pap felolvasta.

Ott volt a nemesség közt Bárdossy József is, mező-szentgyörgyi nemes, birtokos, de katolikus vallású. Sógora a fehérvári püspöknek. A mint az imádság felolvasása bevégeződött, a szakállába dörmögte e szavakat:

— No püspök-sógor, most az egyszer megtérdellek, most nem szabadulsz.

Többen nevetni kezdtek a furcsa eszű öreg nemes bolond megjegyzésén. De elmúlt a nevetés, a mint a pap, Bózsa László kemény képpel közbe szólt:

— Én mindent megteszek, a mit az én nemzetem kormánya parancsol, de ezt az imádságot a holnapi szent ünnepen megtoldom a magam imádságával.

Derűs szép nyári nap volt nálunk ötven év előtt Pünkösöd napja. Ragyogott ránk a napsugár, mint istennek szerelme. Mindenki ott volt az úrnak szentegyházában, még a beteg is. Én is ott voltam az iskolás gyerekekkel mint köztük való.

A pap a hazáról tartott szent beszédet. Dicső múlt-ról, dicső jövődőről, sok kegyetlen ellenségről, sok nagy szenvedésről. Azután elmondta: jön a muszka. Azután elmondta, mit rendel a nemzetnek kormánya. Azután elmondta a szent imádságot, a melyet küldtek Debreczenből. Utolsó pontja így szólt;

»Isten, ki a jóságnak és igazságnak istene vagy, ki a jókat kegyelmeiddel tetézvén, a bűnösöknek is kész vagy megbocsátani, ha hozzád folyamodnak, hallgasd meg fohászunkat, hallgasd meg könyörgésünket! Mentsd meg hazánkat a vad ellenségtől, áldd meg, mint eddig megáldád, fegyvereinket győzelemmel, hogy messze űzvén őket hazánk határaiból, szelíd béke boldogító kebelén áldjuk és magasztaljuk szent nevedet. — Hallgass meg atyánk, mindenható szent istenünk, a te szent fiad, a mi urunk Jézus Krisztus által! Ámen!«

E szavakat lassú hangon, majdnem zokogó hangon mondotta el a pap.

Akkor egy perczig elnémult, lehajtotta fejét s imára kulcsolt két kezét rátette a szent-írásra.

De fölkapta fejét azonnal, belenézett mereven az égbe s imára kulcsolt két kezét magasra emelte. Hangja zúgott, dörgött, harsogott, a mikor szólni kezdett;

— Isten, ki örökkévaló vagy és mindenható vagy,

hallgasd meg most az én imádságomat is. Lelkem keserűségéből és tisztaságából fohászokodok hozzád én is. A te bölcs akaratod a te szent igédnek szolgájává tett engem. Méltatlan szolgád vagyok, mert ki is lehetne méltó a te szent igédhez? De azért híven törekedtem teljesíteni parancsodat Uram és Istenem. Dicsőségedet hirdettem minden időben s elvezéreltem hozzád az erőtlén és fájdalmas szíveket. Szent házad falai közül és titkos kamarámból éjjel és nappal elküldtem hozzád fohászomat, hogy a te végtelen hatalmad és kegyelmed mentsen meg minket kárhozattól, dögvésztől, pusztulástól, égnek-földnek ránk szakadásától. Most új ellenség rohan ránk bőszen, mint a fenevad, hogy széttépjen bennünket. Ha te elpusztulni engeded ezt a mi hazánkat, ha te kiirtani engeded ezt a mi magyar nemzetünket: az én ajakam akkor megnémul örökre s az én szívem bezáródik. Akkor én hozzád többé nem fohászokodok, hadd jöjjön rám a kárhozat és dögvész, a pusztulás és égnek-földnek rám szakadása. Porszem vagyok, egyetlen lehelleted elfű engem a semmiségbe. Bocsásd rám lehelletedet, ha én elvesztem hazámat és nemzetemet! . . .«

Szava elhalt a zokogástól. Vele sírt a szent gyülekezet örege, apraja.

Akkori tanítónk, most egresi lelkész, úgy tudom, ma is élő ember, írta le ezt minden iskolás fiú és leány számára. Azután még sok tiltott szót leírt apám számára is.

*

*

*

Farkas Imre volt a székesfehérvári püspök. Kegyes és derék ember. Nővére volt Bárdossy József felesége, a ki nemestársunk és birtokostársunk volt Mező-Szent-Györgyön. Ámbár katolikus, mégis eljött Pünkösöd első napján templomunkba s meghallgatta Bózsa László rettenetes imádságát.

A második ünnepen korán befogatott s bement Fehérvárra püspök sógorához, a ki atyafiságos szívességgel íogadta. Szótlanul ette meg az öreg Bárdossy az ebédet, melynél néhány városi és megyei úr s pár kano-nok is jelen volt. Ebéd után azonban a jelenvoltak előtt azt mondotta a püspöknek:

— Tudod-e, püspök-sógor, miért jöttem most hozzád?

— Tudom. Atyafiszeretetből.

— Nemcsak azért, hanem azért is, hogy megmondjam neked, hogy most vágd már földhöz a bibliádat.

Mindenki elképedt, bár ismerték az öreg hóbortos eszejárását. Csak várták mit mond még.

— Csak vágd a földhöz. Beleütött már a mennydörgő ménkő ebbe a mi szegény, jó hazánkba. A kormány azt rendeli, imádkozzatok érte. Csak a haldoklóért szokás imádkozni. S ha már egyéb mentségünk nincs, mint az imádság: akkor már nincs mentségünk!

*

*

*

Alig várta be a pogány szavakért a megérdemlett szemrehányást. Hazajött s otthon nyomban elmondotta:

No most igazán megtérdeltem püspök-sógoromat.

A SEGESVÁRI POLGÁRMESTER.

1849-ből szól a történet.

A mint Szebent bevették, orosz, németet, Heydtét, Urbánt, Skariatint pokolba kergették, gróf Haller Ferencz újra elfoglalta kormányzói székét Segesvárit és Felső-Fejérvármegyében. Fejéregyházi vára volt rezidenciája.

Egy napon tagbaszakadt oláh sihedert hoztak eléje. Megkínzott, kirabolt egy falusi magyar nemes özvegy asszonyságot. Halálra kellett ítélni, fel kellett akasztani.

Éppen kihirdette gróf Haller a halálos ítéletet s éppen térdre hullva könyörgött a siheder kegyelemért, mikor bejelentik a segesvári polgármestert, a kijött egy csomó tanácsbelivel tisztelkedni, a grófot valami alkalomból üdvözölni. Igazi szászok voltak az istenadták, most már másodsor, harmadszor öntik ki szívök hazafias érzelmeit, felváltva magyar kormányzó, osztrák generális, oláh tribun, orosz hadvezér előtt.

A gróf rögtön beereszté a küldöttséget. A siheder akkor is térdelt, akkor is könyörgött. A segesvári polgármester díszruhában elmondotta üdvözlő beszédét. Csak úgy duzzadt magyarságtól, hazafiságtól, szabad-

ságnak, függetlenségnek forró szerelmétől az a beszéd. A gróf meghallgatta türelemmel s elbocsátotta az urakat kegyesen. Mikor az ajtót betették maguk után, a gróf odaszólt a várnagyhoz, a sihederre mutatva:

— Vigyék! A törvényes idő alatt akasztátok föl. A törvényes idő két órai siralomház.

Két óra nagy idő. Segesvár közel van. Két óra alatt meg lehet fordulni Segesvárról s közben meg is lehet reggelizni. Az oláh gondolt egyet, föltápáskodott téréderől s a grófhöz fordult.

— Nagyságos uram! Mikor ezt a várat az ősszel kirabolták, elvittek ám innen minden ékszert, aranyat, ezüstöt.

— El ám! Honnan tudod te ezt?

— Hogyne tudnám, mikor magam is vittem.

— Ejnye gazember, hogy merted te ezt megcselekedni?

— Hogyne mertem volna, mikor a segesvári polgármester úr rendelt ide fosztogatni s adott is öt forintot jutalomképen.

— Ejnye gazember, kétszer akasztatlak föl, ha be nem tudod bizonyítani, a mivel ilyen derék, előkelő urat vádolsz.

— Hogyne tudnám, mikor minden ékszert, aranyat, ezüstöt az ő belső pinczejébe vittünk, ott egy falba befalaztunk s eléje egy száz ejteles hordót hengerítettünk. Ott van az még most is valamennyi. Rá tudom én arra vezetni a várnagy urat. Hanem egyet kérek, nagyságos uram! Nem bánom, ha kétszer felakasztanak, csak az első akasztás maradjon el mindig.

A gróf hitte, nem hitte a siheder szavát, de azért a várnagygyal és nyolcz hajdúval azonnal beküldte Segesvárra a polgármester pinczéjét megvizsgálni. Hát bizony csak megtalálták ott a fejéregyházi várból elrablott összes ékszert, aranyat, ezüstöt. Ahogy a siheder mondta.

A polgármesternél!

A ki egy órával előbb díszruhában biztosította a grófot hazafiságáról s tisztos polgári erényeiről s mély tiszteletéről — fényes küldöttséggel, ünnepélyes üdvözlő beszédben.

KÉT SZOMORÚ KÖNYV.

Az osztrák hadsereg nemcsak fegyverrel harczolt ellenünk 1848-ban és 1849-ben, hanem tollal is. Több proklamácziót sütött el, mint ágyút; több nyomtatott ívet küldött a levegőbe, mint golyót; minden vesztett csatája után tíz manifesztumot s minden nyert csatája után ötvenet bocsátott ki. Ezt a kórságot eltanulták utóbb az oroszok is és Paskievics herczeg Oroszországból s Lüders tábornok Oláhországból már magyar nyelvű proklamációkat küldtek be az országba, mielőtt egyetlen orosz is átlépte volna a határokat.

Vájjon az összes felhívások, oktatások, rendeletek, nyilatkozmányok, utasítások, proklamációk és manifesztumok gyűjteménye megvan-e valakinek minden hiány nélkül? E kérdésre alig lehetne igenlőleg felelni.

S ennek egyszerű oka van.

A mint gróf Zichy Ödönt Görgey szeptember 30-án 1848-ban felakasztatta s köztudomásra jutott, hogy az ellene emelt vádak közt leg súlyosabb az volt, hogy ő báró Jellasich proklamációit rejtegette, attól kezdve minden osztrák nyomtatványt kiki sietett megsemmi-

síteni, ha közelgett a magyar sereg. S viszont a magyar nyomtatványok, Kossuth lángszavai, manifesztumai hasonló sorsban részesültek mindenütt, a hol csak az osztrák vagy orosz sereg megjelent.

De a függetlenségi harcz hivatalos irodalma egyébként is felette csonkán lehet csak összegyűjtve egyeseknél. Az erdélyi vagy tiszavidéki proklamációkat nem igen kaphatták meg a dunántúliak és felvidékiek s megfordítva is így állt a dolog. A legszenvedélyesebb gyűjtőknek is lehetetlen volt minden nyomtatványhoz hozzáférni, kivált ha elgondoljuk, hogy az utánkérdezősködés, keresgélés, postán vagy futár általi küldözgetés egyesekre nézve veszélylyel járt.

Néha maga az ember is alig tudta elgondolni, hogy juthat valamely veszélyes nyomtatványhoz.

Csak egy példát a sok közül.

Midőn Jellasich báró bevonult Magyarországba s a Balatont már elhagyá: szeptember közepén egy napon Lepsényben ütötte fel főhadiszállását. Lakást gróf Nádasdy Lipót lepsényi földszintes, s akkor még, ha jól emlékszem, nádfedeles kastélyában vett vagy rendelt magának.

A szomszéd falu, Mező-Szentgyörgy, alig van oda pár puskalövésnyire s a falu közbirtokossági nemes község volt. A horvát tábort megelőzte rossz híre s a nép rémülten beszélte, hogy a horvátok, határőrök gyűjtogatnak, ölnek, rabolnak, nőket gyaláznak s mindenféle gonoszságot elkövetnek. Volt ijedelem a mezőszentgyörgyiek közt is.

Midőn a horvát előcsapatok már oda értek, a szentgyörgyiek tanácsot ültek s elhatározták, hogy deputációt küldenek Jellasichhoz, megkérni a kedvest bánt, hogy tartson rendet katonái között s a falvakat ne engedje kirabolni. Apám is, mint egyszerű nemes s akkor még nemzetőri főhadnagy, a deputáció tagjául választott.

A deputáció átment Lepsénybe tisztos magyar ruhában kardosan és panyókával, a hogy a nemes ember szokta, ha nagy úrhoz ment tisztelegni. Az örök mindenütt akadálytalanul áteresztették őket, míg végre oda jutottak a generális elé. A deputáció szónoka a szentgyörgyi kálvinista lelkész lett volna, annál az egyszerű oknál fogva, mert az egész faluban körülbelől csak ő tudott valami gyöngén németül beszélni.

A vitéz bán épen jó kedvében volt. Félpongyolában a pamlagon üldögélve s Kossuth hírlapját olvasgatva fogadta a küldöttséget. A küldöttség mindjárt bátrabb lett, a mint Kossuth lapját látta s a mint abból meggyőződött, hogy Jellasich legalább is érti a magyar nyelvet.

A szónok előadta küldetését Mezőszentgyörgy szabad nemes községének nevében s előtérj észte a lakosság kérelmét. A bán, kezében a hírlappal, mosolyogva hallgatta a kérelmet.

— No lássák — szólt Jellasich — jól nézzenek meg, én vagyok az a rettenetes horvát bán, a kivel Kossuth úgy ijeszti a nemzetet. Hát van én rajtam valami ijesztő?

A küldöttség persze nem mondta meg világosan, a mit e kérdésre mondhatott volna, hanem azért a küldetésnek lett sikere, mert ott legalább a horvát csapatok rendszeres kihágásokat nem követtek el s egyesek kihágása is többé-kevésbé büntettetett.

Midőn az ünnepélyes kihallgatásnak vége lett, Jellasich lenyúlt a pamlag mellé. Ott volt egy rakás proklamáció, melyet ő nyomtatott Bécsben, abból felvett egy nyalábot s a küldöttség minden tagjának kezébe nyomott egy csomót.

— Íme itt van, ez az én szózatom, láthatják ebből, hogy szándékom jó, osszák ki és terjeszszék ezt a nép között.

Lett hát proklamáció özönnel.

De lett még másnap is.

Jellasich nyitott hintón ülve vonult el a Szentgyörgy fölött elnyúló fehérvári országúton. Mellette egyik tisztje ült s az előülés tele volt proklamációval.

A falu lakosai, férfiak, asszonyok, gyerekek kimentek az országút mellé katonát látni s valamennyien nagy tisztességtudással jó reggelt köszöntek az előttük elhaladó generálisnak.

Jellasichnak nagyon megtetszett ez a »lelkesült« fogadtatás s háláját akként tünteté ki, hogy maga is és tisztje is nyalábszámra szórta ki az asszonyok és gyermekek közé a proklamációt.

— Netek fiaim, — monda — vigyétek haza, meglátjátok ebből, hogy én jó ember vagyok.

Így lett tele falunk Jellasich-féle proklamációval.

Talán még most is van belőle valahol, padlásokon, szemét között, rag alatt, ha az egér harminczegy év alatt meg nem örölte.

Midőn az osztrák és orosz fegyver elvégezte már a maga dolgát s Magyarország le volt igazva, vérébe volt fojtva a a legnemesebb szellemek sírban, börtönben vagy száműzetésben voltak: Haynaunak eszébe jutott a két éves korszak válogatott proklamáczióinak gyűjteményét összeszedetni és külön kötetekben kiadni. Mint most a kezdő poéta válogat költeményeiben, mint a vadkörtében s mire bajuszát ki tudja pödörni: akkorra már néhány kötet gyűjteménynyel tud előállani: úgy tett Haynau.

Két tisztességes vastagságú kötetben adta ki először a szózatokat: »Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifesztumok- és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg-főparancsnok által Magyarorszában kiadott hirdetményeknek«. Ez a könyvnek címe.

Megjelent két füzetben, magyar és német nyelven. Az első füzet magában foglalja az 1848. évi szeptember 22-től 1849. évi július 31-ig terjedő időszakot; a második füzet pedig az 1849. július 28-tól ugyanazon év december 31-ig terjedő időszakot. A két füzet összesen 175 különféle nyomtatványt, felhívást, utasítást, szózatot, oktatást, alkotmányt és rendeletet foglal magában. Gyakran szomorú, néha komikus, de mindig érdekes olvasmány.

Persze, hogy ezek közt egyetlen egy sincs azok közül, melyeket a magyar kormány, a magyar hadvezérek

vagy kormánybiztosok bocsátottak ki. Ezek az én tudtommal rendszeres, gyűjteményes kiadásban soha sem jelentek meg.

De az osztrák és orosz proklamációk gyűjteménye sem teljes. Legalább tízszer annyi az egyes ívekben kibocsátott nyomtatványok száma, mint a mennyi a két kötetben fel van véve. E két kötet csak szemelvényeket tartalmaz.

Egy jó bátyám, Mórocza Dániel veszprémmegyei öreg táblabíró monda előttem:

— Három rendeletet olvastam már, melyben a Rákóczy-induló húzatása meg van tiltva, pedig még egyetlen egy sem adatott ki, melyben meg lett volna engedve. Ilyen bolond ám, öcsém, a német!

Valahány csapatparancsnok egy-egy városban megjelent: mindannyi adott ki a városnak vagy vidéknek vagy vármegyének lakosságához egy-egy vagy néha több proklamációt. Hát a császári biztosok, a kik Windischgrätz herceg, vagy a kik Haynau és Paskievics hadserege mellé nevezettek ki, mennyi kiáltványra pazartolták ők a papírt és nyomdafestéket — ki tudná azt megmondani? Mind ez nincs benne abban a két kötetben.

Könyvészeink megmondhatnák: vájjon Varsóban jelent-e meg orosz szerzőtől valaha valamely magyar nyomtatvány. Mert Haynau gyűjteményében ilyen is van.

Paskievics beszél ebben a magyar nemzethez.

»Magyarország lakói!« Így kezdi beszédét.

»Törvényes uralkodótok felhívására, ki legmagasb

uram segítségét igénybe vette, a főparancsnokságom alatt álló sereg az osztrák hadsereggel egyesült, helyreállítandó a törvényes rendet, mely honotokban a lázadás fegyverei által erőszakosan felforgattatott.«

»— A császár, az én uram, nem hiheti, hogy a nemzet többsége ősi erényét, királya családjához való vele született hű ragaszkodását eltagadhatta volna.«

»Az orosz hadsereg országokba nem mint ellenség lép fel, hanem királytok által hivatva vonni be. Ha ti aztat mint ellenséget fogadnátok, ily merénylet következményeit megérezenditek.«

»Vaj ha intéseim benneteket bánatra és megadástokra bírhatnának és így egy véres háború szörnyeit tőletek elháríthatnák. Felséges uramnak ez legbensőbb kívánsága.«

Varsó, május 23-án (június 4-én) 1849. Varsói herceg, eriváni gróf Paskievics tábornagy és ő felsége az oroszok császára hadseregének főparancsnoka.«

Kevés kihagyással így szól a varsói magyar kiáltvány. Vájjon ki fogalmazhatta azt magyarul, vagy ki fordíthatta azt le magyarra Varsóban 1849-ben?

De ha Varsóban valaha jelenhetett is meg magyar nyelvű okirat, Predeálban, a mai Romániában valószínűleg sohase jelent meg.

Csak 1849-ben június 19-én. Itt és ekkor keltezi Lüders gyalogsági tábornok és a császári ötödik orosz hadtest parancsnoka azt a proklamációt, melyet »Erdély lakosaihoz« intézett.

Ez már magyar nyelven is németül beszél.

»Valamint én, — úgymond — most szent kötelességemmé teendem minden józanoknak menedéket nyújtani, — úgy ellenben a szemtelen csendháborító és gonosztévő, ki a rendrei felhívást gúnyolni merészli, reszkessen a büntetéstől, mely keményen és borzasztólag utoléri őt.«

Ilyen hangon beszéltek Magyarország függetlenségének hőseihez abban az időben!

De ne feledjük, hogy Lüders, noha orosz generális, de német születésű volt. Csak a német értett akkor ehhez a nyelvhez.

A Haynan-féle gyűjtemény első kötetében mintegy húsz darab fejedelmi kiáltvány van felvéve. Ezek közül hét darab Ferdinánd király nevében adatott ki, egyet Ferdinánd és Ferencz József kettős és közös aláírással bocsátottak ki, a többi tizenkettő mind Ferencz József nevében lőn kibocsátva.

A miniszteri ellenjegyzés e fejedelmi manifesztumok legnagyobb részén teljességgel hiányzik. Magyar miniszter ellenjegyzésével csakis azon fejedelmi rendelet van ellátva, mely Bécsben, illetőleg Schönbrunnban 1848. október 3-án kelt. Ezt Récsey Ádám magyar miniszterelnök írta alá.

Ki volt ez a Récsey Ádám? Mikor, miért, miként s meddig lett és volt ez magyar miniszterelnök? Midőn rendelete Budapestre, az együtt volt országgyűlésre megérkezett: a képviselők közül senki sem tudta, hogy ki legyen ez az úr. Kossuth rettenetes humorral tette tönkre ennek a jámbor és ismeretlen embernek még

ismeretlenebb tekintélyét. Hogy az országgyűlés nem fogadott neki szót, az természetes.

Hanem azért a képviselőket felette érdekelte ennek az embernek kiléte s honnan való származása. A képviselők találkozásánál, házban, folyosókon, ebédnél egy délután csak erről folyt a szó.

Gróf Batthyány Lajos és egész kabineté ugyan lemondott már, de miután még új kabinetet alakítani nem lehetett, törvény és alkotmány szerint és parlamenti gyakorlat szerint gróf Batthyány volt a törvényes miniszterelnök. Schönbrunnban is, Pesten is, az országban is, az udvarnál s a képviselők is őt tartották miniszterelnöknek, s íme egy szép napon csak előáll Eécsey, mint berekből a róka, s kinevezi magát a magyar kabinet elnökének, holott magyar kabinet épen akkor nem is volt.

Deák Ferencztől egész naivsággal kérde Vermes Illés pápai képviselő, hogy lehetett Récseyt ilyen méltóságra kinevezni.

— Gondold csak meg, — monda Deák — hogy olyan együgyű ember is van a világon, a ki kihúzott rossz fogát nem dobja el, hanem elteszi és magával hordozza a zsebjében; mikor aztán valakivel fogad, hogy neki még minden foga megvan, azt hiszi, megnyerte a fogadását, ha a zsebjében levő fogat is fogai közé számíthatja.

— Én pedig fogadnék rá — kiáltott fel Anyós István, a zirczi követ, — hogy Illés barátom zsebjében is van vagy kettő.

Igaza volt s lőn rettentő kaczagás.

A 48-iki nemzetgyűlés tagjai gyakran kaczagva néztek a vihar elé, mely elsöpörni fenyegette mindazt, a mi nemes és drága volt. De gyakran és válságos pillanatokban e kaczaj tartá fenn a nemzet számára a bátorságot, a bizalmat, az önérzetet. Pedig ezekre bizony igen sokszor nagy szükség volt.

Ferdinánd első manifesztuma, mely Haynau gyűjtéményébe felvétellett, szeptember 22-én kelt Schönbrunnban. Miniszteri ellenjegyzés nincs rajta. Ez napvilágot nem igen látott s a képviselőknek nem is volt róla tudomásuk. Valószínűleg Deák Ferencz sem tudott erről, mert Lustkandl elleni művében e fejedelmi nyilatkozatra nem hivatkozik, pedig ebben még a bécsi kamarilla is nyíltan, világosan, határozottan elismeri a 48-iki törvényeknek közjogi érvényét és alkotmányos hatályosságát.

Azon rendelet, mely gróf Lamberget nevezi ki Magyarország kormányzójává, szeptember 25-én kelt. Két nap múlva Lamberg a hajóhídon megöletett s kinevezési rendelete is csak esetleg jutott az országgyűlés tudomására. Később október 20-iki rendeletében keservesen panaszkodik Ferdinánd, hogy gróf Batthyány Lajos miniszterelnök Lamberg kinevezési rendeletét semmiképen nem írta alá. A bécsi kamarilla urai tehát ezt óhajtották volna!

Általában sok komikum, rettentő komikum van a kinevezési rendeletekben. Lamberget kinevezik szeptember 25-én s a nép megöli őt szeptember 27-én.

Báró Jellasichot kinevezik október 3-án, a mikor már futott hadseregével együtt Bécs felé, miután négy nappal előbb Pákozdnál megveretett.

Windischgrätz herceget kinevezik október 16-án s ő elveszti az egész hadjáratot.

Utána 1849. ápril 12-én kinevezik Weldent s ennek hadseregét nyomban agyonverik Nagy-Sarlónál.

Haynau május 30-án katonai teljhatalmú kormányzóvá s Géringér-Oderberg június 4-én polgári kormányzóvá neveztetett ki. Mindakét kinevezési okmányt Schwarzenberg herceg kontraszignálta, az a gonosz miniszter, a kit Széchenyi »Rückblick« című művében »vérszagu«-nak nevezett.

Rendeletek vannak a gyűjtemény első kötetében Windischgrätztól, Haynautól, Jellasichtól, Wrbnától, Kempentől, Weldentől, Gerstnertől, Heyntzetől, Paskievicstől és Lüderstől. Gyászos emlékü barbár nevek, melyeknek egyikéről, másikáról alig tudjuk, hogy a világon volt-e valaha. Legtöbb rendelet van természetesen Windischgrätztól és Haynautól. Ők ketten hatalmaskodtak Magyarországon legtöbb ideig.

Gróf Wrbna altábornagy és hadtestparancsnok volt. Cseh származás, valóságos véreb természettel. A mint lábát betette Magyarországra 1848. december közepén, azonnal ostromállapotba helyezte Pozsonyt, mind a varost, mind a vármegyét. A házmester-rendőrséget, melyet most Szentpétervárott a nihilisták ellen alkalmaznak, ő találta fel először és ő alkalmazta az orosz-nál is gonoszabb módon. Ő a háziurakat tette rendőrré

s a kinek házában gyanús egyén megfordult, azt hadi törvényszék elé állítá. 1849. január 7-én Budát és Pestet, Pest-, Esztergom- és Fehérmegyét s a Jász-Kun kerületeket; február 12-én pedig Hont- és Nógrádmegyét helyezte ostromállapotba. Rendeleteiben mindenütt különös gondot fordított a háziurakra.

De a sipkákra is. Január 31-én kiadott itt a fővárosban egy rendeletet, melyben szórói-szóra azt mondja, hogy a magyar harczy szellem főleg a sipkának, vörös tollnak és fekete szalagnak viselésében nyilatkozik; a ki tehát ezentúl ilyes valamit viselni merészel, az rang- és életkorkülönbség nélkül befogattassék a legközelebbi katonai szállítással elvitessék s valamennyien egy haditestbe soroztassanak. Ugyanő ápril 7-én elrendeli, hogy Budán és Pesten kocsira ülni és az utcán kocsizni szorosán tiltatik, s a ki kocsizni akar, annak a katonai hatóságoktól engedélyt kell kérni. Nem volt kivétel még az orvosokra sem. Ezzel a fiakker-rendőrséget akarta felállítani.

Kempen altábornagy már szelídebb megbízásokat teljesített. Ő 1848. deczember 31-én Pozsonyban kiadott rendeletével az osztrák katonák által elkövetett károk megtérítését ígéri meg, 1849. márczius 17-én kiadott rendeletében azt mondja, hogy a ki fegyverét a katonai hatósághoz be nem adja, azt ugyan hadi törvényszék elé kell állítani, de ő azt eddig nem tette és ezután sem teszi, de ha valaki a fegyvert és löszert be nem szállítaná, az ellen mégis a rögtönítélet szigorát fogja alkalmazni; végül pedig Nagyszombat, Bazin és Szent-

György városok részére dicsérő oklevelet állít ki, amiért ezek az osztrák hadsereg részére önként újonczokat adtak s ugyan ily fajta érdemekért megdicséri Mosonyvármegyét is s különösen annak alispánját, Kroner Lajost, »a fejedelem iránt, mind azon incselkedések mellett, melyeket a lázadó párt részéről túrnie kellett, bebizonyított rendületlen hűségéért.«

Gerstner és Heyntzel generálisok a budapesti katonai parancsnoksághoz tartoztak s ők különösen azok ellen folytattak hadjáratot, kik a plakátokat a falakról letépték. Elnevezik őket garázda embereknek, a kiknek a tisztességről s a császár iránti tiszteletről rossz fogalmaik vannak s fenyegetik őket mindenféle veszedelemmel és szigora büntetéssel.

Windischgratznek egyik legérdekesebb kiáltványa az, mely márczius hó 11-én kelt. Ebben szórói-szóra azt mondja:

»Az ügy, melyért a pártütők küzdenek, sem az országé, sem a nemzetiségé. A pártütők nyíltan a fölforgatás és kommunizmus bajnokai. S ezért oly emberek harcolnak, kik Európának minden országaiból száműzettek.«

»Az emberi nemnek ezen söpredékét a pártütő Kossuth a haza áldott földjére gyűjtötte. A fővezérek, egynehányat kivéve, mind külföldiek. Száz fogoly közt legalább hatvan különféle nemzetből való egyén, a többi negyven magyar nyelvűnek legalább fele erőltetve szolgál. A munkás földmívelő, a szorgalmas polgár s a nemeségnek többsége mit sem akar tudni a pártütésről.«

Erre monda ifj. Pázmándy Dénes Windischgratznek,

kivel épen ez időben gyakori találkozása és érintkezése volt a kremziéri alkotmány megbeszélése tárgyában, a következő szavakat:

— Herczegséged helyén én azt a proklamációt ki nem adtam volna. Ha az a szedett-vedett, csöcselék nép is itt-amott megveri az osztrák seregeket: mi történnék akkor, ha a magyar nemzetnek színe-java fogna fegyvert.

— Hiszen az fogott fegyvert, — felelt Windischgratz, — csakhogy Bécsben mindig egy csomó prókátort tukmálnak rám proklamációt készíteni. Nem ér ez semmit, csak az hódol meg előttem, a kit meghódítok; kard és golyó világosítja fel ezt a népet, nem a proklamáció.

E párbeszédet én Deák Ferencztől hallottam, kinek maga Pázmándy Dénes beszélte el.

Mulatságos Haynaunak a nagy-igmándi főhadiszálláson kiadott ama »híradás«-a, melyben a csatateréken talált golyók árát szabja meg. Hat fontos ágyúgolyó Öt krajczár; tizenkét fontos tíz kr. — hét fontos gránát tizenöt kr. — tíz fontos bomba tizenhatsz kr. — harmincz fontos bomba harmincz kr. — hatvan fontos bomba hatvan kr. Minden ezüst pénzben számíttatott. Zsidók megkísértették a golyók beszállítását, de miután az ígért pénzt nem kapták meg, ők is abban hagyták.

A zsidókra különösen haragudott Windischgratz is, Haynau is. Amaz elrendelé, hogy zsidóknak levelet szállítani, hírt hordani, félelmet és bizalmatlanságot gerjeszteni, statáriális akasztófa büntetés mellett eltiltatik; ha pedig egy zsidó elítéltetik, az illető zsidó-

község, melyhez tartozott, húszezer pengő bírsággal büntették. Tehát ép úgy, mint Khinában.

Haynau pedig az óbudai és pesti zsidókra »ismételt gyalázatos és törvényellenes lázadó magaviseletükért* azt a hadi sarczot róttá, hogy ingyen tartoznak adni: negyvennyolczezer köpenyeget, hetvenhatezer nadrágot, kilenczvenötezer pár csizmát, százhúszezer inget, gatyát; harminczhatezer nyakravalót, negyvenhatezer rőf posztót, ezerötyszáz mázsa csizmának való bőrt egy hónap alatt, továbbá száz lovat, harminczkét pár lószerszámot, százkilenczvenhat kumetet és harminczöt nyerget négy nap alatt.

Szegény zsidók! No hiszen volt lótás-futás e pár nap alatt, hogy a sarczot kiteremthessék. Természetesen kész pénzen kellett megváltaniuk a sarcz legnagyobb részét.

AGGODALMAS NAPOK.

I.

A forradalom zaja elnémult. Eltompult már a nagy fájdalom is, melyet vértanúink kegyetlen halála idézett föl. A főváros rémnapokat élt, a kényuralom dühe még egész erejével tombolt itt, Haynau még ura volt a helyzetnek s minden hazafi életének s minden magyar család boldogságának, de a vidék kis falvaiban már, ha nem is teljes nyugalom, legalább a kedélyek csöndessége vissza kezdett térni.

A mi kis falunk novemberben látta az utolsó vasas németet. Talán az elsőt is. Villogó fegyverüket, fénylő taréjos sisakjaikat és mellvértjüket mi gyermekek megbámultuk, öregeink azonban kerülték a velük való találkozást. Vége volt már a harcnak, földön feküdt a nemzet, korlátlanul parancsolt a győző, hiában való lett volna minden dacz, minden vitézkedés. Aztán csakhamar elmentek nyakunkról a vértések s a mi falunkba többé nem tette be német a lábát.

Vége lett a szomorú évnek s következett az 1850-ik év,

melyben a kényuralom telepedett meg Magyarországon. Mi kívül estünk minden nagy vonalon, melyen egy nemzet történetének sorskereke végig dőcög vagy végig robog, falunk nem pusztult el, házaink le nem égtek, halottaink se voltak nagy számmal, néhány ifjú volt besorozva s olasz földre elhajszolva, de ezek távolléte se tűnt fel valami nagyon, midőn oly sok nemes élet kioltása, oly sok nemzeti szerencsétlenség lehetett a mindennapi beszéd tárgya.

Társadalmi életünk az 1849 és 50 közti télen csaknem úgy folyt le, mint az előbbi években. Ugyanazon rokonok és jó barátok összejöttek esténként, kedvük ki nem tört, mint máskor; cigány nem húzta a nótát, a felköszöntők nem voltak oly harsányak, a nemzet bujdosó nagyjairól csak halkan emlékezénk meg, de azért régi társaságaink külső alakja nem változott.

Még csak túlságos aggodalomban se valánk. A magyar pénzt eldugtuk az eresz alá, a honvédfegyvereket, kardokat, puskákat eltemettük a kutak fenekére s itt-ott a föld alá; zászlóinkat összeszabdaltuk, a rájuk hímzett jelszavakat kibontottuk, megsemmisítettük, a nemzeti kormány szózatait, kiáltványait régi kutyabőrbe kötött papi könyvek táblái alá rejtettük s a könyveket padláson pusztítá az egér; nem igen féltünk a vizsgálattól sem, mért nem volt okunk félni kémektől, feladóktól, árulóktól.

Csak a holtak lehettek árulóink. A kiket Jellasich hadseregéből nyílt csetepatéban megtámadtunk s leöldösenk: azok csontjai ott porladoztak a határban szana-

szét. Ha jönne vizsgálat ellenünk, ka megtalálná e cson-
tokat, ha ráismerne az elejtett vitézekre: csak ebből
támadhatna veszedelem. De apám a nemzeti harcz
utolsó napjaiban még az őszön ezeket is összeszedette s
bizalmas emberek segélyével jól elrejtett helyre, a bozótba
temettette el. Ott már elnyelte őket az iszap, megállt
felettük a víz, összeborult a nádas, jég- és hó-kérget
vont fölējük a tél; ki kereshette, ki találhatta volna
meg a földnek, víznek, hónak és jégnek fenekén pihenő
holtakat?

Megyei tisztviselőink maradtak a régiek. Csodálatos
ábránd tölte el honfigondtól terhes elméjüket. Lehe-
tetlennek tartották, hogy legyen földi hatalom, mely
az ősi alkotmányt véglegesen eltörölhesse. Azt hitték;
legföljebb egy évig, két évig tart a zimankós idő s
addig kötelessége a vármegye minden tisztviselőjének
kitartani; a mit lehet, minden jót megtenni, s a meny-
nyire lehet, minden rosszat elhárítani. Tíz évvel később
ugyan a vármegyeház termében az volt a jelszó, hogy
»meghalta, a ki »szolgált«, de 1850-ben még nem így
gondolkodtak öregjeink. S jól tették. Sok jó hazafi
életét és szabadságát mentették meg. De azt is jól tet-
ték, hogy a mikor ez az ábrándjuk szétfoslott s az
önkényuralom véglegesen megtelepedett: ott hagyták
a szolgálatot s hazamentek szántani, vetni. A kik ezen-
túl is ott maradtak: azok maguk készíték maguk szá-
mára a politikai halált.

A szolgabíró apámnak jó ismerőse s távoli rokona,
az esküdt jó barátja, jó komája volt. Bent a megyei

központban is derék férfiak, rokonok, jó barátok vezették az ügyeket; tőlük félni nem lehetett okunk. Arra természetesen nem igen számítottunk, hogy zsandár is van a világon s hogy esetenként a legutolsó zsandárnak is több hatalom lesz kezében, mint egykor a legelső alispánnak.

Közelgettek a húsvéti szent ünnepek. S minél több idő telt el az októberi véres napok után, annál nyugodtabbak valánk.

Egy esős, havas, szeles, barátságtalan, sötét éjszakán kopogtatnak ablakunkon. Mind aludtunk már, de apám rögtön fölbredt s ajtót nyitott. A járási központból jött egy levélhordó ember, levelet hozott apámnak az esküdtől. A levélben ez volt:

»Édes komám! Baj van; a zsandárfőhadnagy keresi a horvátokat, holnap idejében kunt lesz az egész komissió, hozzon rendbe mindent, mert különben elvesztünk. Egyébiránt maradtam atyafiságos szeretettel. Fodor László.«

Természetesen az esküdt is csak olyan bűnös volt, mint apám.

Apám rögtön felöltözött, a levélhordónak adott egy ital bort s elküldte az istállóba a cselédek közé, hogy fekügyék le. Megnézte az órát, az épen éjfél mutatott. Kezébe vette fókását s elindult fölverni legjobb barátait és rokonait a fekete éjszakában.

Tizenöten voltak azok, kik Jellasichnak egy fontos depressel ellátott küldönczcsapatját, tizennyolcz emberét megtámadták s nyílt mezei duellumban lekaszabolták.

Ezt a tizennégy bajtársat kereste fel, maga volt a tizenötödik, a vezető. Mind a tizennégy nyugodtan aludt ágyában s valamennyinek megmondá, hogy rögtön keljenek föl, öt-hat-tíz szomszédját mindenki értesítse s hajnali három órára a falu minden férfija ott legyen a templomban.

Ott is volt. Nemes, paraszt, pópista, kálvinista, zsidó, cigány, öreg és ifjú egy csomóban. Csak az asszonyok és gyerekek nem voltak ott.

Apám közölte, mi fog történni a mai napon s minő veszély fenyegeti a falut, ha a vizsgálat sikerrel működik.

A lelkész, egyike a legbátrabb és leglelkesebb férfiaknak, maga is családapa sok gyermekkel s ő is részes a horvátok leverésében, gyönyörű beszédet tartott, melyben kifejté, minő undok bűn az árulás és árulkodás s minő szép volna az, mire ő bizton számít, ha falunkban nem találkoznék áruló.

Az együtt levő gyülekezet erős hittel kiáltott föl, kiáltása zúgassa vált, hogy falunkban nem lesz áruló.

— Ha pedig lesz, — kiáltá egyik — se neki, se fiainak nem lesz nálunk maradása, kiirtjuk utolsó Íziglen.

Szétmentek. Ezen a hajnalon a kis gyermekeken kívül nem aludt a faluban senki. Reggelre, mikor a vizsgáló küldöttség a faluba ért, minden ember, minden asszony és minden cseléd tudta, hogy mit feleljen s mit ne feleljen, ha kérdezik. Hanem azért nyugodt volt a falu s a küldöttségnek még bámulója se akadt végig a hosszú utesán.

Pedig a hegyes sisakú, vállrojtos, fényes kiállítású zsandárokak oly tömegben ekkor látta először a falu népe. Köztük legfényesebb a zsandárfőhadnagy, egy félig magyar, félig német férfiú, de a ki engesztelhetlenül gyűlöli a magyart s ha rajta állott volna: kiírta fajunkat egy lábíg.

Folyt a vizsgálat egész nap. Ki lett hallgatva száz ember. Egy se tudott a harczról semmit, egy se látta a horvátokat se élve, se halva. Dél felé már a zsandárfőhadnagy fele bajuszát elrágta dühében.

A kihallgatásokat a szolgabíró maga vezette. A főhadnagy minden kihallgatásnál jelen volt s folyton keményebb rendszabályra nógatá a szolgabírót. Kínóztatni akará az embereket. Kezében volt valami névtelen följelentésben az egész tényállás s látta, hogy mindenki kisiklik kezéből. Dél felé végre azt monda a szolgabírónak, hogy ha keményebben nem veszi a dolgot, maga fogja szolgabíró nélkül a vizsgálatot teljesíteni. A szolgabíró azt monda:

— Nohát majd keményebben veszem.

Épen egy ős, roskadt, öreg embernek, a nyolczvan éves Baditz Péternek kihallgatásán volt a sor. A szolgabíró vad nyerseséggel kiáltott rá:

— Hát kend mit tud? Beszéljen szaporán.

Az ős, roskadt ember kiegyenesedett a »kend« szóra. Nemes ember volt s 1790 óta minden tiszujításnak és követválasztásnak szereplője.

— Ha én kend, akkor kend is kend, szolgabíró uram!

S aztán nagy méltatlankodva odafordult a jelen volt községi és kiildöttségi tagokhoz s így folytatá:

— Ebadta kölyke, apját, öregapját, de még magát is én választottam szolgabírónak és mégis csak »kend«.

A szolgabíró is nyakas ember volt. Egyike a legbüszkébb, legelőkelőbb s legvagyonosabb dunántúli és dunáninneri köznemesi családoknak. Felpattanó hangon monda az ősz embernek:

— Megfogja kend a nyelvét, vén gazember, mert különben ötven botot veretek kendre.

Ez irtózatos fenyegetésre megtántorodott a vén nemes. Ajkai reszkettek, de a nagy indulat megülte szívét s szólni nem tudott. Végre könyei előtörték s azt monda a körülállókhoz:

— Fiaim, én már rokkant ember vagyok, de legöregebb vagyok köztetek, eltűritek ti ezt szó nélkül?

Emberek közt fájdalmas és haragos zúgás hangja kezdett emelkedni. A zsandárfőhadnagy végig nézett a népen s látta, hogy itt és most az ő zsandárerejével nem lesz tanácsos e néppel végletekig vinni a dolgot. Azt monda a szolgabírónak, hogy ő maga fogja az öreget kihallgatni. S aztán oda fordult hozzá:

— Ön Baditz úr nincs vádolva semmivel, nem is lesz semmi bántódása, ön már koránál fogva sem vehetett részt ő felsége a császár vitéz katonáinak legyilkolásában, öntől ennél fogva is megvárom, hogy a mit hallott, a mit tud: azt itt a bíróság előtt híven el fogja mondani.

— Nem mondok semmit, — monda daczosan az öreg.

— De hát ön mindent hallott, mindent tud.

— Mindent tudok, de nem mondok semmit.
Fölugrott a zsandárfőhadnagy s rárivallt:

— Akkor előttem is csak »kend« s én kendet vason vitetem be Veszprémbe.

— Teheti. A főhadnagy úr mondhat engem kendnek, ez nem haragít meg, mert a főhadnagy úr csak egy zsandár, de ez itt ni — s ekkor rámutatott a szolgabíróra — csak oly igaz nemes ember volna, ha volna, mint magam. Szégyen, gyalázat.

A főhadnagy oda fordult a szolgabíróhoz és németül monda neki:

— Ilyen kutya néppel még nem találkoztam, hanem majd kiverem én ebből a nemességet is, a titoktartást is.

Szerencse, hogy rég elmúlt már ekkor dél s hogy az ebédre hívták a küldöttséget. Ebéd alatt és után arra a meggyőződésre jutott a főhadnagy, hogy ez alkalommal hiábavaló minden kísérlet, jobb lesz a vizsgálatot abban hagyni s más alkalommal s jobb készüllettel kijönni.

Kapva kapott ez ürügyön a szolgabíró is s a küldöttség valamennyi zsandárjával, úgy a hogy jött, délután visszament a járási székhelyre. A nép megint nem bámulta őket, csak a kutyák ugatták meg a katonás rendben kivonuló zsandárcsapatot. Mivelhogy ilyet ők is most láttak legelőször.

A második vizsgálat már sokkal részletesebb volt, mint az első. De nem sikeresebb.

II.

Az első kihallgatás után több idő, körülbelül pár hónap telt el a nélkül, hogy a vizsgálat folytatásáról bármi is hozzánk kiszivárgott volna. Már-már azt hittük, nem lesz az egészből semmi. Egyébiránt bíztunk az esküdtben, sőt minden látszólagos durvasága dacára bíztunk a szolgabíróban is. Hiszen magyar ember s atyafi volt ő is.

Időközben apám valami névnapra átrándult egyik rokonunkhoz, egyik távolabb eső faluba. Sokan voltak együtt a névnapi köszöntőn, egész éjjel folyt a mulatóság, túlnyomólag rokonok és ismerősök voltak jelen. Természetesen nem egyszer előjött a szó a szent-györgyi vizsgálatról s a horvátok leöletéséről is, melyről ott abban a bizalmas társaságban is mesésnél-mesésebb hírek és hallomások merültek föl.

Apám könnyen érthető óvatossággal hallgatott az ügyről és sehogyse volt hajlandó arról részletesen nyilatkozni. Hallgatagságában azonban nem maradhatott meg. Később oly sokan, oly következetesen s oly rohamosan ostromolták, hogy mondja el a horvátok lekonzolásának történetét, hogy a társaság tagjai iránti sértő bizalmatlanság kitüntetése nélkül lehetetlen volt a hallgatás. Hosszú és erőszakos nógatásra elmondta tehát apám az egész esetet. Hiszen erkölcsi lehetetlenség volt feltennie, hogy abban a társaságban áruló vagy ostoba fecsegő lehessen.

És mégis volt. Alig egy hét múlva nálunk termett a vizsgáló küldöttség s apám elbeszélése meglehetősen hűséggel Írásban meg volt a zsandárfőhadnagyánál. Magával hozta a küldöttség a megyei főorvost is.

Az esküdt a vizsgálat napján eleve megsúgta apámnak, hogy a zsandár mindent tud s hogy ha valaha, most lesz szükség óvatosságra és ügyességre. Különbösen a halálos veszély, melyet már elhárítottunk hitünk, nyakunkra bekövetkezik. A falubeli emberek megbízhatóságában egyébiránt nem volt okunk most sem kételkedni s e tekintetben a helyzet nem volt rosszabb.

A kihallgatásokat most is a szolgabíró vezette s azok élet néhány mit sem mondó tanú kikérdezése után apám ellen irányozta. A zsandárfőhadnagy feszülten figyelt minden szóra és a kezében volt tényállással veté egybe apám minden szavát.

A szolgabíró kemény, pattogó hangon mindenekelőtt az elkövetett bűntény iszonyúságára figyelmeztető apámat.

— Tudja-e ön — monda — hogy ama tizennyolcz vitéz, Handits Milivoj hadnagygyal élén, báró Jellasich üzenetét s depeseit vitte Roth hadseregéhez. Tudja-e, hogy e csapat leölése miatt Roth hadserege nem nyert értesülést, nem csatlakozhatott b. Jellasich hadseregéhez s ennél fogva ő felségének, legkegyelmesebb császárunknak e hadsereghez kötött célja megghiúsult, sőt Roth hadserege kapitulációra kényszerítettett. A tényállás földerítésével tehát nemcsak egy orgyilkos tény-

nek, hanem egyúttal egy vakmerő felségárulási ténynek tettese is az igazságszolgáltatás kezébe jutnak s magas kormányunk abban a helyzetben lesz, hogy a trón és nemzet ellen elkövetett ezen rettenetes tényt illőképen megtorolhatja.

Úgy beszélt a szolgabíró, mint egy zsandártiszt, vagy egy Haynau-vérbírósági auditor. A zsandárfőhadnagy megvolt elégedve a beszéddel.

Apám csak a fejével intett, mintegy mutatván, hogy ő mind e nagy dolgot jól tudja.

— Beszélje el tehát, a mit tud; hogy történt az eset s kik voltak a tettese.

— Nem tudom elmondani, — felelte apám.

— Miért?

— Nem tudom minden részletét, mende-monda kósza beszéd után pedig nem akarok semmit se mondani.

— Gondolja meg, hogy szabadsága és élete forog kockán.

Apám nem felelt.

Ekkor felugrott a zsandárfőhadnagy s azt monda a szolgabírónak:

— Most majd én veszem az ügyet a kezembe.

S oda állva apám elé, kezében a névnap elbeszélés részleteivel egy papíron, nyersen kérdezé:

— Hol volt ön 1848-ik évi szeptember 28-án, midőn Handits Milivoj hadsapata Lepsény és Mező-Szent-György közt felkonczoltatott?

— Útban voltam Balaton-Füred felé.

— Mit keresett ott?

— Családomhoz mentem, melyet a horvát tábor elől oda vittem.

— Kivel tudja ezt bizonyítani?

— Hivatkozhatom-e helybeli tanukra és cselédeimre?

— Nem ér semmit.

Apám gondolkodott. Csodálatosan éles emlékező tehetsége nem hagyta cserben.

— Én — monda — azon a napon kilencz és tíz óra közben mentem Balaton-Fő-Kajáron keresztül. A községháza előtt vezet el az országút s a községháza tornáczában állt Kenessey Dániel, Cserki Mihály, Tóth Ferencz. Ők megszólítottak, kocsimmal megálltam, kérdezték: hová megyek s mi újság nálunk. Beszélgettem velük s elmondám, hogy egy csapat horvát katonát a lepsényi fogadónál láttam, midőn reggel ott elkocsiztam. Ezek tanúim lehetnek.

Megjegyzem, hogy apám ezen előadása tökéletesen igaz volt. Midőn már Kajárt a Füred felé vezető útban elhagyta: akkor jutott eszébe, hogy jó lenne a Lepsényben látott horvát csapatot elfogni, lefegyverezni s a nála levő leveleket kézbekeríteni. Innen fordult s hajtott vissza lóhalálában, de ezt már nevezett tanúi nem látták.

Midőn a zsandárfőhadnagy ez elbeszélést s a tanuk neveit meghallotta, oda fordult a szolgabíróhoz:

— Szolgabíró úr, ezt az urat őrizet alá teszem, míg én magam személyesen a megnevezett tanúkat kihallgatom.

Apám ott maradt a község házánál a küldöttség előtt

néhány zsandárral, a főhadnagy pedig rögtön kocsira ült s pár legényével hajtott Kajárra. Szigorú figyelemmel maga hallgatta ki a megnevezett tanúkat, kik utolsó betűig helyeselték s igazolták apám előadását. Délután érkezett vissza nagy bosszúsan. Haragosan kérdezé apámat, nagyot ütve a kezében volt papírokra:

— Hát mit beszélt ön a küngösi névnapon itt és itt, ekkor és ekkor?

Részletesen elmondá a besúgás tartalmát. Apám alig tarthatta vissza magát a mosolygástól, felelé:

— Mulattattam a társaságot.

A főhadnagy káromkodott, mint a jégeső, s oda fordulva a község házában s háza körül ácsorgókhoz, felkiáltott:

— Hát nincs e komisz faluban már egyetlen becsületes ember se?

E szóra sunyi arczczal előállott egy V. Ferencz nevű úri ember, helybeli birtokos, okleveles ügyvéd s azt monda:

— Én megmutatom a főhadnagy úrnak, hol vannak a megölt horvátok eltemetve, mert én becsületes ember vagyok.

E szóra a zsandár majd megmeredt örömeiben. A mi embereink közé pedig mintha menykő ütött volna. Iszonyú megütközés, sőt ijedtség fogta el őket.

Ez a V. Ferencz olyan fajta ember volt, a ki teljes életében mindig és mindenütt azon törte a fejét, kinek miként mondhat vagy tehet minél nagyobb kellemetlenséget. Elment mindenüvé, kidobták mindenünnen, megverték mindenütt, minden csontja össze volt törve,

kocsmában, névnapon, szőlőhegyen, tisztújításoknál, általa kezdett verekedések közben. Most se mondhatott le arról, hogy kellemetlenséget csináljon a falunak. De inkább a bolond emberek egyike volt, mint a gonoszaké. Az eszébe se jutott, hogy otromba leleplezései miatt akasztófára kerülhet húsz-harmincz derék magyar ember.

A főhadnagy oda ment hozzá, vállára vert, megölelte, kezét szorított vele s monda:

— Vezessen uram. Ön az egyetlen derék, becsületes ember a világban.

Ment az árulkodóval egész csapat ember, bíró, orvos, zsandár, tanú, napszámos.

Apám némileg megnyugodott, midőn megtudta, hova vezeti V. F. a küldöttséget. Ott igenis voltak horvátok a föld alatt, de azok onnan az ő tudomása szerint fel lettek szedve s máshova eltemetve. Ezt pedig a hóbor-tos V. F. nem igen tudhatá.

Azonban reményében mégis csalódott. Hogy és hogy nem történt, egy hullának csontvázát csakugyan megtalálták az árulkodó által megjelölt helyen. S e csontvázat nagy diadallal hozta be a főhadnagy a faluházhoz.

— Várjatok gazemberek — szólt a községi lakosokhoz, kik jelenvoltak — kezemben vagytok most.

Ekkor már estefelé járt az idő. A főorvos azt a javaslatot tette, hogy a hullavizsgálat a következő napra halasztassák, miután esti szürkületben vagy gyertyafény-nél ezt sikerrel megszemlélni nem lehet.

Úgy lett.

A vizsgáló küldöttség a további vizsgálatot elhalásztá addig, míg a főorvos véleményt ad. A főorvosi vélemény pedig tovább késett hat hétnél.

De a mikor készen lett: akkor csakugyan véget vetett minden vizsgálatnak s az egész ügy minden komolyságának. A főorvos igen eszes, tanult, hatalmas humorú ember, s jó hazafi volt s véleménye mind e jellemvonásának megfelel.

Kimondá, hogy a talált csontváz férfinak csontváza, a ki lehetett harmincz éves, de lehetett hetven éves is. Hosszasan bizonyítá a tudomány egész komolyságával, hogy a csontváz sem azt nem igazolja, hogy az élő ember katona volt, se azt, hogy horvát volt, miután a tudomány mai állásában a csontok a nemzetiségi kérdésben érvet nem nyújthatnak s a polgári foglalkozásra róluk biztos következtetést vonni nem lehet. Végre kimondá, hogy az az ember, kitől a váz ered, ezelőtt tíz évvel is meghalhatott, noha az sincs kizárva, hogy két év előtt halt meg.

A főhadnagy dühösebb lett az orvosra, mint a szentgyörgyi emberekre. Nem is jött ki ellenünk többé s nem is láttuk többé soha. Nemsokára áthelyeztetett megyénk-ből s meg is halt. Nevét nem írom ki, mert utódai jó hazafiak.

Nem írom ki a szolgabíróét sem. Ő sem él már.

Az öreg nemes, kit úgy megsértett, soha se tudott neki megbocsátani. Az öreg nemes esetét megtudta az egész vármegye és ezért a szolgabíró sohase tudta régi jó hírnevét visszaszerezni a vármegyében.

Pedig az önkényuralom végleges bekövetkeztével visszalépett ő is s lőn gazdálkodó és renitens magyar ember, mint a többi. Egyházának kiváló férfia volt, a protestáns küzdelemben derék szerepet töltött be, a katonaezekucziók korában országos lett jó hírneve, egykori esküdtjével együtt. De azt az egy tényét nem tudták neki elfelejteni.

Húsz év múlva egyszer kértem tőle egy megyei gyűlésen:

— Miért tetted azt akkor, bátyám?

— Ha én azt nem teszem, öcsém, apádat akasztatta volna fel a német legelőszőr. Mert úgy tettem: csak azért bízták rám az egész ügyet.

Ezt felelte. S én szentül hiszem, hogy igazán beszélt.

A FEJÉREGYHÁZI SAS.

Gróf Haller Ferencz nagy részt vett a függetlenségi harczban. Mint katona: karddal, mint kormányzó: észszel, erélylyel, hazafisággal. A legjobbak közé tartozott.

A harcz után elfogták, bilincsbe verték, elhurczolták, börtön fenekére zárták. Egykor, régen, fiatal korában jó barátságban élt Ottinger osztrák tábornokkal, ennek közbenjárására 1854-ben megszabadult és sietett hazafelé, — uradalmába, fejéregyházi várába.

Uradalmát elkobozták. Vára elpusztult. Birtokait jöttment idegenek, az önkény odaküldött emberei pusztították. Nem volt cseléd, nem volt igavonó, nem volt rideg jószág, földek vetetlenek, erdők letarolva, szőlők avarban. A Küküllő folyik vára közelében, azon volt egy jövedelmes malma. Az a malom is leégett; falromok, füstös csonka törzsek álltak a malom helyén. Gátak, malomfej omladozóban.

Gyalog ért haza a gróf. Pénze nem volt kocsira. Első dolga volt megnézni várát.

A sánczárkok megvoltak, tele növe iszalaggal. A fel-

vonó híd le volt eresztve, de csak gerendái álltak. A vár falain semmi tető. A mint leégett, úgy maradt. A várudvar gazzal tele. A földszinten a téli lovagló teremnek se ajtaja, se ablakja. Úgy volt az udvarbíró, lovászok, szolgák, szegődvényesek, várhajdúk minden lakása. Az emeletre vezető lépcsők elpusztulva. A nagy kerekpalota boltozata összeropedezve. A boltozaton körül freskó-festményekben volt egykor megörökítve száz nemes ősnek arczképe. Az asszonyoknak bajuszt festett, minden arczképbe belelövöldözött a pusztító ellenség. A Küküllő völgye felé néző lakószobák s a hegy felé néző vendégszobák romba dőlve. Baglyok, denevérek tanyája.

A várban nem volt mit keresni. Lassankint elterjedt a híre: megjött az uraság. Régi udvarbírája elérte valahonnan s kezét csókolt a grófnak. Ez is vagy félt, vagy hamis volt, vagy hű maradt, vagy jutalmat várt. Miért csókolt volna kezét másért?

Lement a gróf a Küküllőhöz. Pusztá helye a régi jó malomnak. A régi udvarbíró újra felajánlotta szolgálatát.

— Köszönöm barátom, nem fogadhatom el szolgálatodat, fizetni nem tudlak; magam se tudom, miből élek.

Leült egy égett csonka törzsökre, fáradt fejét kezére hajtá s szomorún nézett végig várán gazdaságán, meszesesébe nyúló uradalmán.

— Eladom birtokom, nincs mivel gazdálkodjam. Pénzt nem kapok, adósságot nem akarok csinálni. Min-

den hatalom és minden hatóság ellenségem. Rombadőlt vár, puszta birtok, sok adósság, mindenütt ellenség, pár év alatt úgy is megölne. Eladom birtokom. Kibúdosom, elköltözöm Amerikába, szabad földre, szabad hazába.

Egy sas kerengett fönt a magasban. Rekedt hangján kiabált a levegő-égbe.

Volt a fejéregyházi várnak egy régi sasa. Még 1814-ben szoktatta meg a gróf öreganyja, Toldalaghy Krisztina grófné. Hűségesen ott telelt, ott nyaralt a kerek palota tornyán s el nem hagyta helyét két nemzedék óta. Néha egy-két napra ellátogatott a havasokra, de mindig visszajött. Ez jutott eszébe a grófnak, mikor a magasban kerengő vad madarat látta.

— Hát a mi sasunk hova lett? — kérdi az udvarbíró.

— Elment örökre. Mikor a vár leégett, az napon ment el s 1849 óta sohase láttuk. Mit is keresne itt?

E pillanatban a magasságból lerebbent a sas s egy korhadt fűzagra odaszállt a gróf közelébe. Szárnyát libegtette s durva hangján oda szólt a grófhhoz. Mintha mondta volna: »Isten hozott jó uram, régi barátom.«

Megismerték. Ez volt a régi sas. Már Nagy-Enyed körül megismerte régi jó gazdáját s fönt a magasból kísértte őt. Haza jött a rengetegből a nagy pusztulás óta, hosszú évek múlva. Hűségesen.

Fölszállt a fűzagról, átröpült a kerek palota romfalára, egyet-kettőt ott is kiáltott s megint visszajött, de most oda szállt a gróf lábaihoz s hatalmas csőrével szelíden kopogtatta térdeit:

A gróf szemeiből kicsordult a könny. Örömét és fájdalmát nem tudta szíve magába tartani. Fölállt.

— Nem. Nem megyek Amerikába. Itthon maradok, küzdök, dolgozom. Ha ez a sas, e vad madár ott hagyta a rengeteget s visszaszállott leégett ősi tanyájába: hát én akkor hogy hagyhatnám el leigázott, elpusztult, imádott hazámat!

Itthon maradt s dolgozott.

— — Én még láttam ezt a sast 1875-ben. Él-e még, mikor halt meg: nem tudom. A gróf — nemes barátom egykor — rég alszik már őseinek sírboltjában.

CHAMAECIPARIS.

Kilenczedik már a mai szent karácsony, a mióta nem láttam Simonyi Ernőt. Mert nyolcz karácsony telt el azóta, a mikor őt a Kerepesi-temetőbe kivittük s tőle örökre elbúcsúztunk.

Beteg volt már régen, Rég nem hallotta már hangját az országgyűlés. Zordan köszöntött be a kora tél s ő a tél elől elköltözött az enyhe Abbáziába.

Utána mentem, hogy meglátogassam.

Nálunk fõrgeteges, havas, kemény tél uralkodott; az Adrián, a tengerre néző lejtőkön szelíd, langyos meleg, vidám napsugár.

Egy napig Fiúmében voltam, hogy az utat kipihenjem s a város nevezetességeit megszemléljem. Másnap kora reggel akartam hozzá menni s már este a kocsit megrendeltem.

Este beborult és esni kezdett, éjjel ránk jött a kegyetlen Bóra s reggelre havas volt a tengerpartok csúcsa. Havas volt az út is, melyen Voloska és Abbázia felé koczogtunk.

Egy villája volt még akkor Abbáziának, de telelõ betegjei már akkor is sokan valának. A kertek magán-

házaiban, szegény tengerészek egyszerű, de csinos lakásában húzódtak meg.

Ily lakása volt Simonyi Ernő barátomnak is. Tágas kert közepén, mely ritka lombú fákkal és cserjékkel volt tele, állott egy kis emeletes villaszerű épület. A bemenetnél jobbról-balra cziprusfa. Az út mellett rózsák. Alattuk hó volt, levelük is havas volt, de a rózsák teljes virágzásban voltak. Sohase láttam még eddig nyíló piros rózsát hóesés közben. Igazán meglepett a nyíló rózsza a hófuvat tetején.

Fölmentem Simonyi Ernőhöz. Már akkor fenn volt, hálókabátban a szobában maradásra öltözködve. A kandalló előtt üldögélt, melyet a fűtést nem ismerő lakásba ő készíttetett. A kandallóban vígan lobogott a tűz.

Mikor meglátott, egy kis vidámság sugározta be fonnyadó beteg arczát. Fölkelt, karon fogott, üdvözölt s rendes ülőhelye mellett a kandallónál egy karosszéket mutatott ki számomra.

— Nagyon örülök, — úgymond, — hogy meglátogattál, senki sem jön hozzám. Messze vagyok, hiába.

Lassú hangon, nehezen beszélt, mintha rettenetes testi munka után teljesen ki volna fáradva. A kor és a betegség együtt okozta a nagy erőtlenséget.

— Lásd, már írni akartam neked, — folytatá — egy dolgot akartam rád bízni, valamire meg akartalak kérni.

— Ugyan mi lehet az?

— Ha haza mégysz, menj föl lakásomba, keresd össze irományaimat, azok közt találsz egy papírban

egy chamaeciparist és egy aster alpírnist, küld el ezeket neked gondosan, de úgy, hogy össze ne törjenek.

— Megkeresem és elküldöm, légy nyugodt. De hiszen, majd haza jössz te, miért küldjem én azokat ide az idegen földre?

— Csak tedd meg te az én kérésem. Mikor megyek haza, én nem tudhatom. Addig nem megyek, míg egészségem teljesen vissza nem tér s újra erőhöz nem jutok. Nem lehet ez a késő tavasz előtt. S nekem becsületbeli kötelességem azokat a virágokat rendeltetésük helyére juttatni.

Most tudtam meg, hogy az a chamaeciparis egy virág. Azt gondoltam, valami tengeri kagyló. Nem egyszer hallottam barátomtól, hogy ő, mikor bujdosó volt s Angliában tartózkodott, egy szép és gazdag gyűjteményt állított össze kagylókból. Mikor haza jött, egyelőre ott hagyta becsomagolva egy jólelkű angol családnál, hogy őrizték csak, majd egyszer eljön érte s haza hozza Magyarországba.

Az a jólelkű család talán most is őrzi, talán ezentúl is őrzi, de a szegény magyar bujdosó nem megy el többé azért Angliába. Ott pihen már nyolcz év óta a temetőben.

Nem kérdezősködtem tovább, átmentünk egyéb tárgyra. Pártról, politikáról, a sötét jelenről és a fényes jövőről beszélgettünk. De mikor már a villásreggeli ideje eljött, elméje megint csak visszatért a chamaeciparisra.

— Lásd pajtás, én egy nagy mulasztást követtem el.

Feledékeny ember vagyok, de ebben én magamra nézve nem találok egész mentséget. Sok esztendő múlva ez a dolog most jutott eszembe. Nekem ezt a mulasztást minél előbb helyre kell hoznom. Úgy sem tudom már egészen helyrehozni. Csak arra kérlek, mihelyt Budapestre mégysz, azonnal tedd meg nekem ezt a szívességet.

Határozottan megígértem, mihelyt hazamegyek, azonnal felforgatom minden irományát s kikeresem s elküldöm neki azt a két virágot. El nem gondolhattam, miért okoz ez néki oly nagy nyugtalanságot.

Ismét beszélgettünk egyéb tárgyról. Nagy terveket alkotánk, hogy ha majd ő egészséges lesz és hazajöhet, összefogva mily nagy dolgokat viszünk mi véghez.

Alkonyat felé vissza akartam menni Fiúméba. Mikor készülődésemet észrevette, újra visszatért a két virágra. Újra lelkemre kötötte, hogy megbízását el ne felejtsem. De már ekkor bántott a kíváncsiság s megkérdeztem őt aggodalmaskodásának oka iránt.

—Lásd barátom, — felelé, — bolondság az egész. Mindenesetre nagy kicsiség. El ne ítéld érte, ha megtudod, de azért mégis elmondom neked. Az én lelkemet rideggé tette már a sors, de ily dologban még tudok érezni s tudom más érzését méltányolni.

S alig pihegő tüdővel elkezdett beszélni.

— Ismerted Dietrich Ignác barátunkat. Tüzes lelkű jó hazafi volt s igazi ellenzéki ember. Mikor ezelőtt tizenkét, tizenhárom évvel a bírósági törvényjavaslatot tárgyaltuk, ő használatra elkérte Vidacs Jánostól ennek

Corpus Jurisát s ez egy parlamenti szolgát egy levélkével haza küldött s a Corpus Jurist azonnal elküldötte, a nélkül, hogy látta volna, Dietrichhez.

— Dietrich nem sokáig élt ezután, mikor az a betegség rájött, mely halálát okozta, engem elhivatott magához s ekkor tudatta velem, hogy ő Vidacs könyvében két száraz emlékvirágot talált, hátha kedves tárgyai Vidácsnak, én azokat vegyem át s adjam oda barátunknak. Én babonás sejtelmet láttam ebben, vigasztaltam Dietrichet és rábeszéltem, hogy csak tartsa magánál a virágokat, majd ha meggyógyul és fölkel, adja át személyesen. Úgy illik az.

— Rábeszélésem meggyőzte s talán megnyugtatta őt. De bizony meghalt nemsokára. De halála előtt két nappal a virágokat egy papírkuvertbe tette s elküldötte lakásomra. Akkor a »Nádor« vendéglőben laktam. Vidacs csal nem találkozhattam hamarjában. Később más lakásba költözököttem s a málházás közben a papircsomag elkeveredett és utóbb én az egészet elfelejtettem.

— Szegény Vidacs barátunk nyolcz év előtt meghalt. Legszebb, legerőteljesebb férfikorában önmaga oltotta ki életét. De sötét elhatározása előtt három nappal lázasan kérdezősködött Dietrich örökösei után. Egy kedves emléktárgyat szeretne — úgy monda — visszakapni. Bizonyára azt akarta, hogy sírjába tegyék hideg szíve fölé.

— Ezt is csak később tudtam meg. Leírhatlan fájdalomt és szemrehányást éreztem, hogy az én mulasz-

tásom minő gyötrelmet okozott a haldoklónak. Talán ha látta volna azt a két hervadt virágot, elrepült volna agyából az a sötét elhatározás s még most is élne, örülne és küzdené velünk együtt.

— Mikor megyek haza, — fordult ekkor hozzám, — nem tudom. De te vedd magadhoz azt az emléket s küldd el nekem. Barátunk már elporladott, de hátha én megtalálom azt a nőt, kinek nemes szíve s gyöngéd kezei egykor megajándékozák ezzel barátunkat. Mátul fogva keresni fogom s legalább neki visszaadom.

Kereste-e: nem tudom. Megtalálta-e: nem tudom. De nem is hiszem. Oly beteg volt már, hogy pár nap múlva ágynak esett s mielőtt a szép tavasz igazán beköszöntött volna: át kellett őt adnunk a sírnak.

Az emléket én később megtaláltam.

Egy száraz, halvány sárga aster alpinus virágboga az egyik. Még megvan minden szirma, de illata már nincs meg.

Egy örökzöld chamaeciparis ágának két száraz tört darabja a másik. Amaz talán a vidám barátságunk, emez talán egy szomorú, de jól megérdemelt dicsőségnek a szimbóluma.

S egy fehér atlaszra gyönyörűen hímzett két szőlőlevél s két babérlevél a harmadik. A három együtt alkotja az emléktárgyat.

Egy szép és ifjú lelkes hölgy adta egykor ezeket Vidacsnak, egy diadalmas honvédütközet után örök emlékül. A csatában sebet kapott s a sebet ez az édes és gyöngéd figyelem gyógyította meg. Hogyne nyugodott

volna meg zaklatott szíve ott a sírban, ha ez édes és dicső kis emléket oda temetik vele a koporsóba.

Most már a száraz virág ott porlad az én gyűjteményemben. Mind elköltöztek már azok, kiknek egykor joguk volt hozzá. Most már az én örökségem, én nem adhatom senkinek.

DEÁK FERENCZ.

Sokáig tűnődtem, fölvegyem-e gyűjteményes művembe ama kisdéd cikkeket, a melyek e cím alatt olvashatók. E cikkek a hírlapok hasábjain Deák halála óta mindig alkalmilag jelentek meg. Megjelenésük alkalmi volta kényszerített arra, hogy őket azzal a repülő gyorsasággal írjam meg, a melylyel a napok és a hírlapok születnek és élnek.

Ha fel nem veszem gyűjteményes műveimbe: az örökkévaló feledés a sorsuk. Még magam is elfeledtem s elfeledném őket végkép. Mint a hogy mindenki elfeledi a hírlapok közleményeit. Szerencséjükre azoknak, a kik a hírlapokat írják.

Mégis arra szántam el magam, hogy összegyűjtöm őket. Íme itt van tíz kisebb-nagyobb közlemény. Méltónak tartom az elolvasásra. Nem az író miatt. Nem is a miatt, a hogy megírják. Hanem a miatt, mert Deák Ferenczről szólnak.

Gyermek voltam még, jól elmúlt annak már fél-százada, a mikor én Deák Ferenczet először láttam.

Nemzetünk történetének dicső alakja volt ő akkor is. Már az is régen volt, a mikor ő engem méltónak tartott arra, hogy velem szóba álljon. Fél emberélet múlt el azóta is. Azután voltam vele együtt képviselő, voltam az ő táborában törvényhozó s mindig áhitattal hallgattam szavait, a mikor szerét ejthettem.

Ki csodálkoznék s ki ne hinné el, hogy én a mélyen figyelő emberi lélek teljes tudatosságával vigyáztam minden szavára, minden mozdulatára, arcának és szemének minden változására? Igazán tiszteltem s igazán szerettem őt. Elméjének működése s szívének nagysága egyaránt vonzott. És azután történelmi alak volt ő már hetven év előtt is s minden vitán és kétségen túl emelkedő dicsőségünk az idők végéig.

Az én kis czikkeim nem a haza bölcséről, nem a nagy államférfiről, nem az ő nagy alkotásairól, nem is nemzetünknek az ő életében lefolyt dolgairól szólnak. Könyveket kell ezekről írni, nem apró elbeszéléseket.

Én az emberről, az egyéniségről akartam apró jellemvonásokat gyűjteni. Olvasóim elé az embert akartam oda állítani.

Százszor annyit írhattam volna, mint a mennyit itt közlök. Hiszen mi ez Deák egyéniségéhez képest? De én komolyan sohase készültem íróvá válni. Nálam az írás mindig csak mellékes foglalkozás volt s ha tollat fogtam kezembe, mindig külső ösztönzésre tettem. Vannak nemes és jó barátaim, de egy se akadt köztük, a ki ellenállhatlan erkölcsi erővel hajszolt volna az írásra. Ez oka a kis eredménynek.

És mégis most, a mint végig nézem e rég megirt közleményeket, úgy látom, kár lenne ezeket a feledés sötétségébe temetni. Ezekben is meg van örökítve Deák Ferenczről néhány emberi és egyéni igaz vonás. S ezekben is van itt-ott egy sugár, mely születésére, gyermekkorára s gondolkozásának néhány vidékére egy-egy világot vet.

Ha élünk: talán még többet is tehetünk. Egyéb gyűjteményes műveimben Deák egyéni életének talán sokkal gazdagabb és egységesebb rajzát készíthetem el.

KEHIDA.

A Balaton délnyugoti vége gazdag nádas bozótokban vész el, csak egy keskeny folyócska az égszínkéék víz-tükörnek szelíd folytatása. De e folyócska már nem égszínkéék és igen gyakran nem is szelíd. A szeszélyes Zala ez, mely néha szelíd morajjal csatangol medrében — de gyakran haragra gerjed s iszapos sárga hullámokkal borítja az egész Zala völgyét s a völgynek gyönyörű erdőségeit.

Mert a Zala völgyét helylyel-közzel vad ősz rengeteg borítja, tele óriás magasságú égerfával, melynek apály idején még gyökerei is kiállnak a talajból. Sok helyütt az egymásra dőlt fák, korhadó gyökerek s szétágazó törzsek labirintján át sem vad, sem ember keresztül hatolni nem képes.

E folyam völgyében és ennek partján fekszik Kehida. Eégi fészek, mely állítólag 1266-ban, tehát még az Árpádok korában épült és települt meg. Mondják, hogy néhány évtizeddel ez előtt még meg volt a kehidai várkastély udvarán az a márványlap, melyre az első alapítás éve, 1266 vésvé volt s melyet azon kívül a Kanizsay család címere ékesített.

Történetbúvárok úgy mondják, hogy e birtok egykor a gróf Kanizsay család birtoka volt s ott, hol ma Deák Ferencz egykori háza áll, egy vár állott, kőből szilárdan építve és vízárkokkal körülvéve. Annyi bizonyos, hogy a kastély homlokzata előtt a régi vár árkai most is biztosan felismerhetők s mutatják az udvarban azt a régi épületet is, melyben egykor egy partialis országgyűlést tartottak a török ellen a túladunai, sziavon és horvát vármegyék rendéi. Ez az épület jó karban van s most istállónak használják.

A Kanizsay család kezéről a Harshágyi család kezére, majd innen a Hertelendy, ma is virágzó zalamegyei család birtokába jutott Kehida. Neve tulaj donkép nem is Kehida, hanem Kéthida volt azon okból, mert itt, hogy a várnak a folyón túli összeköttetése biztos legyen, két híddal volt megnyergelve a Zala vize.

A vár sorsa különben török-tatár-német alatt ugyanaz volt, a mi a közelfekvő Nagy-Kanizsáé. Ettől északra már nem igen hódoltatott a török; Tátika, Gyula-Keszi, Sümegh már inkább megóvták magukat hatalma ellen.

A mint Nagy-Kanizsa a töröktől a tizenhetedik század végén visszavetett, Kehida is régi urainak birtokába került. De nem volt betelepítve. Népsége, jobbágy-sága ki tudja hova züllött szélyel. Mondják, hogy régi lakossága visszajövn, Kehidára telepedni nem mert, hanem felvette magát a gesztenye erdők magaslataira, s ott építé Pusztafalut, melyből csak 1470-ben költözött át a mai Kehidára. Annyi bizonyos, hogy a falu ekkor tájt épült újra templomával és kastélyával együtt.

A mostani kastélyt Hertelendy Gáspár építette föl a régi kehidai vár helyére és annak romjaiból. Ennek egyetlen leányát, Hertelendy Annát, Deák Gábor vette el s így került Kehida a Deák-család kezére.

A birtok körülbelől kétezer hold, melynek fele gyönyörű erdő volt a magaslatokon. Szőlőhegye a kastélyra mosolyog, ennek homlokzatáról pedig gyönyörű kilátás nyílik a Zala völgyére, melyben buja rétek és legelők termékeny szántóföldekkel váltakoznak. A gazdaság kezelésének gondját egész haláláig, 1844-ig Deák Antal, Ferencznek testvérényja viselte, a közös jövedelemben azonban soha meg nem zavart testvéri szeretettel részeltette Ferencz öcscsét. Ide rontott be 1843-ban a felizgatott Forintos-párt garázda csöcseléke; ide jött az 1844-iki országgyűlésről Batthyány, Eötvös, Klauzál, Wenckheim és Bónis, hogy a hazának otthon maradt bölcsét a válaszfelirat iránt megkérdezzék, s itt történt az a jelenet, mely oly óriási válaszfalat von a holtáig rabszolgákkal dolgoztató Washington és Deák Ferencz jelleme közt.

A mint Deák Antalt eltemették, Deák Ferencz a kastély udvarára összehívta jobbágyait és zselléreit.

»Fiaim, úgymond, én földesuratok vagyok és ti jobbágyaim vagytok. A törvény megszabja az én jogaimat fölöttetek és a ti kötelességeiteket én irántam. De én jogaimmal élni nem akarok és titeket kötelességtek teljesítésére nem kényszerítlek erővel. Ha azonban jószándatokból eljöttök gazdaságomban segíteni, szívességteket megköszönöm s a becsületes munkát megjutalmazom.»

Sírtak jobbágyai a földesúri szavakra, s bár Deák szavát tartá, jobbágyai még nagyobb hűséggel teljesíték nála a munkát, mint előbb.

Forradalom után itt vigasztala vérző szívét a nemzet bölcse. A szép természet és a vendégek soha nem apadó serege volt öröme. Vendégei között nagy számmal voltak a rokonok, jó barátok, megyei tisztviselők, kikkel a házigazda szívesen eladomáztatott. Ha országos nevezetességek látogatták meg; azokkal természetesen az országos politika járta. Végre gróf Széchenyi, hogy Deák Ferenczet Kehidáról kimozdítsa s az ország központjába kényszerítse, azt az ajánlatot tévé neki, hogy a birtokot megveszi százhuszonöt ezer forintért. Sokáig tűnődött Deák, de végre az alkuba beleegyezett. A vételárnak közel fele terhek kifizetésére lőn fordítva, a másik feléből, úgy tudom, mintegy húsz ezer forintot Deák készpénzben vett föl, a vétel ár többi része pedig évjáradékra lett megállapítva. A hetvenes években a legnagyobb magyar egyik örököse, gróf Széchenyi Ödön, a birtokot az évjáradéki kötelezettséggel Bárányi keszthelyi lakosnak adta el, kinek apjával Deák Ferencz apja már ismeretségben volt.

Az épület egy főépületből s két szárnyból áll. A homlokzatnak völgy felőli részén volt Deák Ferencz kezén két könyvtárszoba, egy nagy ebédlő s két más kisebb szoba. Az udvar felőli részén voltak a vendégszobák.

A kastély és szobái most is éppen úgy állanak, a mint ezelőtt huszonegy évvel azokat a legnagyobb hazafi elhagyá. Elismerésünk érte a mostani birtokosnak.

DEÁK FERENCZ MINT TANULÓ.

Deák Ferencz ma már a történelemé s nemsokára a néphagyományé is lesz egyszersmind. Alakjának nagyságát s egyéniségének varázsát nem csökkenté az élőnek színről-színre ismerete, de mérhetlen arányokban fogja növelni az emlékezet, a mint az a népnek szeretete s kegyeletes fantáziája által évről-évre gazdagabbá leend. De hogy ő folytonosan oly magasságban álljon az utókor előtt, a mily magasra az élőt a nemzet köztisztelete s az elhunytat a nemzet fájdalom hely ezé: ahhoz nem szükséges a költő lantja, nem szükséges a szónok dicsérete, nem szükségesek a hagyománynak ábrándos visiói. Ahhoz elég, ha följegyezzük szigorú hűséggel mindazt, a mit róla vagy általa tudunk, a mit tőle vagy általa nyerünk.

Életének nagy cselekményei a nemzet történelmének képezik dicső részleteit. Ezeket följegyzendi a történetíró. Az államférfit, a törvényhozót, a bölcset, a publicistát ismerni fogják utódaink a história örök lapjairól. Az embert és közpolgárt megörökíteni a mi feladatunk. A miénk, kik láttuk az ő jóságos és dicső arczát, kik

hallhattuk az ő egyszerű és böles szavait, kiknek megenged é, hogy az ő nagy lelkének melegénél melegedhessünk s kik sirattuk és siratjuk őt halottaiban. Összegyűjteni róla mindazt, a mit összegyűjthetünk: ez a kötelesség, mely reánk hárul.

Én a kötelességet szintén teljesíteni akarom. Nagynak tartam, míg személyesen nem ismerém s midőn hozzá közelebb juthaték, úgy éreztem magam mindig, mintha oltár előtt álltam volna. Én nem tudom, más is úgy volt-e vele, én csak saját érzelmeimről adok számot. Lestem arczvonásait s figyeltem minden szavára. Föl is jegyezgettem egyet s mást és törekedtem múltjában és múltjának részleteiben is megismerni őt. A. mit tudok róla: abból hadd álljon itt egyelőre e rövidke közlemény.

* *

Csaknem minden lap megjegyezte az utóbbi napokban, hogy Deák Ferencz a gimnázialis tanfolyam egy részét Kőszegen végezte. E közlemény tudomásom szerint valótlan. A kőszegi gimnázium tanulói között az ő neve nem található. Igenis tanult két Deák Kőszegen, tudniillik Deák György és Deák József, de ezek Deák József tárnoki földbirtokos gyermekei valának s tudtommal Deák Ferencznek csak oldalági rokonai.

Több év előtt Kőszegen egy Koller nevű öreg tanító gyakran szeretett azzal dicsekedni, hogy Deák Ferenczet írni és olvasni ő tanította. A kőszegiek hitelt adtak a jó öreg tanítónak s midőn 1871-ben a törvényszékek

fogdosása napirenden volt, Kőszeg városa Deák Ferencz-hez is kérelemmel járult, hogy ő pártolná a városnak törvényszék iránti kérvényét a minisztériumnál. A kérelem indokául Deák Ferencznek azon város iránti kegyelete is felhozott, melyben ő első kiképeztetését nyerte. De a kérelem ezen indokára Deák Ferencz kijelenté, hogy ő Kőszegen soha se járt iskolába.

Tarányi (Oszterhuber) Ferencz veszprémi kanonok, ki Deák Ferenczcsel másodízigleni sógorsági viszonyban állott s kit Deák néhányszor látogatásával is megtisztelt, azt állítja, hogy Deák a gimnázialis tanfolyam egy részét Nagy-Kanizsán, a kegyesrendű szerzetesek kezén levő gimnáziumban végezte. Ez állításnak minden esetre hitelt adhatunk, annyival inkább, mert a győri akadémia beírási és osztálykönyveiben is meg van jegyezve, hogy Deák Ferencz oda Nagy-Kanizsáról ment. Remélhetjük, hogy a kegyesrendűek nagy-kanizsai főnöke mindent, mi Deák Ferenczre vonatkozólag rendjének iskolai évkönyveiben föltalálható, összegyűjt s köztudomásra hozand.

Deák Ferencz négy éven át tanult Nagy-Kanizsán, úgymint az 1813/4-ik tanévtől kezdve az 1816/7-ik tanév bezáráig. Itteni iskolai előhaladásáról s élményeiről semmit sem tudok.

Az 1812/3-ik tanévet Deák a pápai királyi algimnáziumban végezte. E gimnázium második grammatikai osztályának első félévi informatiójában hetedik szám alatt Deák ekként van (latin nyelven) bevezetve:

»Deák Ferencz, tíz éves, római katolikus, magyar-

országi, Kehidáról, Zalamegyéből való. Gyámja: Deák Antal alszolgabíró, lakik ugyanott.«

Mellesleg megjegyzem, hogy a mint e közleményből is látszik, ekkor már Deáknak édes apja s valószínűleg édes anyja sem élt.

Pápán tanára volt: Stajkó Ignác, ha jól vélem, benczésrendű szerzetes. Szigorú tanárnak kellett lennie, mert az első félévben harminczegy tanítvány közül csak két eminenst, a második félévben már csak huszonnyolcz tanítvány közül négy eminenst osztályozott.

Deák mind az első, mind a második félévben úgy az erkölcs- és vallástanból, mint a többi tudományból classis primae-t, első osztályzatot kapott de az eminensek között nem foglalt helyet.

Egy évi tartózkodása alatt Pápán Deák Ferencz egy özvegy kasznárnénál a Rozmaring-utczában s azon házban volt elszállásolva s nyert ételmezést is, mely most Morvai-féle ház néven ismeretes. Az özvegy kasznárnő nevére már nem emlékezik Kéler József pápai lakos öreg úr, kinek emlékező tehetsége őrizte meg e kis adatot.

Győrbe a nagy-kanizsai tanfolyam bevégezte után az 1817-ik év őszén ment Deák Ferencz s a következő négy tanévet, mint logikus, phisikus, primi és secundi anni (első, másod éves) jogász itt végezte. Tanárai voltak 1817/8-ban:

a vallástanból: Mollik Tóbiás világi pap és hitszónok;

a történelemből: Berta György világi;

a szám- és mértanból: Brestyenszky Adalbert ben-

zésrendű szerzetes, ki későbben tihanyi apát lett, s mint ilyen 1850-ben halt meg. Ez kedves tanára lehetett Deák Ferencznek, mert én előttem 1873-ban két ízben is nagy kegyelettel emlékezett róla.

Ezen tanévben Deák mind az első, mind a második féléven az összes tantárgyakban eminens, még pedig kevés kivétellel első eminens volt. Erkölcsi magaviselete classis primae-vel jegyeztetett, tudnivaló levén, hogy ebből eminens-t adni nem volt szokásban.

Physikus korában 1818/9-ben tanárai voltak:

a magyar nyelvből Fessel Zsigmond világi s a physikából Gröber Laurent szintén világi. Ezeken kívül Berta, Vernéi és Brestyenzsky ama tudományokban, melyekben az előző év folyamán át.

Ez évben nyert osztályzatai szerint második eminens. Kivéven a magyar nyelvet, melyből classis secundae octavus-t (másodosztályt a nyolczadik helyen) nyert, a mely osztályzat bizony a legrosszabbak egyike. Tanára tót ember volt e tantárgyból s alig törte a magyar nyelvet és ez szekundázta meg Deák Perenczet a magyar nyelvből. Valami kedves egyéniség e tanár mások előtt sem lehetett, mert a midőn ez adatokat közli velem Sárkány Miklós bakonybéli apát s Deák egykorúja s egy éven át tanulótársa, így sóhajt föl Deákra és tanárjára czélozva levelében:

Hová nyomta a magyarul alig tudó tót ember a nemes magyar ifjat!«

Első évi jogász korában, 1819/20-ban statistikából tanára volt: Kmethy András, ha nem csalódom, a 48-ki

honvédtábornoknak nagybátyja; a római és nemzetközi jogból pedig Szibenliszt Mihály.

Másodévi jogász korában a hazai jogot Bognár Józseftől, a politikai tudományokat pedig Beke Wolfgangtól hallgatta. Az egyházi jogot valószínűleg Pendl Alajos benzés szerzetes adta elő, ki ugyanekkor akadémiai hit-szónok (exhortator) volt. Mint jogász már mindenütt első eminensként nyert osztályzatot.

Ez időtájt agyóri királyi akadémia az egy Brestyenzky kivételével, világiak kezelése alatt állott. A fundus studiorum, illetőleg a helytartótanács nem sok gondot fordított sem a tanárok megválogatására, sem a kellő taneszközök beszerzésére. Gröber Laurent, a physika tanára csak úgy kongott a physicum múzeumban, mely majdnem egészen üresen állott s egyáltalán alkalmatlan volt a kellő kísérletek megtételére s az elméleti oktatás megvilágítására. Gröber tehát, ki észrevette a tehetséget Deákban, azt tanácsolta ennek, hogy a physikai előadásokat a Benzés-rendű szerzetesek kezén levő győri lyceumban hallgassa, mint a melynek kísérleti eszközei elég bőven vannak beszerezve.

Deák szívesen megfogadta a jó tanácsot. Egyik kedvelt tanulótársával, nágocsi Zichy Jánossal (Zichy Mihály és Antal testvérek apjával) az 1818/19-dik tanévben csakugyan átment a benzések lyceumába hallgatni a természettani előadásokat. Itt a physika tanára akkor Czinár Mór volt, ki később Pannonhalmára az országos hírvő könyvtár rendezése céljából visszavonult. Deák nagyon szerette e különben is kedves modorú és művelt szerze-

test, előttem is többször s mindig kegyelettel emlékezett róla, soha sem nevezvén másként, mint »Maurus Czinár,« a hogy t. i. még tanuló korában szokta nevezni. Halála, mely a múlt évben 1875-ben következett be, bizonyára fájdalommal érintette Deákot.

De Czinár is büszke volt egykori tanítványára. Még az ország alig ismeré s a »haza bölcsének« nem nevezé Deákot, már az öreg Czinár — mint később önérettel mondogatá — megjósolta, hogy Deák Ferenczből minő nagy ember lesz egykoron. Ő monda egykor Deáknak és tanuló társainak: »Nem az a valódi tudomány, a mit jól megtanultok, hanem az, a mit jól meggondoltok; a ki az iskolában komolyan és alaposan gondolkodni megtanul, az végezte jól az iskolát.« E szavakat különböző alkalmazásban nem egyszer hallottuk Deák Ferencz szájából is a magán társalgások folyamában.

Tanuló társai közül főlemlitem Faiszi Ányos István veszprémmegyei előkelő birtokost, megyéjének egykori főbiráját s a zirczi kerületnek három országgyűlésen át országgyűlési képviselőjét. B nyers modorú, de egyenes, őszinte jellemű táblabíró Deák mindig kedvelte. Szeretett vele — mint másokkal is — gyakran tréfálkozni, mit Ányos, a ki pedig nagyon hamar komolyan szembe nézett a tréfálkozókkal, az »öreg ur«-nak rendesen megengedett.

Tanuló társai voltak még a többi között Bretzenheim Ferdinánd herceg és Rohonczy Ignác. Amaz nagyon is herceg volt ahhoz, hogy Deák valami bizalmas baráti viszonyban állhatott volna vele, emezt kedvelte régeb-

ben, de később, miután ez az Apponyi-regime szolgálataiba szegődött s a Bach-rendszer alatt is előkelő hivatalokban volt, elhidegedett tőle. Ghyczy Kálmán, bár több ízben állították, nem volt tanulótársa Deáknak, nem is egy időben hallgatták az előadásokat. Ghyczy csak az 1821/22-ik tanévben jött agyőri akadémiára, Deák ekkor már — végeztén ott a kurzust — onnan eltávozott.

Volt azonban még egy tanulótársa, kit említetlenül nem hagyhatok. Ez Sárkány Miklós hittudor s bakonybéli apát, a negyvenes évek politikai küzdelmeinek a konzervatív táborban egyik érdekes alakja, ki nem egyszer nevezetes csatákat vívott a győrmegyei ellenzékkel.

Sárkány Miklós a győri lyceumnak volt hallgatója s vele Deák akkor ismerkedett meg, mikor Gröber tanácsára a lyceumba ment physikát hallgatni. Sárkány, bár ő Deák pártjához 48 előtt nem tartozott, mindig egyik legnagyobb tisztelője volt Deáknak, még akkor is, mikor a vegyes házasságok kérdése oly igen elmérgesíté a kedélyeket. De maga Deák is úgy nyilatkozott előttem, ha jól emlékszem, ezelőtt két évvel, Sárkányról: *IOszinte, becsületes ember, meggyőződése vezérelte a politikai küzdelmekben, bár minden pártfele olyan lett volna, mint ő; esze és tudománya is helyén van.*» Sárkány Miklós volt az, ki aggkora és a tél zordonsága daczára is kérelmem folytán szíves volt a Deák tanulói korára vonatkozó adatokat összegyűjteni s velem közölni.

Deák Győrben tartózkodásának egész ideje alatt Jósa Józsefnél, ennek házában volt szálláson. Házi gazdája a győri püspöki javak praefektusa volt, tekintélyes és

eléggé értelmes ember. Ugyane házban lakott Fejér György is, mint győri tankerületi főigazgató s ekkor már a »Codex diplomaticus« fáradhatatlan gyűjtője. E körülményből sokan azt következtették s Dunán túl ma is hiszik, hogy Deák Fehér Györgynél lett volna szálláson s a vele való társalgás folytán szerezte volna közjogunk történetének mélységes ismeretét. E hit azonban alaptalan, ámbár könnyen hihető, hogy az élénk szellemű, s vidám kedélyű, de a mellett tanulni szerető ifjú Deák már ekkor is ismeretségben állott Fejérrel. Annyit biztosan tudok, hogy később, midőn már Fejér György a pesti egyetemhez került, Deák vele gyakran és szívesen érintkezett s társalgott történelmi dolgokról.

Jósa József házát Deák ott tartózkodásának emlékére a győri polgárság kegyelete már több év előtt márvány emléktáblával látta el.

Deák Ferencz külső modora már tanulóifjú korában is oly igénytelen és egyszerű volt, mint később. Tarányi Ferencz kanonok állítja, hogy kora fiatalságában ruháját elhanyagolta s a külsőségekkel keveset törődött. Ez állítást, ismervén Deákot, én egész nyugalommal elhiszem. Hogy már tanuló korában is bizonyos tekintély környezé nemcsak tanuló társai, hanem tanárai szemében is, abból a körülményből magyarázható, hogy Nagy-Kanizsán, mikor a poétikát végezte, tanárja nyugodtan bizta rá az előadást és az iskola feletti felügyeletet, ha néhány órára vagy napra neki az iskolától távol kellett maradnia. Ekkor pedig Deák nem volt több tizennégy éves gyerkőcznál. Hogy ily esetnek kellett történni, azt onnan

merem állítani, mert ezt képviselői körökben 48 előtt Deák tudtával s az ő ellenmondása nélkül szétében beszéltek s én is egy 48-iki követtársától hallottam.

Deák életének utolsó szakában elméleti olvasmányokkal keveset látszott foglalkozni. De ez nem mindig volt így. Ő készen állott elő az 1832-iki országgyűlésen, mint Minerváról, a bölcsesség istenasszonyáról beszéli a hitrege, de e nagy varázsnak előfeltétele minden esetre hosszas és mély tanulmányozás volt. Könyvtára legalább, melyet 1844 végén Kerkapoly Károly használt s részben rendezett Kehidán, ezt bizonyítja, ha minden más bizonyíték hiányoznék is.

AZ IFJÚ DEÁK FERENCZ.

A mai nemzedék keveset tud már arról, milyen volt az »öreg úr«, mikor még »ifjú úr«-nak hívták, s mikor még megérdemelte az »ifjú« nevet. Harmincz esztendő óta, a függetlenségi harcznak lezajlása óta, az ő neve bizalmas körben sohase volt más, csak a kedélyes »öreg úr«.

Országgyűlési és képviselői körökben még most is állandó divat, hogy törvényhozók, miniszterek, képviselők egymást »per tu« szólítják. De vájjon hogy szólították Deák Ferenczet, kinek tekintélye határtalan volt; ki előtt mindenki meghajolt, kit két császár látogatott meg szegényes szobájában, az osztrák császár és a braziliai császár; kinek nagyobb hatalma volt, mint minden közös és nemközös miniszternek összevéve, kihez tanácsért és pártolásért jártak magyar miniszterek, kihez lélekszakadva jöttek az osztrák államférfiak, Giskra és Demel és mások 1871-ben, hogy mentse meg őket Hohenwarth-tól és a csehektől és a pánszlávoktól; ki koronát adott a királynak és királynénak.

Vájjon hogy szólították őt, az ősz államférfit, ki ifjú

korától kezdve minden napját és minden erejét a közügyeknek szentelte? Hogy szólították őt kortársai és képviselőtársai, a kik között akárhány szeleburdi ifjonz, fiatal mágnás és ifjú szolgabíró volt, a ki az embert a szerint mérte meg, hány forint volt a tárczájában, hány hold földje van neki otthon, hány kalandnak hőse fürdön, színházban, kaszinóban, rókahajsznál, lóversenytéren?

Bizony öregek és fiatalok, komoly férfiak és könnyüvérű emberek, saját pártjabeliek és ellenzékek egyforma kegyelettel járultak hozzá.

Őt, egyedül őt nem neveztük, nem szólítottuk pertunak. Nem azért, mintha ő azt rossz néven vette volna. Istenért se. Hiszen egyszerűbb, szívesebb, kedélyesebb ember sohase volt, mint ő. Ámbár tagja volt a Batthyány minisztériumnak, mindamellett ő az egyszerű »tekin tetes úr« maradt minden rend, rang, cím és czaf-rang nélkül. Bár a »nagyságos« címet idegenektől nem utasítá el, hiszen mindennap százan mentek hozzá kérvényezők, mint a királyhoz s ezekkel a címmezés miatt nem perlekedhetett, mindamellett ő a címekre nem adott semmit.

Gyulai Pál, mikor Vörösmarty életét írta, levélben fordult valamiért Deák Ferenczhez s őt »nagyságos úr«-nak szólítá, de egyúttal bocsánatot kérve azt kérdeze tőle, írja meg, mi az igazi címze? Deák azt felelte: »Címzezen a minek tetszik, legjobban szeretem, ha barátjának címze.« Pedig bizony akkor még Gyulai Pál kicsike kis emberke volt. A király »Deák úr«-nak,

a királyné egy alkalommal a koronázás után szemtül-szembe »Deák bácsi«-nak szólította. Ekként szólítá őt a fővárosban és vidéken minden szép asszony és minden ifjú lányka, kinek alkalma volt vele bizalmasan beszélni.

Néhány idősb képviselő, kikkel sok országgyűlésen volt már együtt, tegeztek őt s »Feri« néven szólították. Az öreg Justh, Zsedényi, Szentiványi, Kállay Ödön, Pulszky Ferencz, s még néhányan ekként szóltak hozzá még a legutóbbi években is. Mindenki más ez egyszerű névvel közeledett hozzá: »bátyám«. Mintha mindenkinek vér szerinti rokona, édes apja lett volna. Az igaz, hogy olyan jó is volt mindenkinek, mintha édes apja lett volna.

Hogy fogadták Deák Ferenczet a legelső országgyűlésen, melyen megjelent? Ezt már igen sokszor, igen sok ember megírta, noha Deák Antalról, ki Ferencz öccsét maga után felküldé követnek s Ferencz első szerepléséről kevés adat látott napvilágot.

Deák Antal sokkal idősebb volt, mint Ferencz öccse. Mikor Ferencz még csak tíz éves volt s tanuló az első gimnáziumi osztályban: Antal bátyja már akkor szolgabíró s tekintélyes férfiú volt a vármegyében s egyúttal gyámja és gondnoka Ferencznek. Épen huszonkét évvel volt idősebb, mint emez.

Az 1832-iki országgyűlésen Deák Antal közkedvességű ember volt. Híre megelőzte már őt is. Gróf Amadé

Ferencz zalamegyei főispán ellenében rettenthetlen bátorsággal lépett fel az alkotmányellenes újonczozás és adószedési ügyben s Amadét arra kényszeríté, hogy Zala-Egerszeget elhagyja, sőt a főispánságot is letegye. Pedig mikor Deák Antal oly erélyyel lépett fel: akkor Egerszezen két dragonyos osztály volt felállítva a megye táblabíráinak s tisztviselőinek megrettentésére.

Deák Antal olyanforma magasságú termettel bírt, mint öcscse Ferencz, csakhogy sem oly széles, sem oly erős nem volt. Szakált az sem viselt, tömött bajusza úgy csüngött lefelé, mint Laudon generálisé, noha nem volt olyan hosszú. Legjobb barátai voltak: felsőbükki Nagy Pál, id. Pázmándy Dénes, Marczibányi, Ócskay, Rohonczy János és Kocsi Horváth. Utóbbiak Veszprémmegye követei s Deák Antallal már ifjú korból ismerősek. Szerette Kölcsey Ferenczet is, kivel azonban sok tekintetben nem értett egyet. Kölcsey nemcsak Béccsel szemközt, hanem a jobbágyok iránt is szabadelvű volt, míg Deák Antal Béccsel szemközt engesztelhetlen, de a jobbágyok felszabadításáról hallani sem akart.

Voltaképen ez volt egyik oka, a miért lemondott a követségről s öcscsének helyet adott.

— Nem vagyok még vén ember, — monda Palóczynak és Kocsi Horváthnak, — de közületek már kiöregedtem. Ferkó öcsém jobban illik hozzátok, ő is olyan hóbortos, mint ti vagytok.

A »hóbortos« alatt azokat az ábrándozókat értette, a kik a jobbágyokat felszabadítani s ezzel — szerinte — a nemességet tönkre tenni akarták.

El is ment, ott hagyta az országgyűlést. Hanem előbb feldicsérte öcscsét annyira, hogy mindenki a fejét csóválta, vagy mosolygott. Id. Pázmándy Dénes sehogy se hitte, hogy a fiatal, harmincz éves Deák Ferencz oly kitűnő ember legyen, sőt később is sok ideig, mikor már Deák Ferencz hatalmas szerepre vergődött, az öreg Pázmándy csak úgy félvállról beszélt vele és róla — egy darabig.

* *

Öreg emberek, kik Deák Ferenczet harmincz éves korában ismerték, azt állítják, hogy arcza az időtől kezdve nem változott. Valamivel kövérebbé vált, de haja, szemei, bajusza s egész arczjellege ugyanazok maradtak.

Az országgyűlésen élceiről és anekdotáiról előbb ismerték s előbb megismerték, mint nyilvános beszédjeiről. Akkori anekdotái közül főlemlítem a következőt:

Kocsi Horváth Sámuel veszprémi követ nagyon békeség szerető ember lévén a magán társalgásban is, mindig mindenkinek igazat adott s mint alispán is minden peres felet kibékített. Az országgyűlésre is utána ment az az adoma, hogy egyszer bement hozzá a felperes s baját elpanaszlá, mire ő mint alispán azt felelé: »Fiam, neked teljesen igazad van«, — de ugyanakkor odamen-
vén az alperes is s baját az is elpanaszolván, annak is azt felelé: »Fiam, neked is teljesen igazad van«; — mikor pedig ezt az ott jelen volt Bohonczy János első alispán meghallotta s azt monda: »Bolond vagy te Samu, mindakettőnek csak nem lehet igazat, — erre azt felelé: »Neked is teljesen igazad van János.«

Ez a Kocsi Horváth Sámuel az országgyűlésen is ilyenformán viselte magát. Hol az aulikusokkal szavazott, hol a liberálisokkal, csakhogy meg ne haragudják rá egyik se.

Egyszer aztán Beöthy Ödön és Balogh János keményen megtámadták Kocsi Horváthot a pozsonyi ligetben Deák Ferencz jelenlétében. Deák mosolyogva hallgatta Beöthy és Balogh szemrehányásait s mosolyogva nézte Kocsi Horváth kellemetlen helyzetét. Midőn már a vita kissé élessé kezdett válni, Deák közbeszólt:

— Olyanformán gondolkodik az én Sámuel barátom, mint az egyszeri szentgróti menyecske. Az is egy kissé hűtellen lett az urához s beleszeretett a szomszédban lakó csizmadia czéhmester fiába. A menyecske ura nem nézvén jó szemmel a dolgot s pörlekedése se használván, elment a plébánushoz panaszra, hogy az hívja meg a feleségét magához s térítse istenes útra. A plébános meghívhatja a menyecskét, lelkére beszél istenesen s megmondja neki, hogy isteni és emberi törvények szerint az asszonynak hűségeseznek kell lenni törvényes urához és senki másra még csak gondolni sem szabad, hanem meg kell maradni egyetlen egy férfi mellett. »Jaj édes tisztelendő uram, így felel a menyecske, könnyű a gazdagnak, de az olyan szegény asszonynak, mint én vagyok, mindegyik jó, nekem nem illik válogatósnak lenni.«

Ez anekdotára hatalmas kaczagás lett a felelet s ez naptól fogva Kocsi Horváth Sámuel nem válogatott a két párt között, hanem megmaradt — aulikusnak.

A pozsonyi országgyűlések a pozsonyi országház nagy termében tartattak.

Ez a terem egyszerű pajta volt oldalablakkal, kőboltozattal minden festés vagy ékesség nélkül egyszerű fehér meszeléssel volt ellátva.

A terem belső végén volt egy emelvény deszkából, melyre három lépcsőn kellett felmenni. Ez emelvény le volt terítve pokrócczal s ez emelvényen volt egy hosszú asztal keresztben, ez le volt terítve zöld posztóval. Ez asztal közepén ült a királyi személynök, az alsó tábla elnöke. Mellette jobbról a királyi tábla tagjai és a protonotáriusok, balról pedig a káptalanok követei, az alsó táblai prelátusok.

Ez emelvényhez támasztva három hosszú asztal volt a terem hosszában, zöld posztóval bevonva. E három asztal mellett egymással szemközt ültek a vármegyék követei, párosával egymás mellett. Azok, kik a középső asztal mellett ültek, természetesen a hátuk mögötti sorokra nem is nézhettek. Mint valami nagy vendéglői étterem: úgy volt berendezve az országgyűlés helyisége. Karzat csak egy oldalon volt, a baloldalon. A követek nejei onnan szokták a gyűléseket végig hallgatni. Az országgyűlési ifjúság, a juratusok lent a követek mögött álltak kardosán, kalpagosan, fekete magyar ruhában.

Deák Ferencz a középső asztalnál, a királyi személynökkel egy vonalban a kilencedik széken foglalt helyet. Fekete francia nadrág, fehér mellény, fekete atilla, s oldalán vaskos ősi kard: ebből állott öltönye.

Szűz beszéde nem keltett nagy figyelmet. Igaz, hogy

a vitakérdés nem is volt valami fontos. Mindössze is a fölött tanácskoztak egy hónapig, hogy az úrbéri kérdésen vagy a kereskedelmi kérdésen kezdjék-e a tanácskozást.

Azonban következett a lengyel kérdés. Szegény Lengyelországot akkor osztották fel utoljára s a magyar közvélemény ép úgy lelkesült a lengyelek mellett, mint negyvenöt év múlva a törökök mellett. Ép úgy hiába.

Deák Ferencz felállt. Szokott ruhájába volt öltözve. Egyik térdét feltette a székre, melyről fölkel. Kardját is a székre állítá s balkezében kardjának markolatát fogva, tartá azt a beszédet, mely első beszédje volt valóssággal. Azóta közel ötven év telt el s most már a tizenegyedik országgyűlés folyik, de ennél szebb beszédet alig tartott.

E naptól kezdve vezére volt a nemzeti pártnak.

*

*

*

Minő magas tekintélye volt Zalavármegyében Deák Ferencznek mint harminczhárom éves ifjúnak: arra csak egy példát.

1836-ik évi június 22-én és 23-án tartották a megye rendéi azt a gyűlést, melyen követeik, Deák és Hertelendy, beszámoltak. Deák fogadtatását lelkesültnek nevezi Kossuth Lajos akkor, a mikor még a hírlapok nem beszéltek superlativusban, mert a világon se voltak.

Ugyanekkor főispáni beiktatás is volt s a főispánnak le kellett tenni az esküt.

Az esküformát ős időktől fogva alkotmányos gyakorlat alapján mindig egyházi férfiú szokta előolvasni. De a rendek felkiáltottak, hogy Deák Ferencz olvassa fel. »Az tekintetes követ úr szájából akarjuk hallani istennek ígését«, kiáltott fel egy kővágó-eörsi nemes. Pedig jelen volt két apát is.

»Aligha nem ez volt az első eset, hogy hivatal nélküli polgári személy esketett fel főispánt magyarul« — írja e jelenetről Kossuth Lajos.

DEÁK FERENCZ MAGÁN KÖRBEN.

Deák Ferencz, mikor még állandóan Kehidán lakott, minden év nyarán Balaton-Füreden szokott néhány hetet tölteni. Lakása, étkezése, ruházata, társalgása oly egyszerű, oly igénytelen, oly feltűnés nélküli volt, hogy aki egyébként nem tudta, ki ő, el nem találta volna, hogy ő nemzetünknek és korunknak egyik legnagyobb államférfia s a világtörténetnek egyik legnemesebb alakja.

Hogy azokat, kik az emberi lélek nagyságának jellemvonásait észlelni és fölismerni nem szokták, mennyire csalódásba ejté Deák egyszerűsége, erre furcsa, de jó példát tudok saját ismerőseim köréből.

Volt egy jó tisztársam és kedélyes keresztkomám a vármegyénél. Mérnök és főszámvevő. Ország, nemzet, politika, emberi vagy államférfiúi nagyság, művészet, irodalom, hírlap, ismeretlen dolgok voltak előtte. A numeruson, restauráczió, jó ételen, italon és vadászaton kívül más munkát vagy élvezetet nem ismert.

Az ötvenes évek elején mint ifjú mérnöksegéd Kehidát és vidékét mérte. Deáknak volt ingyen lakója

s Deák asztalának mindennapos vendége. Ha rokon vagy látogató nem volt Kehidán, az öreg úr csak vele, a kasznárral és a plébánossal szokott társalogni, enyelegni és csak nekik adomázni.

Jött 1861. Deák újra a nemzet vezére lőn. A lapok csak róla írtak, a nemzet csak róla beszélt. Lehetetlen volt, hogy az én jó keresztkomám is meg ne hallja, hogy milyen híres, nevezetes ember az a Deák Ferencz. Meghallotta s egyszer, mikor Deákról beszéltünk, így szólt hozzám:

— Én is ismertem pajtás egy Deák Ferencz nevű embert. Mikor Kehidát mértem, három fertály eszten-deig laktam és étkeztem nála mindennap. Csöndes, jó ember volt, nem fogadott el tőlem semmi fizetést, hanem se mulatni, se vadászni nem lehetett vele. Nincs ez valami atyafiságban ezzel a híres Deák Ferenczcel? Azt mondják, ez is zalai ember.

Íme minő csalódás! Az igaz, hogy az én jó keresztkomám nem valami lumen, de nem is épen tökfilkó. Mikor az együgyű beszéd miatt a társaság rárontott és majd megette, vállát vonva felelt:

— Csak nem vagyok bolond, hogy én Kehidán keressek olyan híres embert. Csak olyanformán beszélt az mindig, mint akármelyikünk.

Deák Ferencz ott Balaton-Füreden is szívesen felvette társaságába még az olyan embereket is, kik boldog egyszerűségükben szentül meg voltak győződve, hogy Deák is csak épen olyan kicsiny vagy épen olyan nagy ember, mint ők maguk.

Volt vármegyénknek egy Tuba nevű esküdtje. Jó kedélyű, élemedett ember, régen meghalt, hiszen még 48 előtt szolgálta a vármegyét. Balaton-Füred közeléből, Szent-István-Király-Szabadja nevű veszprémmegyei faluból való volt s Füredre nyaranta gyakran ellátogatott. Ő is oda csatlakozott Deák társaságához s az öreg úr szívesen látta az önérzetes öreg esküdtet, ki elanekdotázni és találós kérdésekre furcsa feleleteket adni nagyon szeretett. Különösen meg volt elégedve kálvinista hitvallásával.

Egyszer azt kérdi tőle Deák:

— Ismeri-e barátom a kálomista varjút?

— Hogyne ismerném, domine spektábilis. Szürke gubája, fekete gatyája, mint a veszprémi pandúroknak.

— Hát azt megtudná-e mondani barátom, hogy hívták a kálomista varjút, mikor még kálomisták nem voltak a világon? Tudja-e ezt?

Gondolkozik az öreg Tuba, de hiába. Egyszer oda fordul Deákhhoz.

— Én nem tudom, hanem hát mondja meg domine spektábilis, hogy hívták?

— Bizony ezt magam sem tudom, — felelt Deák mosolyogva.

— No tessék, — pattant fel az öreg Tuba. — De ne tessék rossz néven venni domine spektábilis, de ilyenek ám a deputátus urak ott a diétán. Hány kérdést fölvetnek, a mire maguk se tudnak megfelelni.

Deák jóízűen és hangosan felkaczagott:

— Ebben — úgymond — igaza van barátom!

Ha Deák Ferencz gyermekek vagy földművesek, vagy ifjak, vagy politikusok, vagy nagyszabású államférfiak közt volt; modora és társalgása mindig olyan volt, hogy a társaság tagjai azt hitték, hogy ő épen csak olyan ember, mint ők maguk. Azt hitték még a gyermekek is.

E tekintetben senki se hasonlított hozzá nagyjaink közül. Nála hiányoztak a szellemi nagyság kicsinységei.

S mégis voltak pillanatok, a mikor látszólag önkénytelenül tört ki belőle az eszméknek és érzelmeknek fensége.

Emlékszem egy ily pillanatra füredi társalgásából. Régen volt, kis gyermek voltam, de jól emlékszem.

Még új volt a Kisfaludy-szobor. Nem ez a mostani, hanem a régi, az a vastag, meredt nyakú. Deák a szobor közeiében sétált társaival s a társaság Kisfaludy működéséről emlékezve, magasabb eszméket vont a beszélgetés körébe. Nemzetünk nagyságáról, jövődjéről volt szó.

Egyszer Deák ezt mondta:

— Úgy látszik, minden nagy nemzetnek különös rendeltetése van az emberiség történetében, mely biztosítja fenmaradását. A görög nemzet a művészetet, a római a jogot és állami szilárdságot szolgálta és fejtegette ki. A mi időnkben is az angol a világkereskedésnek és a míveletlen földrészek polgárosításának nagy munkáját végzi, a francia szabadságra, egyenlőségre és dicsőségre törekszik, a német a tudományt műveli különösen, s az orosz világbirodalmi nagyságért lelkesül.

Sokat gondolkodtam, hogy a mi nemzetünknek mi lehet missziója. S úgy láttam történeteinkből, s úgy látom mostani helyzetünkből, hogy nekünk az igazságért kell élnünk és küzdenünk, s a vallási, nemzetiségi és társadalmi osztályok közt az igazságot kell diadalra juttatnunk. S fenmaradunk, sőt szép jövő áll előttünk, ha mi rendeltetésünkhöz, az igazság szolgálatához hívek maradunk!

Íme Deák ideálja!

DEÁK FERENCZ BESZÉDEI.

I.

Kónyi Manó nagy munkát végzett, nagy hálára kötelezte maga iránt a nemzetet s a magyar irodalom barátait s nagy szolgálatot tett történetíróinknak is, kik a tizenkilencedik század Magyarországnak történetét megírni lesznek hivatva. S mindezt azzal, hogy Deák beszédeit összegyűjtötte.

E munka sem nem oly kicsiny, sem nem oly egyszerű, mint a minőnek első pillanatra látszik.

Deák Ferencz nyilvános szereplése kora ifjúságától, 1822-től kezdődik s tart ötvennégy éven keresztül 1876-ban bekövetkezett haláláig. Ránk maradt első beszédét 1828-ban tartotta. Ez törvényszéki védőbeszéd volt. 1833-tól kezdve már mint törvényhozó s mint a nagy nemzeti szabadelvű-pártnak elismert vezére szól a közpolitikai kérdésekhez az országgyűlésnek s a vármegyének tanácskozó termében. S nemcsak szól, hanem ír is, nyilvánosságra szánt alakban ugyan keveset, de magánleveleiben eléggé gyakran. S beszédei és iratai s nyílt és bizalmas közleményei egyaránt szépek s han-

gulat, nyelv, irány, tartalom, felfogás tekintetében teljesen összhangzók. Senki sincs közférfiaink közt, kinek egyénisége s nyílt, közérdekű és magán cselekvése s nyilatkozatai közt oly teljes összhang volna, mint Deáknál.

Kónyi Manó azt tűzte ki feladatául, hogy Deák minden nyilvános beszédét s minden közérdekű, de magán természetű iratát, levelét összegyűjti s egyelőre legalább beszédeit rendszeres gyűjteményben kiadandja.

48 előtt a sajtó nem volt szabad s a gyorsírás csak csecsemő napjait élte. Deák nem szokta beszédeit megírni sem előbb, sem utólag. Íme az okok, melyek a gyűjtés munkáját fáradalmassá tették.

Megvannak a rendi országgyűlések naplói és jegyzőkönyvei s ezekben a követek beszédei és iratai. De mily keserves dolog ezekből egyes emberek beszédeit hiány nélkül összekeresgélni, ezt csak az tudja, ki valósággal megkísérlette.

A régi kormányok nem szerették, hogy a követek beszédei szó szerint megörökíttessenek. Az alsó tábla elnökei, a királyi személynökök különösen ügyeltek arra, hogy az ellenzék vezérférfiainak beszédei csakis a leg-halványabb kivonatban tétessenek bele a diáriumba. S Deákért épen nem tettek kivételt. Rend szerint a naplókban elő sem fordul, hogy személy szerint ki tartotta a beszédet, csak az van mondva: Zala, Somogy, Békés megye stb. követe ezt és ezt feleli. S miután minden vármegyének két követe volt, gyakran lehetetlen megmondani, hogy a kettő közül melyik tartá ezt vagy amazt a beszédet.

Deák mint harmincz éves fiatal ember rögtön feltűnt s pár hó alatt pártvezérül fogadtatott el az országgyűlésen. E miatt nagyobb figyelmet fordítottak beszédeire, de nem mindig ezek előnyére. Nem egy beszéde, mint az is, melyben a hétszemélyes-tábla szervilizmusát ostorozá a politikai perekben, épen e miatt csak nagyon is csonkán s halvány töredékes kivonatban láthatott napvilágot s maradhatott ránk. Szerencse, hogy az országgyűlési ifjak Deák beszédeinek nagy részét kéziratban lehető híven őrizték meg.

Kónyi páratlan szorgalommal és gondossággal búvárolta át a régi országgyűlések iratait s a 48 előtti publicisztika összes sajtótermékét Deák beszédei végett. Ezen kívül utazásokat tett Zalavármegyébe Deák ifjúkori barátaihoz, tisztelőihez, rokonaihoz s egykori tisztársaihoz, kik Deák sok beszédét, nyilatkozatát, magánlevelét ereklyeként őrizték. Részint személyesen, részint levélben fölkereste Deák szereplő egykorú társai közül az élőket s az elhunytak örököseit, hogy a birtokukban levő adatokat engedjék át. Éveket töltött el e fáradozások közben.

Midőn a beszédek gyűltek: akkor eszébe jutott, hogy minden beszéd csak akkor lesz egész, akkor teljesen érthető és élvezhető, ha egy kis előszóban minden beszédnek történetét s minden alkalmi eseményt és érvet, melyre a beszéd vonatkozik, összeállít s lehető rövideggel, de a szükséges teljességgel megszerkeszt. S ez szerfölött nehezíté a munkát.

Deák beszédei a szó igaz értelmében mind alakilag,

mind tartalmilag igen becses s nagy részükben való-
sággal remek beszédek, a magyar politikai nyelvnek
s a speciális magyar észjárásnak páratlan alkotásai.
Azonban Deák azért, hogy beszédet tartson s hatalmas
elméjét és ékesszólását ragyogtassa, soha nem beszélt
s minden beszéde az alkalmi szükségnek, a szükséges
ezélszerűségnek szüleménye. Epén ezért volt helyes.
sőt szükséges Kónyi terve, hogy minden beszédnek
történetét is megírja. A legtöbb beszéd megkezdett vagy
bevégzett cselekmény jelentőségével és súlyával bír s a
legkisebb ós legjelentéktelenebb nyilatkozat is Deáktól
a kor jellemének megértésére nagy becű.

Ám egy beszéd történetének, valódi indokának s hü
előzményének megírása nem könnyű dolog. Meg kell
ismerni a kérdést magát; életre kelteni azokat, kik
abban felszólaltak; rámutatni az érdekekre és szenvedé-
lyekre, melyek a kérdés körül kifejlődtek vagy azt
felszínre hozták: mindez elengedhetlenül szükséges. De
az érdeklődők közül esetleg ma is élnek talán többen
is; Kónyi pedig nem akarta, hogy akár a beszéd, akár
annak története felszólalás, ellenzés vagy politikai czá-
folgatás tárgyává tétessék s ezért minden fontosabb
beszédnél az összes érdeklődők s közvetlenül érdekeltek
nézetét s véleményét is előzetesen megismerni s egy-
úttal tájékozni is törekedett. Céljául tűzte ki az embe-
rileg elérhető legtökéletesebb tárgyilagosságot és törté-
neti hűséget s e végből egy vagy két esetben, a hol
szükséges volt, Ferencz József király tanúságtételét is
korrekt alkotmányos módon megszerezte.

E nagy gondosságnak s a Kónyit jellemző e skrupulózitásnak némi árnyoldalai is valának, melyeket a nagy közönség ugyan alig vesz észre, de a melyeket egy későbbi kiadásnak el kell távoztatni. A mit Kónyi gyűjteménye ad, az mind becses és történetileg teljesen igaz és hű; de épen e nagy skrupulózítás miatt Kónyi gyűjteménye nem ad sok dolgot, melyet adni kellene s mely nélkül Deák mint szónok, mint államférfi s mint korát vezérlő hatalmas egyéniség csak hézagosan áll előttünk.

Merültek fel egyéb nehézségek is, melyek közül csak egyet említek fel. Ez a beszédek variánsai. Deáknak nem egy 48 előtti beszéde egymástól sokszor jelentékenyen eltérő több szerkezetben maradt meg tisztelőinél. A költők verseinek minden variánsa becses s híven megőrizendő, mert minden variánst maguk a költők írtak. De Deák a beszédet csak egyszer s egy szerkezetben tartotta, s azért a variánsok egyike vagy másika, esetleg mindegyike lehet hamis vagy helytelen. Kónyi szerencsésen választott ezek közt, de alig hihető gond, utánjárás és tanulmány előzte meg minden választását.

Kónyi gyűjteményének első kötete Deák nyilvános életéből 20 évet ölel fel s 1828-tól 1847 végéig tartott beszédeit közli. A második kötet 1848 elejétől 1861 márcziusig terjed s a 61-iki országgyűlésre már nem terjeszkedik ki. Közli Deák 48-iki pozsonyi követségét, igazságügyminiszteri szereplését s néhány e korból eredt nagybecsű magánlevelét. Közöl némelyeket az ötvenes

évek abszolútizmusából, az akadémia új szervezkedéséről, az októberi diploma és februári pátens előzményeiről, az országbírói értekezletről s végül közli Deáknak Zágrábmegye körlevelére írt 1861-iki feleletét. Mindezekről el fogjuk mondani véleményünket.

A mi a gyűjtemény szerkesztését illeti, e második kötet jelentékenyen különbözik az elsőtől és pedig előnyösen. Ebben ugyanis Kónyi már sokkal bővebben közli s használja fel Deák magán leveleit, mint az első kötetben. Úgy látszik, gyűjteményének szélesebb keretet akar adni, azt bővebbé és tartalmasabbá akarja tenni, mint eredetileg terve volt s mint az első kötetnél tette. Mondanom sem kell, hogy ezért csak köszönettel tartozunk neki s hogy ez a könyvet érdekesebbé s Deák egész alakját fényesebbé és világosabbá teszi s ezzel történetírásunknak is gazdagabb anyagot bocsát rendelkezésére.

Azonban meg kell jegyezni, hogy e kötetnek mégis nagy hiányai vannak.

Az első kötetnél is nagy hiánynak tartom, hogy abból Deák kodifikátori működése csak nagyon kevésbé tűnik ki s különösen a büntető kódex körüli 43-iki működése csaknem egészen hiányzik. Igaz, hogy akkor még Kónyi csak a beszédek közlésére fekteté a súlyt s kevésbé a levelekre és egyéb munkálatokra. Deák a 43-iki büntető törvény javaslatánál s annak mellékleteinél nem egy igen becses munkálatot készített s Mittermayerrel is sűrűn levelezett.

A második kötetben érzékeny hiányok vannak. Csak néhányat említek itt fel.

Függetlenségi harcunknak érdekes és fontos epizódja Deák békekövetsége Windischgrätz herezegnél. Ebből Kónyi csak Deák két parlamenti beszédét s két hivatalos jelentését közli. De maga a követségi eljárás is rendkívül érdekes és fontos, mert — a többek közt — ez lőn végzetes gróf Batthyány Lajosra nézve, ki, ha Deák tanácsát elfogadja, könnyen megmenekülhetett volna. Ezt Deák 1869-ban lediktálta Csengery Antalnak, magam is szerencsés voltam Deáktól hallani; Csengery feljegyzése legalább is helyén lett volna a második kötetben annyira, mint Somssich Pál vagy gr. Dessewffy Emil emlékiratai.

Érdekes levélváltás folyt Deák és gróf Széchenyi István közt a kehidai birtok megvétele tárgyában. Fontos dolog ez, mert ez bírta Deákot arra, hogy Pestre jöjjön s a nemzeti közvéleménynek központjává legyen.

Deák 1855 végén és 1856 elején közel száz levelet írt Vörösmarty családjá érdekében barátaihoz. Ezek közt vannak olyanok — például a gróf Mikó Imréhez írott — melyeknél szebbet és tartalmasabbat magyar nyelven alig írt még valaki. Ezekben fejti ki, hogy mivel tartozik nagy költőjének és szépirodalmának a magyar nemzet. Nagy kár, hogy ezeket Kónyinak valamely ok miatt ki kellett hagynia. A második kiadásban ezeket fel kell venni múlhatlanul.

Azt hiszem, Deák társalgó szobájáról s a forradalomra törő férfiakkal való passzív érintkezéséről is — 1860 és 61-ből — lehetett volna írni egy fejezetet.

II.

Deák Ferencz nem vállalt mandátumot az 1843-iki országgyűlésre. Hogy ez országgyűlés oly eredménytelenül oszlott el: ezt Deák távollétének róttá fel a nemzeti közvélemény. Így nyilatkoztak az országgyűlésen Beöthy Ödön és mások; így vélekedett Majláth kancellár; így írtak a lapok, így volt meggyőződve Zalavármegye s ama többi vármegye is, mely Deáknak felajánlotta a mandátumot.

Hogy Deák más irányba tudta volna-e terelni a sors kerekét: oly kérdés, mely meg nem oldható soha, Somssich azt mondja Kónyi gyűjteményében, hogy 1844-ben már Deák se tudta volna kiegyenlíteni a nagy ellentéteket, melyek a bécsi kormány és a nemzet közt kifejlődtek. Annyi bizonyos, hogy 1848-ban már nem tudta, de 1840-ben még ki tudta egyenlíteni, pedig 1839—40-ben legalább is volt akkora távolság Bécs és a magyar nemzeti párt közt, mint 1844-ben.

Tény az, hogy 1841 és 1847 közt a reformokra léhán telt el hat-hét drága év s hogy a 48-iki rázkódás semmi esetre se lett volna oly nagy, ha 44-ben legalább a belpolitikai kérdések nagy része egészséges alkotásokban megoldást nyert volna. S az is valószínű, hogy amaz egyetemes bizalom, mely Deákot a nemzet részéről s ama nagy tisztelet, mely a konzervatívok részéről 44-ig kísérte, Deákot 44-ben is nagy dolgok elvégzésére tette volna képessé. Deákot mint embert sohasem vezé-

relték magasztosabb indokok, mint 43-ban, mikor a követséget visszautasítá, de Deák mint államférfi ezzel végzetes mulasztást követett el. Érezé ezt maga Deák is, mind 1848-ban, mind 1861-ben s nyíltan megvallá barátainak, hogy a kibontakozásra ugyan semmi reménye nincs, sőt a jövőt felette komornak és veszélyesnek látja: mind a mellett elvállalja a követséget, nehogy a bekövetkezendő rossz fordulatot az ő kimaradásának tulajdonítsák. (1861. január 9-én Pesten kelt levele.)

Deák az 1847-iki országgyűlés kezdetén betegen s komor lélekkel ült kehidai birtokán, visszautasítva meggyjének a követválasztáskor följánlott bizalmát. Okul betegségét s reményeinek a közel jövőre való elenyésztét hozván fel. Tétlensége nem a haragvó Akhillesé s nem is a száműzött Belizaré, hanem a felelősségét mélyen érző bölcs hazafié volt, ki nem akart oly munkára vállalkozni, mely erejét túlhaladá s mely temperamentumának meg nem felelt. Miért vállalkozott mégis?

Sajátságos kérdés ez, de Deák magas erkölcsi gondolkozásának természete szükségessé teszi a kérdést.

A 48-iki márcziusi napokban Kossuth vezető az országgyűlést s a közvéleményt. Mindkettő a birtokkérdések gyökeres megoldását, az államjogi önállást s a teljes alkotmányosságot követéie s mindezeknek elengedhetlen föltétele gyanánt a felelős minisztériumot tekintette.

A miniszterium elnöke rendes viszonyok közt csak Kossuth lehetett volna, de a tényleges viszonyok gróf

Batthyányi kényszerítették a kabinet élére. Batthyány pedig a kabinet alakításába fogni Deák nélkül nem akart. Hogy mik voltak erre legközelebbi indokai, ezt fejtegetni nem akarom. Tény az, hogy nem akart.

Márczius 13-án kiüt a bécsi forradalom.

Márczius 14-én rövid, de tartalmas manifesztumban állapodik meg Pozsonyban a követek kara.

Ugyanez napon gróf Batthyány, a kijelölt miniszterelnök, Tolnay Károlyt és Wenckheim Bélát küldi Kehidára azzal a kéréssel, hogy Deák menjen fel Pozsonyba.

Ugyane célból a főrendek és a követek nagy serege levelet írt Deákhhoz. Nagyon rövidet, melynek végpontja ez: »Szükségünk van rád s bizton várjuk minél előbbi jelenlétedet.«

Márczius 16-án Zalavármegye közgyűlést tart s ott Horváth kamarás előadja Tolnay Károly követ hivatalos levelét, mely szerint »az összegyűlt országos rendek pártszínezet nélkül, a mágnások s maga az ország fenséges nádora közakarattal Deák Ferencz úrnak az országgyűlésen leendő megjelenését óhajtják, a körülmények szüksége pedig ezt parancsolja.«

A közgyűlés nagy választmányt alakít, mely az alispán vezetése alatt Kehidára menjen Deákot a követ-ségre felkérni.

Márczius 17-én Zala mindkét követe lemond, hogy Deáknak helyet engedjenek.

Márczius 18-án Batthyány kijelenti, hogy Deákot megvárja, addig a független, felelős minisztériumot nem alakítja meg.

A »Pesti Hírlap« márczius 21-én ezt írja: »Deák Ferencz Pozsonyba megérkezett. Megnyugvással és bizalommal van függesztve reá a közönség szeme, mely a legközelebbi napok villámzó eseményei közt káprázni és tévedezni kezdett.«

Íme a külső körülmények, melyek Deákot arra bírták, hogy követséget és miniszterséget vállaljon. Vállaljon annak daczára, hogy hite és bizalma nem volt a jövőben. Annyira nem volt, hogy Pozsonyba érkezte után egy hét múlva márczius 28-án, midőn az egész nemzet örömmámorban úszott s lelkesült bizalommal ment a jövő elé, azt írta sógorának: »Hazánk talán nagyobb veszedelemben soha nem volt. Oroszok nyomnak el bennünket vagy ismét az ausztriai hatalom, vagy talán a legborzasztóbb anarchia: ezt csak Isten tudja!«

Halandó embernek nem adatott éleesebben és biztosabban látni a jövődőt.

Miniszterré lőn s miniszter maradt a Batthyány-kabinet végéig és jelen volt az országgyűlésen az évnek végéig Pozsonyban és Pesten. Debreezenbe nem ment kezdetben azért, mert nem tudott s később mert nem akart menni. Bár semmi adat sincs arra, Deák vérmérséklete kétségtelenné teszi, hogy ápril 14-dike után nem maradt volna Debreczenben s nem ment volna oda semmi esetre. Arra azonban van adat, noha nem Kónyi gyűjteményében, hogy ő Kossuthot semmi esetre se akarta volna gátolni abban a fenséges munkában, mely folyt a csaták mezején először az alkotmányért, azután a nemzeti becsületért.

De mi szerepet töltött be hát Deák Pozsonyban és Pesten? Oly kérdés, melyet e kornak s e kor történetének mélyebb búvárlója mindenesetre fölvet.

Egészen furcsa, mai napság alig érthető jelenségek állanak előttünk Kónyi könyvében, melyek a parlament ingadozását bizonyítják egész az év végéig — a fölött, vájjon Kossuth iránya fogadtassék-e el vagy Deák iránya.

Az udvarhoz és a főherezegekhez Deák megy a törvényjavaslatok elfogadásának kieszközlésére.

Az osztrák birodalmi gyűléshez követül őt küldi a parlament.

Európához manifesztumot küldeni őt kérik fel.

A néphez proklamációt intézni őt akarják kényszeríteni.

Windischgratz herceghez, ki győzelmes hadak élén jön az ország fővárosát elfoglalni, őt küldi az országgyűlés békekövetségbe általános felhatalmazással s minden részletes utasítás nélkül.

Felszólalásainak mindig enged a többség s nyugodt, de erélyes szavával mindig le tudja fegyverezni egy pillanatra a parlament forradalmi elemeit.

Kossuth mindent fényesen keresztül visz a parlamentben, a mit akar s Deák mellé is mindig oda áll a többség, valahányszor felszólal.

Kossuth és Deák soha nyíltan összeütközésbe nem jönnek; egyiket vagy másikat elejteni a parlamentnek soha sincs alkalmá; a két férfiú se nem követi egymást, se nem mérkőzik egymással. A mi bizonyítja,

hogy girondi és montagnard egyik se volt s a hazafiságban mindakettő magyar volt egészen.

Minden fény, minden dicsőség s a korszakokra szóló nagy tettek minden emléke Kossuth nevéhez és működéséhez van kötve s méltán, de azért Deák is nagy dolgokat művelt, melyekre azonban a véres lázadások s a nagy függetlenségi harczok idején a nemzetnek nem lehetett figyelni.

Bizonyosnak látszik, hogy néhány nagy államjogi alaptörvényt Bécsben nem fogadtak volna el Deák befolyása nélkül s az úgynevezett kamarilla előbb megrohanta volna a rendes hadsereggel hazánkat s a szervezkedésre alig engedett volna annyi időt is.

Az pedig egészen bizonyos, hogy a parlament szélső ellenzéki elemei a nemesi középosztálynak óriási károkat okoztak s az egyházat is súlyosan megtámadták volna, ha Deák a maga erélyével és megingathatlan elmeerejével útjukat nem állja. Nagyon szép és nagyon tanulságos az a több mint tíz beszéd, melyet Deák a legviharosabb napokban a magyar középosztály s az egyház védelmére teljes sikerrel tartott.

S ki tagadhatná, hogy függetlenségi harczunk erejének nagy részét tette a nemességnek lelkes csatlakozása s az egyháznak legalább is jóakaró semlegessége? S a nemesség nagy része nem kergettetett volna-e Ausztria karjaiba s nem követte volna-e a pozsonyi konventikulum főurait, ha vele úgy bánnak a parlamentben, mint a hogy néhány rajongó akart a francia nagy forradalom mintájára?

Magánjogunk s alkotmányunk történetének bűvárai egykor felismerik s kimutatandják Deák érdemeit, melyeket e férfiú, kiből egy csepp forradalmi vér sem volt, még a forradalom lázában is szerezni tudott.

Kónyi gyűjteményének második nagy része az októberi diploma történetével foglalkozik. Ebben Deáknak nem volt szerepe. De óriási szerepe volt igazságszolgáltatásunk érdekeinek s a nép benső nyugalmanak megvédelméért körül 1860-ban, 1861-ben. Meglehetősen elfelejtett nagyon becses beszédek hoz itt Kónyi napvilágra.

A FELIRATOK. (Országgyűlési visszaemlékezés.)

I.

Az újabb alkotmányos korszak óta, ide értve az 1861-iki kísérletet is, kilencz felirat jutott el a képviselőháztól a királyhoz. A tizedik a mostani, melyet Jókai Mór szerkesztett. A kilencz közül ötöt egyenesen Deák Ferencz szerkesztett, részint sajátkezűleg írva, részint másoknak tollba mondva, kettőt pedig, úgymint az 1869-ikét és 1872-ikét, ő sugalmazott s egyenesen helybenhagyott. Csakis két s a mostanival, az 1881-ikével együtt három felirat az, melyhez Deák már nem szólhatott.

Az 1861-iki első felirat sorsa viszontagságteljes volt s ehhez egy nagyon szomorú emlék is van kapcsolva, melyet azonban kevesen tudnak vagy rég elfelejtettek már.

Ezt a feliratot egész terjedelmében Deák Ferencz írta saját kezével. Írta pedig az 1861-ik év ápril utolsó s május első napjaiban.

Deák legbensőbb tanácsát ekkor Szalay László és báró Kemény Zsigmond képezték. Olyan fontos dolognál,

minő akkor a felirat volt, ezekkel közlé nézetét s mielőtt a megszerkesztett művet annak idején nyilvánosságra hozta volna, azt ezeknek megmutatá. Nyilván azért, hogy észrevételeiket meghallgassa s netalán helyes megjegyzéseiket elfogadja. De észrevételek és megjegyzések rendszerint nem voltak, ha voltak is, a művet helyeselték.

A hatvanegyedik feliratot Deák eleintén beszédnek szánta. Beszédeit ugyan ő előre megírni nem szokta, de most szükségesnek látta a kivételes eljárást. Tudta, hogy az országgyűlés nagy része s esetleg a többség ő utána megy, ő rá hallgat; tudta, hogy Bécsben és az udvarnál a magyar alkotmány alapjára áttérni még nem hajlandók, Schmerling már akkor megkészíté a februári alkotmányt, mely Magyarországot is a Reichsrathba akarta terelni, tehát Deák minden általa kiejtett szót kétszeresen fontosnak tartott, nehogy a bekövetkezendő s előre látható újabb szakításért Európa előtt Magyarország tétessék felelőssé.

De más oka is volt arra, hogy felirati indítvánnyal s már megszerkesztett felirati javaslattal elő ne álljon. Ugyanis az országgyűlésen nem az ő pártja volt többségben, hanem a határozati párt, melynek vezére gróf Teleky László volt. A feliratok készítése erre kiküldött bizottságok által szokott történni s a képviselőháznak a javaslat külön jelentés mellett bemutatni. Deák maga legkevésbé tért volna el e szokástól, melyet az 1848-ik gyakorlat is szentesített. S aztán a határozati párt feliratot küldeni s Ferencz József császárral szóba

állani nem is akart. Hogy állott volna tehát elő Deák kész felirati javaslattal, midőn egyáltalán nem volt bizonyos, hogy a képviselőház általában akar-e feliratot, sőt előreláthatólag azt lehetett bizonyosnak tartani, hogy a világos többség megmarad a határozatnál.

Ezért készített Deák pusztán csak beszédet.

Május 3-án szokatlan időben kereste fel Deákot gróf Teleky László. Olyan időben, korán reggel, a mikor biztos volt arról, hogy Deáknál nincs látogató.

— Mutasd meg nekem Feri, — monda Deáknak — minő beszéddel akarsz te a tárgyalást megkezdeni?

Deák és Teleky contemporaneusok valának, ifjúkori barátok s egymással teljes bizalmas lábon.

Deák minden vonakodás nélkül szokott kedélyes szivességével megmutatá kész beszédét Telekynek.

Teleky az asztalra könyökölve, komor arczzal hallgatá végig. Nem mozgott, nem sétált, szokott idegeségének semmi jelensége se mutatkozott.

Mikor a felolvasásnak vége lett: Teleky még több ideig hallgatott és gondolkodott. Végre azt monda székéről felkelve Deáknak:

— Feri, mondanék én neked valamit; ne a magad nevében mondd el ezt a beszédet, hanem valameny-nyiünk nevében terjeszd elő, mint felirati javaslatot. Az »én« helyett tedd oda ezt a szót: »mi«. Egyebet nem kell rajta változtatni.

Deák nagyot nézett. Komor, fenséges arczával rábámult Telekyre. Meg nem fogható, miért tanácsolja ezt éppen Teleky, ki semmiféle feliratot nem akar s a hatá-

rozati pártnak vezére. Teleky maga is észrevette Deák kételyét s nagy komolysággal monda:

— Nem ok nélkül mondom ezt, megfontoltam jól.

— Jól van, — monda Deák, — meggondolom a dolgot magam is, de ha elfogadom is javaslatodat, itt-amott némi változtatást kell tenni a beszéden.

Teleky ekkor elhagyta Deákot s pár napig nem találkoztak egymással. Másnap, május 4-én volt egy néhány perczig tartó képviselőházi ülés, de aztán 7-ig nyilvános ülés nem tartatott.

E három nap alatt Teleky sötét sejtelmeket és még sötétebb szándékot forgatott agyában. Sajátságos búskomorsággal búcsúzott el barátaitól és rokonaitól, kikkel ez idő alatt találkozott. A 7-iki ülés előtt találkozott Deákkal s kérdé tőle:

— Tehát csakugyan felirati javaslatként fogod előterjeszteni beszédedet?

— Úgy.

— Holnap?

— Holnap, — felelte Deák.

Teleky melegen és erősen megrázta Deák kezét s szó nélkül elváltak.

A bekövetkező éjszakán gróf Teleky László agyonlőtte magát s másnap reggel Deák Ferencz reszkető ajakkal s fátyolozott hangon nagy megindulással monda, hogy: »A haza veszteségén kívül ő egy ifjúkori hű barátot veszített s a fájdalom első rohama alatt neki lehetetlen tanácskozni.«

A tárgyalás elnapoltatott. A nagy hazafit temette a

haza. Deák csak május 13-án terjeszthetné elő felirati javaslatát. Negyven napig folyt e fölött a felirati vita. A felirat a többségben levő ellenzék módosítványaival küldetett fel Bécsbe június 25-én. Öt napig az udvar a fölött tanácskozott: elfogadhatja-e a fejedelem a feliratot. Az lett a határozat, hogy nem fogadja el. Gróf Apponyi György országbíró és Ghyczy Kálmán felbontatlanul hozták vissza. A képviselőház július 5-én Hunkár Antalnak, a legvitézebb inzurgensnek indítványára azt határozta, hogy Deák eredeti felirati javaslatát küldjék fel a fejedelemhez.

Ez az, melyet még gróf Teleky László is látott. E felirat csakugyan elfogadtatott a fejedelem által. Sikere, mint tudjuk, nem lett.

A Deák és Teleky közti titkos beszélgetés történetét maga Deák Ferencz beszélte el két évvel később Németh Albertnek. Annak igazságában tehát kételkedni nem lehet.

Az 1861-iki országgyűlés második felirata óriási mű, mind tartalmára mind terjedelmére nézve. Mióta alkotmány van és feliratok vannak, ily terjedelmes feliratot egyetlen parlament se intézett fejedelemhez.

Az igaz, hogy hasonló viszonyok nem is fordultak elő nálunk s talán másutt sem.

A felirat az első felíratra kelt július 21-én s kihirdettetett a képviselőházban 22-én. A július 6-ika és 21-ike közti időben báró Vay Miklós lemondott a kancellárságról, mert a februári pátens kötelező voltát Magyarországra nézve elismerni nem akarta. Helyére

gróf Forgách Antal jött. A leiratot már nem Vay és Zsedényi, hanem Forgách és Beke ellenjegyezték.

A leiratot 23-án kapta kezébe Deák s a felirati javaslat készítését 25-én kezdte meg. És dolgozott e művön szakadatlanul tizenhárom napig, majdnem két hétig. Augusztus 6-án lett vele készen.

E mű, mint akkor valaki kiszámítá: 99,170 betűből áll s terjedelmére nézve akkora, mint politikai napilapjaink szokott vezércikkeiből 25—30 darab összevéve. E mű úgy van megírva, hogy ezt egyszeri felolvasása után az egész képviselőház egyetlen felkiáltással elfogadta s nem találkozott képviselő sem a szélső jobbon, sem a szélső balon, a ki egyetlen szava ellen felszólalt volna. Deák ugyan páratlan könnyűséggel és soha senki által felül nem múlt szabatossággal fogalmazott, de ily nagy államokiratot oly gondosan megfogalmazni mégis csak nagy munkával és sok idővel járt.

Beszélték akkor, hogy az alaki szerkesztést Szalay László végezte, valamint később beszélték Deák néhány művéről, hogy azt Csengery Antal szerkeszté. A mit Deák szerkesztett, azt Szalay és Csengery művével összetéveszteni nem lehet. Deák irálya, valamint beszéde is egészen sajátos, mely mindenki irányától és beszédétől könnyen megkülönböztethető.

A második felirat szerkesztésének külső körülményeiről elmondom azt, a mit tudok. Kicsiny dolgok ugyan, de a mainál nagyobb idők és nagyobb férfiak jellemvonásai. S azok a kicsinységek gyakran szebbek, mint napjaink nagyságai.

Deák az Angol királynő vendéglőben, szokott szobájában lakott. Ott készíté művét. Július és augusztus éktelen forró napokkal köszöntött be, de azért fürdőzni természetesen nem lehetett. Künt a vármegyéken tatár módra ment a katonai adóvégrehajtás, Olaszországban dicsőséges harczokat vívtak menekültjeink az olasz egységért, Kossuth és társai európai szövetséget készítettek Ausztria ellen, Bécsben Magyarország új divatú bekebelezését csinálták, az országgyűléssel végezni kellett gyorsan, így akarta az udvar is, de nem bánta a nemzet sem, ha vége lesz a meddő tanácskozásnak.

Deák magához rendelt egy-egy országgyűlési elnöki titkárt. Többnyire Juraszek Ferencz barátom s később volt képviselőtársam volt ott, ki akkor Ghyezy Kálmán elnök mellett fungált. Deák maga írta művének legnagyobb részét, de ha elunta az írást, toll alá diktálta az oda rendelt elnöki titkárnak.

A reggeli séta után Deák nyolcz, néha fél kilencz órakor rögtön a dologhoz látott. S dolgozott egyfolytában délig. Akkor lement ebédelni. Ebédnél barátaival beszélgetett. Délután három órakor ismét munkához ült s dolgozott esti hét-nyolcz óráig. Ekkor ment ki sétálni.

Természetesen szivarfüstnél folyt a munka. Az ő szájában a szivar soha sem aludt ki. Kellett füstölni a titkárnak is. Ott volt a szivar nyaláb számra skatulyában. Deák rendesen két harmadát szívta el szivarjának szívó nélkül, akkor félretette, de nyomban újra gyújtott.

A nyári- forróság igen nagy volt. A nagy meleg iránt

Deák nem volt érzéketlen, se közönyös. De a titkár nem feszélyezte őt. Letette kabátját, mellényét és vastag fekete selyem nyakkendőjét. Egy-rét ingben dolgozott, természetesen bezárt ajtóknál. Ha egyszer ajtaját bezárta, kopogtathatott ott a magyar birodalom legnagyobb ura vagy legelső államférfia, az »öreg úr« írt vagy diktált tovább, néha hangosabban, mint szokott, de azért az ajtó meg nem nyílt.

Benső barátainak mindamellettt tett némi engedményt. Megengedte ugyanis, hogy ebéd után felmenjenek hozzá lakására s délután három óráig nála társalogjanak. Ekkor ő is anekdotázott. A feliratról beszélni nem engedett, sem maga nem beszélt semmit.

Leggyakrabban látogatták zalai követtársain s néhány kisebb nevű férfiún kívül Szalay László, báró Kemény Zsigmond, Klauzál Gábor, Szentiványi Károly, gróf Andrassy Gyula, Lónyay Gábor és Menyhért, Bittó, Csengery, báró Eötvös József, Gorove, Kazinczy Gábor, Bónis Samu, Ghyczy, Justh József, Somssich Pál, Trefort, Bezeredy László, az öreg Bernáth Zsigmond, Hunkár Antal és többen.

Egy délután a következő mulatságos jelenet történt.

Pontban három órakor Deák órájára nézett s a titkárnak szólt. Ez volt a jeladás arra, hogy az uraknak távozni kell. Azok el is siettek s egy percz alatt üres volt a társalgó terem. Deák nyugodtan leült asztalához és írt.

A mint egyszer gondolataiba mélyedve a legnagyobb buzgalommal dolgozik, szobájának egy sarkából rette-

netes hortyogás üté meg fülét. Oda néz haragos szemöldökkel s látja, hogy a kényelmes karos székben Klauzál Gábor ül és aluszik. Feje hátraszegve, jóságos komoly arcza a plafont felé fordulva, hortyog hatalmasan. Ő bizony még akkor aludt el a nagy melegben, mikor ott volt a társaság s mikor az »öregúr« kizárta barátait, ő észrevétlenül ott maradt a sarokban s aludt tovább. Deáknak egy futó mosoly vonult el ajkai körül. Fölkelt, odament Klauzálhoz, forradalmi minisztertársához, megfogta vállát, megrázta becsületesen s midőn Klauzál fölébredt, ezt monda neki:

— No eredj Gábor te is a többi után, orgona kíséret mellett nem szokás feliratot készíteni.

Augusztus 6-án kész lett a felirat. 7-én Deák közölte barátaival. 8-án felolvasta a képviselőházban. A felolvasás negyedfél órán át tartott szakadatlanul. Felolvasás közben Deákot két ízben Szalay László váltotta fel. De több mint kétharmadát Deák olvasta, Szalayra alig jutott egyharmada.

Hol vannak e felirati javaslatok kéziratái?

Az elsőé, mely egészben Deák sajátkezű kézírata, Dániel Pál barátom birtokában van. Deák maga adta neki e szavakkal:

— Ne Pali, neked adom, nálad bizonyosan nem hanyódik el, mint nálam. Majd ha kérem, add vissza.

Sohase kérte vissza.

A második felirat kézírata talán a 61-iki országgyűlés iratai közt feltalálható. E kézirat némely részben másnak s leginkább Juraszek Ferencznek keze írása.

II.

Az 1865-iki országgyűlés koronázó országgyűlés volt. De mielőtt a koronázásra rá került volna a sor: előbb még a porosz-olasz szövetség ellen végig kellett harcolni a háborút, el kellett veszteni a königgräczyi ütközetet, sőt a magyar emigrációnak is egy betörő hadcsapatát Klapka vezérlete alatt látnunk kellett az ország határszélein.

A koronázás előtt három feliratot kellett a képviselőháznak felküldeni.

Minisztérium nem volt. E helyett Majláth mint korlátnok, Sennyey mint tárnokmester képezték a kormányt. Erdély és Horvátország s Fiume és a Határőrvidék nem volt jelen az országgyűlésen. Az ország abban az állapotban vala, melyben Bach és Schmerling hagyta.

Az 1861-iki feliratoknak az az eredményük volt a 65-iki választásoknál, hogy tizenöt-húsz képviselőt kivéve, csaknem minden jelölt azzal a világos programmal lépett föl, hogy ő Deákot fogja követni. De azért az országgyűlés elején mindjárt négy párt alakult. A szélsőbal, mely Magyarország ős függetlenségét írta zászlójára, melyben az emigráció tagjai: Simonyi Ernő, Irányi Dániel, Helfy stb. még nem vehettek részt, s melyet Kállay Ödön, Madarász József és Böszörményi László vezettek. Továbbá a szélsőjobb, az akkori kormánypárt, gróf Apponyival az élén, harmincz-harminczöt tagból

állva. Ez a főrendiházban oly erős volt, hogy Deák egyik felirata csakis négy szótöbbséggel győzhetett. Továbbá a valódi Deákpárt, melyet jobbközépnek is neveztek, végre a balközép, élén Tiszával, Ghyczyvel, Nyáry Pállal, Bónis Samuval. Ezt tigrispártnak nevezte el 1866. januárban Ludasi Gans Mór az Apponyi-párt lapjában, a »Magyar Világ«-ban s e név a koronázásig rajta maradt. A tigrispárt] mintegy kilenczven tagból, a Deákpárt mintegy száznyolczvan tagból állott.

Az országgyűlés deczember 10-re volt összehíva. Alakuló pártgyűlését a Deákpárt 1866. január 22-én tartá az Európa vendéglőben. Pártelnökké Klauzál Gábor választott. Ezután a tagok összeírták magukat. Voltak 181-en. Bánó József azt jelenté, hogy egy társaságban 20 balközépi férfiú kijelenté, hogy ő is idejönne, ha meghívnák őket, egy másik képviselő kijelenté, hogy Ghyczy Kálmán is hajlandó volna meghívásra idejönni. Deák azt monda e kijelentésekre:

— Nem vendégséget tartunk mi, hova meghívásra kell megjelenni, e kör nem zárt kör, ide mindenki bejöhet s ha őszintén hozzánk csatlakozik: szívesen fogadjuk.

Ugyanezen az értekezleten indítványozta Deák, hogy egy felirati bizottság alakíttassék. E bizottság harmincz tagból volt összeállítandó, kik közé tizenkilencz deákpárti, kilencz balközépi és két szélsőjobb indítványoztatott. A szélsőjobbról gróf Apponyi György és Bartal György voltak a jelöltek.

Két nap múlva, január 24-én, a balközép is alakuló

gyűlést tartott a Tigris vendéglőben. A 30-as bizottságot ők is elfogadták, a pártarányt e bizottságban ők is helyeselték, de a Deákpárt kijelölt emberei közül csak 9-et fogadtak el, a többire nézve kinek-kinek szabad elhatározására bízott a szavazás. Szavazhattak a kijelöltekre vagy másokra. A szélső jobbot egészen kihagyták s báró Kemény Zsigmond ellen, továbbá Fest Imre, gróf Csáky László és Kandó Kálmán ellen nagy agitációt csináltak.

Mindamellet az Európa vendéglőbeli lajstrom nyert többséget január 27-én. Legkevesebb szavazatot Jókai Mór nyert, mert a Deákpárt meg ő rajta akart báró Keményért boszut állani.

A felirati bizottság már megalakult s működését meg is kezdé, mikor ő felségeik január 29-én Budapestre jöttek. Épen úri bál volt az Európa nagytermében. A császárné kíséretéből többen óhajtottak volna ott megjelenni s a császárné főudvarmestere ezt közíé a rendezőséggel. A rendezőség néhány tagja azonban kijelenté, hogy udvari emberekkel és katonatisztekkel ők együtt nem mulatnak s igazi honleányok nem tánczolnak. Megjegyzendő, hogy az Almássy összeesküvés áldozatai akkor még a börtönt szenvedek. No hiszen, lett erre az udvarnál rettenetes riadalom. Az udvari személyzet nem akart kevesebbet, mint hogy a főségek rögtön pakoljanak s menjenek Bécsbe, a magyar rebelliseket pedig vasra kell verni. Midőn a császárné megtudta e báli botrányt, mint a bécsi lapok nevezték, kezét tördelve így kiáltott fel: »Mein Gott, was werden die

Herren Erzherzoge dazu sagen?« (Istenem, mit mondanak ehhez a főherczegek.)

A felirati bizottság az akadémiában tanácskozott. Elnöke volt gróf Andrassy Gyula, előadója: Csengery Antal. A felirati javaslatot készen Deák Ferencz terjeszté elő. Ezt minden tag számára lelitografálták, de minden tag becsületére fogadta, hogy a bizottság tárgyalásait s a felirat szövegét titokban tartja s a hírlapoknak oda nem adja. Midőn e miatt egykor valaki a deákpárti körben zúgolódott, azt felelié Andrassy gróf:

— A titoktartást megfogadtuk, meg is álljuk; ki szeretné a nyúlpecsenyét, ha akkor hoznák az asztalra, mikor a nyulat nyúzzák?

A felirati javaslat egészen Deák műve. Néhány lényegtelen módosítással elfogadta a bizottság, február 8-án előterjesztetett a képviselőházban s tárgyalása 15-re kitűzetett. Előadója a házban Csengery volt.

Érdekes és izgalmas napok voltak ezek is.

A felirati bizottságban egy kínos jelenet történt egyszer. Deák Ferencznek és gróf Apponyi Györgynek rettenetes összeütközése.

Apponyi a bizottságban egy hosszabb módosítványt adott elő, mely elburkoltan az októberi diploma elfogadását s Magyarország alkotmányának erre alapítását tartalmazta.

Kemény Zsigmond felszólítja Apponyit, hogy ne beszéljen ilyen burkoltan s adja elő nézetét világosan.

Apponyi aztán előadá, nézete szerint az októberi

diploma a legnagyobb vívmány, melyet elérhetünk s melyre számíthatunk.

Deák erre rettentő haraggal fölállott s tartott egy olyan beszédet, a minőt ő se tartott soha. Elszámlálta a konzervatív párt bűneit s összetörte Apponyit, az egykori alkanczellárt úgy, hogy az többé Magyarország politikai közéletében nem szerepelt. Azt monda a többek közt, hogy a magyar nemzet ellen sem magyar, sem idegen ezer év óta nagyobb bünt nem követett el, mint azok, kik az illír mozgalmat felszították s a 48-iki eseményeket, tudva, szándékosan előkészítették. S most — úgymond — mikor a nemzet és fejedelem újra azon az úton van, hogy egymást megértse, most ismét előállanak azok a férfiak, hogy útját állják az üdvös közeledésnek. Engesztelhetlen haragja s a legsúlyosabb érvek özöne borítá el szavai alatt a konzervatív párt férfiai.

Tartott vagy egy óráig a beszéd. A jelenlevők elképedve hallgatták. Apponyi reszketve, halotthalványan ült székén. Deák után sokáig senki se szólt. Később Apponyi fölkel s távozni készült. Távozás közben monda:

— Félek, hogy gyönyörű csikóimnak, miket a koronázásra tanítottam be, nem vehetem már hasznukat.

Deáknak e beszédét a világ legnagyobb és legszebb szónoki művének mondák a jelenvoltak. A beszéd nincs meg. Gyorsíró nem volt jelen. Jókainak, ki jelen volt, csak később jutott eszébe jegyezgetni. A legszebb részeket ő sem jegyezheté fel. De azért az ő jegyzetei némi halvány képet nyújtanak a beszédéről. Abban az időben — jól emlékszem rá — szájról-szájra menve

a beszéd sok része köztudomásúvá vált. Másnap monda Jókai, czélozván arra a körülményre, hogy Apponyiék lapja mindig a tigris-pártot — a balközépet — támadá:

— Apponyiék addig kerülgették a tigriseket, míg rábukkantak az oroszlanra.

Valóban úgy is történt.

A felirati általános vita február 20-ig tartatott, a részletes 24-ig.

Február 22-én a részletes vitánál tartá Deák legnagyobb és legszebb beszédét azok közt, melyek ránk maradtak.

A beszédnek óriási hatása volt. E beszéd volt a konzervatív pártnak akkor halotti beszéde. Ettől kezdve az Apponyi-párt örökre megszűnt. Tagjai elszéledtek, a parlament tárgyalásaiban többé részt nem vettek s még a koronázás után a következő országgyűlésre se vállaltak mandátumot.

— E beszéd után, — monda nékem Ürményi Miksa később, — e beszéd után csak mi ketten, gróf Zichy Nándor és én maradtunk a parlamentben s vállaltunk mandátumot, hogy legyen mégis hírmondó az egykor oly hatalmas konzervatív pártból.

Báró Sennyey bejött ugyan a parlamentbe 1872 őszén, de külön pártot nem alakított. A külön konzervatív párt csakis 1875 tavaszán, a fúzió után, alakult meg, a 66-iki feloszlástól épen kilencz esztendőre. De három év múlva ez is meghalt a nélkül, hogy e három év alatt is élt volna. 1878-ban egyesült a középső ellenzék elemeivel s alkotá az egyesült ellenzékot.

A 65-iki országgyűlés első felirata tehát a konzervatív párt megszűnéséről nevezetes. De e felirat részletes tárgyalása alatt még egy más érdekes dolog is történt, mely azonban sokkal kevésbé maradt emlékezetben.

Erdélynek külön országgyűlése volt 1865-ben. A 48-iki törvényekkel ugyan ez ellenkezett, de az udvar a 48-iki törvényeket épen nem akarta úgy egyszerűen végrehajtani. Az Erdélyyel való uniót is csak az esetben volt hajlandó megszívlelni, ha azt még egy országgyűlés, mely képviseleti alapon jön össze, helyben fogja hagyni.

Helyben is hagyta s most már nem volt tettleges akadály abban, hogy az erdélyi képviselők is Budapestre jöjjenek.

1848. óta először! Tizennyolcz esztendő óta nem látott Budapest erdélyi képviselőt.

1866. évi február 22-én jelent meg az első. Epén Deák nagy beszédének napján.

Gyula-Fehérvár egyik képviselője volt ez. Fiatals ember, közép magas termettel, kopaszodó homlokkal, de mosolygó arczczal. Egyszerű fekete díszben jelent meg ott a Nemzeti Múzeum dísztermében, a hol akkor a gyűlések tartattak. De megjelenése harsogó eljenzésre ragadta a házat. Sok képviselő fölemelkedett helyéről, úgy adott hangot kitörő érzelmeinek.

E mosolygó férfiú, ez ifjú törvényhozó pedig nem volt más, mint báró Kemény Gábor, a későbbi közgazdasági miniszter.

Sohase kapott többé oly egyetemes, dörgő éljent.

DEÁK UTOLSÓ BÉCSI ÚTJA.

(Visszaemlékezés 1867-re s az első nagy egyházpolitikai kérdésre.)

A kiegyezési tárgyalások alatt a hazai főpapság szenvedőlegesen viselte magát. Nem vélte időszerűnek kifogásait érvényesíteni az 1848-ik évi törvények ellen, melyek az egyház és iskola kormányzati ügyeinek vezetését is parlamenti felelős miniszterre bízták s a parlament interkonfesszionális ellenőrzése alá helyezték.

Az egész nemzetnek pártkülönbség által meg nem zavart egyetlen kívánalma volt a 48-iki törvények visszaállítása. Restitutio in integrum: ez volt a jelszó. A főpapság elég hazafias és elég eszélyes volt az ő külön álláspontját nem hangsúlyozni.

A bíbornokprímás, Szcitovszky agg volt és beteges. A kiegyezés létrejöttét nem érheté meg, az országgyűlés elején meghalt.

A főpapság nélkülözte szokott vezetőjét. Különben a konzervatív Apponyi-párttal tartott, de mikor ez Deák heves támadásai alatt széttöredezett, a főpapság is hallgató maradt.

De nézetéről — mint a következő megmutatta — nem mondott le.

A kancellár Mailáth György volt, ki, valamint báró Sennyey Pál tárnokmester is, a konzervatívokkal tartott. Mailáth ismerte és helyeselte a főpapság külön nézetét. A mit csak kancellárságának utolsó napjaiban árult el az esztergomi primás kinevezésével. Ámbár, s ezt itt hangsúlyoznunk kell, maga Mailáth nem eröltette a dolgot s egyáltalán nem exponálta magát a magas klérus programja mellett.

1867. januárban már odáig érlelődtek a viszonyok, hogy a magyar felelős minisztérium kinevezésére került a sor. Beleredi állása meg volt ingatva s a korona Beust báró támogatása mellett is el volt határozva az alkotmányi és államjogi vizsályt Deák Ferencz javaslatai szerint megoldani s az ország kormányát Deáknak és társainak adni át.

E helyzetben egészen természetesnek, a politikai ildom. követelményeivel egészen összeférőnek volt tekinthető az üresedésben levő esztergomi érseki és primási állás betöltésével néhány napig várakozni s ily magas méltóságnak, ily nagy közjogi hatalomnak s ily nagy javadalomnak adományozását a néhány nap múlva kinevezendő törvényes kormányra hagyni s ennek engedni át.

Mindamellett Mailáth György a korona elé térj észte, hogy Simor János győri püspök az esztergomi primási székre sürgősen neveztessek ki. A korona elfogadta a tanácsot s 1867. január 20-án aláírta a kinevezési okiratot.

Erről előzőleg se Deák Ferencz, ki otthon az ügyeket,

vezette, se gróf Andrassy Gyula, ki miniszterelnök leendett, se báró Eötvös József, ki a kultuszminiszteri tárczát volt átveendő, nem bírt tudomással.

Bécsi jól értesült lapok hozták a bírt január 22-ikén. Megjegyzendő, hogy a hivatalos lapok mind Bécsben, mind Pesten mélyen hallgattak a kinevezésről.

A kinevezés híre a Deák-párt köreiben nagy visszatevészt szült. Deák maga helytelennek monda bizalmas körökben. Andrassy gróf épen nem csinált titkot neheztelő érzelmeiből. Vérmesebb deákpárti politikusok a klubban és a képviselőház folyosóin kijátszásról, meglepetésekről beszéltek. Készen volt a fulmináns hírlapi cikk, melylyel a Deák-párt főlapjában támadtatott volna meg a Mailáth-Sennyey-kormány e tapintatlanságért.

A cikket azonban Deák Ferencz nem engedte közzé tenni s általában tiltá, hogy ebből zajt üssenek, sérelmet formáljanak. A dolgon, mint monda, úgy sem lehet változtatni, tehát csak kárral járna, ha mind a korona, mind az új primás elkedvetlenítették.

Simor János kineveztetése csak tizennégy nap múlva, január 31-én tétetett közzé a bécsi hivatalos »Wiener Zeitung «-ban.

Itthon Deák Ferencz lapja agyonhallgatta a kinevezést, nem szólt róla se jót, se rosszat, csak az újdonságokban vett róla két sornyi tudomást.

Simor János püspök eleve már Bécsbe hivatott. Mint akkor kiszivárgott a hír, neki nem nagy kedve volt a primási széket elfoglalni s csakis ő felsége hangsúlyozott kívánságára nyugodott bele a kinevezésbe.

De a midőn már belenyugodott, nem késett a magyarországi róm. kath. egyház sérelmeit a 48-iki törvényekben instituált kultuszminiszteri állás ellen formulázni. Már január utolján átnyújtott ő felségének egy erről szóló, gondosan kidolgozott promemoriát.

Az ebben kifejtett nézet s annak indokolása teljesen azonos azzal, melyet Schlauch Lőrincz szatmári püspök a 80-as évek elején terjesztett elő a Szent László-társulat egyik ülésén.

Eszmemenete legszűkebb vázlatban a következő:

A magyar király a magyarországi római kath. egyháznak legfőbb kegyura s mint ilyen, mint supremus patrónus gyakorolja ez egyház fölött a fölségjogokat: a püspöki kinevezéseket, az egyházi javadalmak adományozását, az alapok, alapítványok és iskolák feletti legfőbb felügyeletet, a legfőbb fegyelmi jogot stb. Ámde a legfőbb patronátusi jogot az egyház ruházta a magyar királyra, de nem mint pusztá államfőre, hanem mint »apostoli király«-ra. A minden más felekezet fölötti legfőbb patronátus csak a rex apostolicus-t illeti. Ez oly jelleg, mely specziális; oly jog, melyet a fölség nem gyakorolhat egy esetleg más vallású miniszter közvetítésével s nem bocsáthat egy interkonfesszionális parlament ellenőrzése alá. A kultuszminiszter kinevezése s a róm. kath. egyház és iskolaügy legfőbb kormányzati ügyeinek erre bizása tehát nyilván sérelmes az egyházzra, a miből következik, hogy vagy kultuszminisztert nem lehet kinevezni, vagy erre a róm. kath. egyház ügyeit nem lehet bízni, hanem ezeket ő felsége a

felelős kormányon és parlamenten kívül a primás közvetítésével intézheti.

A promemoria e nézetet bőséges idézetekkel s történeti hivatkozásokkal támogatta s ő felségének különösen figyelmébe ajánlá az egyházhoz buzgón ragaszkodó őseinek dicső példáit.

Ez előterjesztés mély benyomást tett ő felségére. Meggyőzni látszott őt arról, hogy a magyar ősi közjoggal s az egyház valódi érdekével csak az a nézet hangzik össze, melyet Simor János primás fejt ki az előterjesztésben.

Ő felsége meghallgatá e tárgyban Mailáth György kancellárt. Valószínűleg meghallgatott másokat is. A kancellár egyenesen hivatkozott a 48-iki törvényekre, melyek visszaállítása a kiegyezés feltételét képezi s melynek csonkán való visszaállítása nem nyugtatná meg se a nemzetet, se a Deák-pártot; a 48-iki törvények pedig a róm. egyház kultúr és iskolai stb. ügyeire kivételt nem tesznek s nem is engednek. Főleg e körül mozgott Mailáth érvelése.

Ez nem tudta elosztatni ő felsége aggodalmait. Szükségesnek látta Deák Ferencz tanácsát is meghallgatni.

Deák erről a kancellár által értesítettvén, február 7-én a reggeli vonattal Bécsbe indult s oda érve, ott a Bécsben tartózkodó magyarok által a pályaházban nagy ovációkkal fogadtatott. Még ez este fölkereste Mailáth Györgyöt, ki viszont őt látogatta meg a »Hotel Frankfurt«-ban. Itt tudta meg Deák tüzetesen, miért hívatta őt ő felsége különösen.

Február 8-án tíz órakor fogadta ő felsége Deák Ferenczet. Ekkor kínálta meg formaszerüleg a miniszterelnökséggel s ekkor kérdezé meg véleményét a leendő miniszterek iránt is.

Mindezekről ezúttal nem akarok szólni. Csak a primás előterjesztéséről, melyet ő felsége maga is megismertetett Deákkal s melyre nézve tüzetes véleményét kérte, érintvén egyúttal azt is, minő véleményt adott erre nézve Mailáth kancellár.

Deák Ferencz lényegileg a következő véleményt nyilvánítja:

Hogy a magyar király »apostoli« czíme szorosán mit jelent, ezt törvényeink nem határozzák meg s egész biztosan ő sem tudja. Valószínűleg czímnél nem sokkal több s királyaink a múlt századokban nem is használták — ha jól tudja — Mária Teréziáig. Azt azonban biztosan tudja, hogy a legfőbb patronátusi jog nem a »rex apostolicus«-t illeti, hanem a mindenkori államfőt. Ezt illeti most, midőn örökös királyságunk van, ezt illette a választott királyok alatt, sőt a mikor a fölségjogokat nem király gyakorolta, hanem gubernátor, t. i. Hunyady János: a legfőbb kegyúri, püspökkinevezési, egyházi adományozási stb. jogok ő általa is törvényesen, sőt egyenesen a római szentszék egyetértésével gyakoroltattak. Előfordult ugyanis, hogy az Álmos herczeg által alapított s fia vak Béla király által gazdagon dotált dömösi prépostság megürülvén, erre Hunyady János az esztergomi szent Tamás prépostját, István mestert akarta kinevezni s a javadalmat ennek adoma-

nyozni, de V. Miklós pápa ebben megegyezni nem akart, hanem saját penitenciáriusát, a szent Bemetek rendjéhez tartozó Valentinust óhajtotta kinevezni. A pápa nem hajolván, végre Hunyady János a pesti országgyűlésből 1450. évi június 12-ről a pápának egy erélyes levelet írt, melyben szorul-szóra ezt monda a többi közt: »Ita induxisse in animum, ita denique omnium generalem voluntatem esse, ut in dicta Ecclesia hosti prius, quam tali hospiti licebit portás patefacere, quippe libertate in regno finis, idem regno fiet. Proinde Beatitudo Vestra, si devotam sibi fide et officio, salvam cupit esse Hungariam, patiatur et liberam fore.« (Magyarul: »úgy vagyok elhatározva s mindeneknek akarata az, hogy amaz eklésiába, t. i. a dömösi prépostságba, inkább ellenség jusson, mint ilyen vendég, mert ha vége lesz az ország szabadságának, legyen vége magának az országnak. Ha tehát Szentséged Magyarországot hűnek és engedelmesnek óhajtja: túrnie kell, hogy szabad legyen.«) Véleményét Deák Hunyady János örökké igaz szavainak hangsúlyozása után ekként végezné:

V. Miklós római pápa e levélre elismerte Hunyady nézetének jogosságát. Ha tehát ő, a ki király se volt s annál kevésbbő lehetett apostoli király, mint választott kormányzó teljes joggal gyakorolható az összes legfőbb patronátusi és fejedelmi jogokat s ha ebben maga a római szentszék is teljesen megnyugodott: akkor ő felése is nyugodt lélekismerettel kinevezheti a kultuszminisztert s gyakorolhatja ennek közvetítésével az egyházra vonatkozó felségjogokat.

A felhozott történeti példa nagy hatást tett ő felségére annál inkább, mert az nagyon találó volt az alkotmány vizzályra is. Deáknak ezzel kapcsolatos egyéb fejtegetései teljesen meggyőzték őt és Simor János primásnak reprezentációját nyomban félretette.

Deák február 9-én jött el Bécsből.

Ugyanezen a napon Simor János ő felsége kezébe letette az esküt.

Február 10-én gróf Andrássy, báró Eötvös, Lónyay, Wenckheim és Horváth Boldizsár mentek fel Bécsbe.

Február 16-án visszalépett Mailáth s 17-én kinevezetett a magyar minisztérium. A kinevezési okiratot nem Mailáth szignálta.

Mind e részleteket, t. i. a Simor előterjesztésére vonatkozókat, maga Deák Ferencz beszélte el előttem s mások előtt. Báró Eötvös József és Csengery Antal naplóiban, különösen Csengeryében meg kell örökítve lenni ez esetnek.

Midőn elbeszélte: elbámultam amaz emlékező és ítélő tehetségen, mely képes volt ő felségének rögtönözve e kérdésben a legmeggyőzőbb érvet előhozni s miután Hunyady János ezen leveléről én addig sohase halottam semmit, kérdem tőle, hol lehet azt a levelet olvasni:

— Arra már biztosan nem emlékszem, — monda, — hanem vedd elő Kelemen História Juris Hungarici Privaticönyvének első kötetét s a Johannes de Hunyad Gubernátor cím alatt marginalis jegyzésben megtalálod, hol olvasható a levél.

Deák ez után még tizenkét nap hián kilencz esztendeig élt, de többé sohase látogatta meg Bécset. Beszélt ugyan a királylyal még többször is, de mindig Budán a királyi palotában vagy vendéglőbeli lakásán Pesten, a mikor a király látogatta meg őt.

EGY DEÁK-ADOMA.

Sok adomát adnak szájról-szájra, melyről azt hiszik és vallják, hogy az Deák Ferencztől származik, melynek azonban Deák soha hírét se hallotta. De viszont Deáknak is sok adomája jár szájról-szájra jó vagy rossz alakban, gyakran eltorzítva, gyakran eredeti, egyszerű alakjából s találó jelentéséből teljesen kiforgatva. Zichy Antal is egykor egy Deák-adomát szótt parlamenti beszédébe, melylyel demonstrálni akarta, hogy Deák miként vélekedett a vármegyéről s miként azokról, kik a megyerendszert a negyvenes években üldözőbe vették. A Deák-adomát azonban nem igazi alakjában adta elő.

Sietek megjegyezni, hogy Zichy Antal nem akarta az adomát kiforgatni, sőt annak egészen helyes értelmét s jelentőségét akarta a parlament előtt feltüntetni. Hanem hát, az adoma is, ha igazi, saját alkatú költői mű, melyben meg kell lenni a mese egyszerűségének és plasztikájának s az epigramma szellemszikrájának és élességének. Deák adomái különösen kitűnők e

tekintetben, de Zichy Antal előadásából az adomáknak épen e kitűnősége hiányzott.

A Deák-adomák kétfélék.

Voltak Deáknak pikáns és nem pikáns adomái, melyeket ő a magán és társaséletből ellesett, vagy másoktól hallott, a melyeket ő minden konkrét alkalmazás nélkül pusztán kellemes időöltésül, társaságának mulattatására szokott elbeszélni. Czélszerű, ha az ily adomák is lehetőleg azzal a czikornyátlan egyszerűséggel adatnak elő, melynek Deák példányszerű mestere volt annyira, hogy összes íróink és közférfiaink közül alig lehet valakit e tekintetben hozzá hasonlítani. S különösen nyelvének és beszédmódjának magyarsága az, mely megérdemli, hogy íróink és elbeszélőink lelkiismeretesen tanulmányozzák és kövessék. Természetes azonban, hogy nincs valami szembeötlő abban, ha az ilyfajta adomákat kiki az eredetitől többé-kevésbé eltérő alakban adja tovább.

Egészen másként kell. tekintenünk Deák más fajta adomáit.

Deák ugyanis klubban vagy magán tanácskozásban nem egy politikai és irodalmi kérdést gyakran egy élezés ötlettel vagy egy alkalmazott adomával vagy egy szándékosan előidézett komikus helyzettel döntött el vagy világosított meg. Az ily ötletek vagy alkalmazott adomák azok, melyek különösen megérdemlik a Deák-adoma nevet. Ezek gyakran nagy politikai bölcseséget tartalmaznak, gyakran hosszú és komoly gondolkodásnak s mély megfigyelésnek néhány szóban

kifejezett becses eredményei. S hasonlítanak gyakran az emberiség nagy gondolkozóinak úgynevezett »bölcs mondás«-aihoz.

Az e fajta adomákhoz tartozik az is, melyet Zichy Antal a parlamentben elmondott s jó célzattal ugyan, de nem egészen hű alakban mondott el. Hiányzott adomájából a valódi plasztika s az adoma epigrammai éle se volt egészen az igazi.

Az adoma az én tudomásom szerint lehető hűséggel a következő:

Deák a negyvenes évek elején — mint később is — — igen jó bizalmas viszonyban volt az akkor úgynevezett centrálístákkal, kikhez báró Eötvös József is tartozott. Ezek különben mind az általa vezetett nemzeti opposzicióhoz tartoztak, de e pártban külön árnyalatot képeztek. Ők a parlamentáris kormányzat és miniszteri felelősség behozására törtek, de a nmniczípálisták elleni eszmecserében a vármegyék hibáit, gyöngegeit, visszaéléseit rikító színekben festgették s gyakran megtámadták a vármegyékben azt is, a mi ezekben jó és üdvös volt. Deák ezért gyakran megintette, nem egyszer élceinek tárgyává tette őket.

Báró Eötvös a »Falu jegyzője« című regényét egyesesen a vármegye-rendszer ellen írta s a mi vétek, bűn és visszaélés a kiváltságos nemesi osztály által a vármegyében valaha elkövetetett, azt egyetlen vármegyében személyesítve tárta a közönség elé a regényben. Mikor a regény készen volt, annak egy díszes kötésű példányát személyesen elvitte Deákhhoz, átadván azt

baráti emlékül s megkérvén Deákot, hogy ha elolvasta, mondja meg róla véleményét.

Abban az időtájban jelent meg dr. Mátyus-tól a lovakról egy különben becses szakkönyv, melynek ez volt a címe: »Lótudomány.« E könyvnek címlapján le volt rajzolva egy beteg ló s erre rá volt rajzolva mindennemű betegség, mely a lovakon csikó koruktól fogva vénségükig előfordulhat. Mindennemű belső és külső betegség.

Deák rögtön elolvasta báró Eötvös irányregényét s midőn pár nap múlva báró Eötvös őt meglátogató s a regény felől véleményét kérdezé, Deák nem felelt egyenesen, hanem eszében tartva azt, hogy báró Eötvös minden elképzelhető megyei visszaélést egy megyére alkalmazva, élénk költői tehetséggel felhord a regényben, egész komolysággal oda fordul Eötvöshöz:

— Ismered Mátyus Lótudományát?

Báró Eötvös megütközve feleli:

— Nem ismerem.

Deák erife előveszi Mátyus könyvét s a címlapot s azon a beteg lóalakot mutatva, ezt mondja:

— Nézd barátom, mind ez a lóbetegség előfordul, hanem azért ilyen ló nincs a világon s nem is volt.

Báró Eötvös, a költő, a tudós s az államférfi egy szót se szólt többé, mert ebből teljesen megértette, miként vélekedik Deák a megyerendszer elleni hajtóvadászatról.

S különösen miként vélekedik a »Falu jegyzője« című regény politikai értékéről.

KÉT KIS DEÁK-ADOMA.

I.

»Sohase tartsd gráciának, ha oda kell adnod, a mi a tied.»

E bölcs mondásnak története van, melyet Deák Ferencz így adott elő:

»Gyakran csodálatos befolyása van az emberre annak, a mit gyermekkorában látott vagy hallott. Talán négy esztendőös gyerek voltam, mikor egyszer édesapám elvitt magával Németujvárra látogatóba az öreg Batthyány Lajos herezeghez. Édesapám és a herezeg jó ismerősök voltak, s a herezeg szerette apámat.

míg az öregek egymással beszélgettek: addig engem a herezeg parancsára egy inas kivezetett a kertbe játszani. A kertésznek volt egy fia, ki velem egykor a volt, s kivel csakhamar összebarátkoztam. A kertész két narancsot adott nekem ajándékba és a kertészfival s a két narancscsal a parkban igen jól mulattam.

A mint ott játszadoztunk, egy útkanyarulatnál jön szemközt a herezeg édesapámmal. Apám meglátja nálam a narancsokat, s azt kérdi tőlem:

— Hol vetted fiam azt a szép gyümölcsöt?

— A kertész bácsi adta.

— Jól van fiam, de most jer a kegyelmes herczeghez, kínáld meg a narancscsal s mondd neki tisztességtudással: Kegyelmes herczeg tegye meg azt a gráciát, fogadja el szegénységemtől ezt a két narancsot.

E szavakra én a két narancsot erősen megszorítottam, s kezemet hátratéve azt mondtam:

— Nem adom.

Édes apámat meglepte e gyermeki dacz, szégyelte magát a herczeg előtt, s haragosan, botját fölemelve kérdé tőlem:

— Miért nem adod?

Erre újra daczosan feleltem:

— Nem adom, mert ez az enyém.

Apám újra haragba jött, de őt a herczeg lecsillapítá s aztán a herczeg hozzám jövéen, arczomat megsimogatá s e szavakat monda:

— Derék gyerek vagy fiam. A tied az a narancs. Soha se tarsd gráciának, ha oda kell adnod, a mi a tiéd.

E szavakat — úgymond Deák Ferencz — soha se felejtettem el, gyakran eszembe jutottak akkor is, mikor a bécsi kormánynyal alkudoztunk.

II.

»Magad légy olyan ember, mint a milyennek fiadat szeretnéd.»

E bölcs mondásnak szintén története van, melyet én mondok el.

1872-ik évi karácsony előtt való nap délutánján meglátogattam Deák Ferenczet Angol Királynő szállodai lakásán. Szerencsére néhány perczig maga volt.

— Azért jöttem kedves bátyám, hogy megkérjem, engedje meg, hogy fiamat ide elhozhasam.

— Hány éves a fiad?

— Negyedfél.

— Miért akarod ide hozni?

— Hogy kedves bátyámat láthassa, azt hiszem akkor különb ember lesz belőle.

— Ostoba beszéd.

Rossz kedve volt az öreg úrnak, nem szólt többet s én nem hoztam a dolgot elő többé, noha tervemről le nem tettem.

A következő nyáron gyakran kivittem a kis fiút az állatkertbe. Ott találtam egyszer Deák Ferenczet Kvassay Laczi társaságában, a mint nézte Casanova asszony oroslánait és kezében fogva simogatta a kis hat hetes oroslánkölyket.

Eléje vezettem fiamat azt mondám neki:

— Fiam, nézd meg ezt a bácsit. Ez Deák Ferencz.

— Ma van június 6-dika. Ha felnősz jusson eszedbe,

hogy te még láttad Deák Ferenczet. Légy erre büszke, s légy erre méltó.

Deák Ferencz komoly képpel nézett reám és a fiúra. A fiú odament hozzá, az oroszláncöllyökről lehúzta kezét s megcsókolta azt. Az öreg úr arcza szelíddé vált, s kezét reátévén a fiú fejére, azt monda nekem:

— A gyermekek legjobban követik apjuknak példáját. Magad légy olyan ember, mint a milyenek fiadat szeretnéd.

DEÁK FEKENCZ BETEGSÉGE.

Eszembe se jut az orvosok mesterségébe belekontárkodni s a mit magam se tudok, arról írni. De a mit hallottam és láttam s a mi Deákra közvetlenül vonatkozik s különösen betegségére: arról akarok egyet s más elmesélni.

A karszék, melyben Deák majd egy évig ült s melyben nagy lelke elszállt tőle, ott van a múzeumi Deák-szobában. Egyszerű, olcsó, viseltes, közönséges karszék, a minők ez előtt harmincz vagy negyven évvel voltak divatban. Ott volt e karszék az Angol Királynő fogadói lakásban is, sőt meg volt ez már Kehidán is. E karszék történetét 1873-ban így beszélte el nékem Deák:

— Ez előtt mintegy húsz esztendővel azt vettem észre, hogy nekem szívbajom van, vagy ha nincs még, hát kezdődik. Nem vettem tréfára a dolgot s fölmentem Bécsbe, hogy Oppolzerrel s még egy más jó nevű orvossal konzultáljak. Megvizsgáltak alaposan s megnyugtattak, hogy szívbajom nincs és nem is mutatja semmi jel, hogy ily betegség készülődne nálam. De én mégis éreztem, hogy valami nincs rendben a szív körül s tud-

tam, hogy apám és Antal bátyám is szívbajos volt. Mindig azt hallottam, hogy a szívbajosok, mikor már a baj nagyon elhatalmasodik, se feküdni, se állani nem tudnak s még legkevesebbet szenvednek a karos-székben. Én tehát csak megvettem már akkor ezt a karos széket. Igaz, hogy húsz esztendeig nem volt rá szükség, de akármit beszéltek a bécsi orvosok, most már mégis csak bele kerültem én ebbe!

Születésénél s természeténél fogva Deák Ferencz hatalmas erejű, izmos férfiú volt. Mikor a 32-iki országgyűlésre felment — igaz, hogy akkor még csak harmincz éves volt — az összes követek és mágnások közt egyedül br. Wesselényi Miklós volt nagyobb testi erejű, mint ő. Azok az erőpróbák, melyeket egy e célra szolgáló gépen tettek, bizonyították ezt.

Deák nyugodt vérmérsékletű s a szó teljes értelmében bölcs ember volt az életmód tekintetében is.

Keveset evett s naponkint csak egyszer. Soha semmi-féle szeszestalt nem ivott. Nagy indulatok, nagy szenvedélyek soha nem bántották, ezeket távol tartotta magától. A megélhetés gondjai se bántották s bár a haza és barátai iránt szive meleg és fenséges érzésekkel volt tele s bár neki is mélyen fájt, a mi fájt jobbainknak: mindamellettt ő bánatnak és kétségbeesésnek át nem engedte magát, hanem a jó emberek közt kedélyes társalgásban keresett vigaszt és szórakozást. Haragudni is ritkán haragudott s még öreg korában is mindig csak néhány perczig tartott haragja.

Könyvmoly se volt. Szobán ülni se szokott állandóan.

Pesten is naponkint nagy sétákat tett s Kehidán is. Kehidán esős időben nagy sár szokott lenni. Deák tehát deszkával kipadlóztatott parkjában egy sétahelyet, hogy még esős időben is kényelmesen sétálhasson. Még lovai is elhízottak voltak s nehéz testűek, nehogy esetleg megbokrosodjanak, elragadják s kezét-lábát törje, a mi pedig félszázad előtt gyakori eset volt, kivált hegyes-völgyes vidéken. Csakis a dohányzás volt szenvedélye az összes szükségtelen szenvedélyek között.

Ily erős szerkezetű s bölcs életmódú ember — úgy hiszszük — száz évet is megérhetett volna. Azonban Deák Ferencz tudta, hogy családjában a férfiak ritkán szoktak hatvan éven túl élni. Atyja és bátyja is előbb elhaltak. Ő e nagy mérséklettel hitt néhány évet lopni a sorstól. S ő valóban hetvenhárom évig élt.

A negyvenes évek előtt úgyszólván sohase volt beteg. De 1846-ban súlyos beteg lett s e betegsége még 1848 elején is tartott. Erről sajtóságos monda kering túl a Dunán. Elmondom úgy, a hogy hallottam.

1846 őszén Deák osztoztató bírósági elnök volt Sümeg-Kendeken egy általa jól ismert és szeretett családnál. A veszprémi püspök, gróf Zichy Domokos, ugyanakkor Sümegen tartózkodván, Deák tiszteletére nagy ebédet adott. Deák az ebéd után súlyos beteg lett és sokan hitték s állították, hogy az ebéden megmérgeztetett volna. Erős szervezete legyőzte ugyan a betegséget, de teljesen sokáig nem üdült fel s a 48-iki pozsonyi országgyűlésre is betegsége miatt nem vállalt eleintén mandátumot.

Életének és betegségének utolsó évében, 1875-ben rendkívül sokat szenvedett. Szívbaja, tüdőátagulása, nehéz görcsös légzése és vízkórja borzasztó fájdalmakat okoztak. Az ember szeméből kicsordult a könny, ha őt karos-zékében, vánkosokkal feltámogatva, fájdalomtól feldúlt szenvedő arczával s fátyolozott szemeivel látta. Miket kellett szenvednie: isten a megmondhatója.

S szellemének ereje és kedélyének vidámsága ekkor se borult el. Ötletei bizonyítják ezt.

Hadd mondjam el az utolsó Deák-adomát róla.

Egyik ápolónője tenyeres-talpas derék magyar menyecske volt, a ki épen január közepén 1876-ban szült egy egészséges gyermeket.

A rokonok megijedtek, hogy a menyecskének most már gyerekágyat kell feküdni s a jól ismert alak távolléte és nélkülözése fájni talál az »öreg úr«-nak. Megkérdezték tehát Kovács Sebestyén Endrét, mit csináljanak.

Az orvos megvizsgálta a menyecskét s azt monda, hogy elég erős az, alig kell egy napig feküdnie, ott lehet a nagy beteg szobájában, csak nagy terhet ne emelgessen s ne sokat mozogjon.

Kovács Laczi és Széll Kálmán tréfásan vigasztalták az öreg urat:

— No bátyám, az új év szerencsés lesz, meggyógyul majd, ezt jelenti a menyecske szerencsés megszaporodása.

A nemzet bölcse inkább holt volt már, mint élő. Szemei alig fénylettek, mozdulni már nem tudott és beszélni

se. De azért reszkető kezét megmozdítva, suttogó hangon visszaenyelgett a két jó barátához e szavakkal:

— De nem én rám gyanakodtok, úgy-e?

A két jó barát nevetett, hogy a könyje kicsordult bele.

Ez volt Deák Ferencz utolsó adomája.

Pár nap múlva meghalt.

TARTALOM.

RÉG ELMÚLT IDŐKBŐL.	Lap.
Bevezetés.....	3
A hazátlan zsöllér (1899).....	7
A magyar asszony (1897).....	20
A kortes (1875).....	25
Magyar ruha, magyar pap (1880).....	32
A nép dühe.....	40
A régi megyei fizikusok (1890).....	48
Gyanújelekre el ne ítéld felebarátodat (1889).....	57
A híres Bakony és a híres Sobri Jóska (1885)	63
Rejtélyes eltűnés (1882).....	102
Meddig borjú a borjú? (1899).....	124
A kálvinista kétfejű sas (1882).....	129
Az öreg gulyás (1899).....	134
A NAGY ÉV APRÓ EMLÉKEI.	
Bevezetés.....	143
Egy Szilveszter-esti társaság 1832-ben (1886)	147
A képviselői napidíj 1848-ban (1894).....	159
A zendülés (1880).....	174
A mi karácsonyunk 1848-ban (1881)	181
Szilveszter reggelén (1885).....	189
Húsvéti ünnep 1849-ben (1900).....	195
A mi pünkösdünk 1849-ben (1899).....	204
A segesvári polgármester (1898).....	210
Két szomorú könyv (1879).....	213
Aggodalmas napok (1883).....	228
A fehéregyházi sas (1898).....	244
Chamaeciparis (882).....	248

DEÁK FERENCZ.	Lap.
Bevezetés.....	257
Kehida (1890).....	261
Deák Ferencz mint tanuló (1886)	265
Az ifjú Deák Ferencz (1879).....	275
Deák Ferencz magán-körben (1881).....	284
Deák Ferencz beszédei (1886).....	289
A feliratok (1881).....	303
Deák utolsó bécsi útja (1884).....	319
Egy Deák-adoma (1886).....	328
Két kis Deák-adoma (1886).....	332
Deák Ferencz betegsége (1887).....	336